

Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941—1942. godine

Četnički pokret u Hrvatskoj sastavni je deo četničkog pokreta Jugoslavije, sa specifičnostima uslovljenim položajem Srba u NDH, težnjama italijanskog i nemačkog imperijalizma i tempom razvitka narodnooslobodilačkog pokreta. Oslanjajući se na predratna udruženja četnika, i ne napuštajući velikosrpsku liniju, pokret se, stvaranjem NOP-a, pojavio i razvio u osnovnu, kontrarevolucionarnu snagu srpske buržoazije.

U Hrvatskoj, u celini, četnici nisu imali tradiciju kao u Srbiji. Stvarana posle prvog svetskog rata, naročito u vremenu od 1921. do 1925. godine, udruženja četnika bila su od samog početka jedan od osnovnih instrumenata u politici gušenja revolucionarnog pokreta i, posebno, u zaoštravanju odnosa Srba i Hrvata u Hrvatskoj. Zbog te isključivosti i profašističke orijentacije četnička udruženja su naišla na najjači otpor kod najširih slojeva samih Srba, koji su ova udruženja okarakterisali kao ozbiljnu kočnicu zbližavanja Srba i Hrvata uopšte, a posebno u Hrvatskoj. Otuda se udruženja četnika, i pored mnogih nastojanja, nisu razvila u masovne organizacije Srba, a i ona koja su mestimično osnivana po celoj Hrvatskoj, nešto u većem broju u Lici, severnoj Dalmaciji i na Kordunu, nisu uspela da se učvrste i stvore ozbiljnija uporišta. Pokušaj uvlačenja Hrvata u udruženja, mada je u vreme uspona ORJUN-e imao izgleda na uspeh, potpuno je propao. Vremenom su otpali i Srbi demokratske i jugoslovenske orijentacije, čime je sastav udruženja sužen na deo državnih činovnika, seoskih gazda i trgovaca. Udruženja četnika, iako snabdevena intenzivnom propagandom i oslanjajući se na najosetljivije tradicije srpskog naroda, nisu uhvatila korena u masama. Šta više, bila su omrzuta zbog šovinističkih parola, pretnji, izazova i incidenata, tajnih zakletvi, što je posebno pojačano neposredno po izvršenju ustaške diverzije u Lici, 1932. godine. Međutim, nisu izostale posledice okupljanja nekoliko stotina privrženih i fanatičnih četnika i potpirivanja

mržnje između Srba i Hrvata. Udruženja četnika jače su podsticala hrvatske nacionaliste, naročito u lokalnim okvirima, na produbljavanje šovinističke mržnje nego u sopstvenim redovima.

Vremenom se na četnike prebacilo da su oni jedan od povoda jačeg istupanja frankovaca protiv Srba. Ovom okolnošću koristila se hrvatska buržoazija da mobiliše mase u borbu za ostvarenje nacionalne nezavisnosti.

Uoči sporazuma Cvetković-Maček, naročito posle njega, srpska buržoazija u Hrvatskoj izvršila je jači zaokret u politici zaštite klasnih i nacionalnih interesa. Suočena s ubrzanim procesom raspadanja građanskih stranaka, sa sve većim porastom uticaja KP na srpske mase i njihovim sve energičnijim zahtevanjem za demokratizaciju zemlje, te isključivanjem srpske buržoazije iz vođenja politike u Hrvatskoj i gotovošću vladajućih vrhova u Beogradu da se s hrvatskom buržoazijom sporazumeju bez posrednika, srpska buržoazija u Hrvatskoj čvršće se orijentiše na politiku usmeravanja srpskih masa na isključivo nacionalnu osnovu. Taj kurs trebalo je da joj omogući samostalno istupanje u rešavanju hrvatskog pitanja, kako u odnosu na hrvatsku tako i srpsku buržoaziju, nadajući, se da će njena pomoć i učešće kad-tad biti potrebni politici ove poslednje. Time je pojačan, i kurs oslanjanja na međunarodnu buržoaziju, posebno italijansku.

Neposredno nakon potpisivanja sporazuma Cvetković-Maček, srpska buržoazija oslanjajući se na četnička udruženja, ubrzano radi na formiranju srpskog nacionalnog pokreta pod nazivom „Srbi na okup“. Pod parolom da je srpstvo u Hrvatskoj u opasnosti održavane su, od Vukovara do Dubrovnika, skupštine predstavnika srpskih građanskih političara, skupljani potpisi Srba i upućivana izaslanstva i peticije u Beograd, sa zahtevima za otepljenje „srpskih srezova“ od Banovine Hrvatske. Mada su banovinske vlasti oštro reagovalе zabranjujući zborove i pooštrevajući mere protiv istupanja manifestacija četničkih udruženja, radi je nastavljen polulegalno sve do prvih dana rata. Srpska buržoazija se, pritešnjena porastom snaga revolucionarnog pokreta s jedne, i osamostaljenjem hrvatske buržoazije s druge strane, suprotno imperativnim zahtevima odbrane zemlje, gotovo u celini angažovala da poveže i učvrsti sopstvene redove, upinjući se da pokretu „Srbi na okup“ ulije životnu snagu kako zbog rešavanja hrvatskog pitanja tako i zbog paralisanja revolucionarnog pokreta srpskih i hrvatskih masa. To je klica i potka četničkog pokreta koji se pojavio u drugoj polovini 1941. godine u uslovima okupacije, postojanja NDH i pojave NOP-a, da bi se u 1942. godini, uporedo sa snažnim porastom NOP-a, razvio, dobio određenije političke ciljeve, organizacione forme i oružanu snagu.

Cilj ovog rada, proučavanje nastanka i razvitka četničkog pokreta u Hrvatskoj od kapitulacije Jugoslavije do kraja 1942, prilog je razumevanju procesa narastanja i razrešavanja suprotnosti između

hrvatske i srpske buržoazije i radničke klase na tlu Hrvatske, te širem sagledavanju teškoća Partije, naročito u prvim danim ustanka, i njenih napora u određivanju i sprovođenju linije usmeravanja revolucionarno i patriotski raspoloženih snaga u NOP-u.

Istorijsko istraživanje ovog problema otežano je nedovoljnošću izvora za 1941. godine i za NOP, i, još više, za četnički pokret, dok ih za 1942. ima dovoljno. Štampe iz tog perioda gotovo i nema. O ovom problemu se posle rata nije pisalo, sem uzgred, pri opisivanju razvoja NOP u pojedinim pokrajinama. Zbog toga, pored proučavanja arhivske građe — četničke, domobransko-ustaške, italijanske, NOV-e, KPJ i KPH — u Beogradu, Zagrebu i Splitu, morali smo se služiti i izjavama učesnika. Iz tih, iako nedovoljnih, podataka pokušali smo da postavimo osnovne probleme procesa razvoja četničkog pokreta i njegovog uticaja na razvoj NOP-a u Hrvatskoj.

Da bismo proces razvoja suprotnosti četničkog i narodnooslobodilačkog pokreta svestranije sagledali, nekim krajevima, gde su se te suprotnosti jasnije i bitnije održavale, dali smo više prostora.

I

Napadom sila Osovine na Jugoslaviju aprila 1941. godine, u Hrvatskoj je u vrlo oštroj formi, na površinu izbio čitav niz suprotnosti od kojih su neke razrešene već prvih dana, ali i otvarale nove procese. Intenzivnije političko i društveno kretanje zahvatilo je i hrvatske i srpske mase, ali posledice napada i poraza srpske mase su neposrednije i brže osetile.

Proces intenzivne političke i kulturne aktivnosti za demokratizaciju zemlje, koji je uoči i prvih dana rata zahvatio široke slojeve srpskih masa dobio je i kvantitativno i kvalitativno određeniju sadržinu. Događaji od 27. marta, mobilizacija i prvi dani rata zatalasali su gotovo ceo srpski narod. Raspoloženje za odbranu zemlje, revolucionirano nadom u bolje dane, dominiralo je celokupnim životom. Pozivi za vojsku i mobilizacija materijalnih dobara naišli su na široki odziv. Nije bilo ni dezerterstva ni defetizma. Inteligencija, radnici i seljaci, naročito omladina, masovno su se javljali u dobrovoljačke jedinice.¹ Jasno uočavanje opasnosti napada, nužnost zajedničkog života s Hrvatima, osećanje lične i ekonomske sigurnosti i bolji izgledi za narodno jedinstvo, učvrstili su više no ikada uverenje srpskih masa da je odbrana Jugoslavije, bez obzira na njene slabosti, nužna.

¹ Arhiv Vojno istorijskog instituta JNA (dalje: AVII,) 1-4/1, 1-3/2, 1/3, 1-3/4, 1-13/5, k. 2006; 1-6/2 1-4/1, k. 2007 (cifre označavaju reg, br., fasciklu i kutiju); Arhiv za izučavanje radničkog pokreta, (Zagreb, dalje A-RPH), neregistrovano, izjava Rade Bulata, istorijat Vojnića, istorijat Karlovca, istorijati Banije.

Događaji se, međutim, nisu razvijali u tom pravcu. Snažan pritisak spolja, kapitulansko raspoloženje državnog i vojnog rukovodstva i iskorišćavanje ratne situacije za separatističke ciljeve, doveli su, već u samom početku, u pitanje jedinstvo naroda u odbrani zemlje, kao i samu odbranu.

Dok je orijentacija srpskih masa na odbranu bila jasna, stav hrvatskih masa je dobrim delom zavisio od odluka rukovodstva HSS. Proces demokratizacije i revolucionisanja hrvatskih masa, iako je u predratnim godinama bio snažno razvijen, u većem delu Hrvatske nije bio prerastao okvire borbe za nacionalnu ravnopravnost. Odvajanje masa od buržoazije, bilo je u Dalmaciji i Hrvatskom primorju snažno i skoro završeno. U ostalim krajevima hrvatske naročito seljačke, mase, ostale su nedovoljno izdiferencirane i pod jakim uticajem politike rukovodstva HSS. To, međutim, još uvek nije smetalo aktivnom učešću hrvatskih masa u odbrani zemlje, što su one u početku i činile. Ali, ako prividna neodlučnost vodstva HSS nije bitnije uticala u prvim danima mobilizacije, javno zauzimanje defetističkog stava prvih dana rata odrazilo se i na deo masa.

Dok su frankovci i ustaše, podstaknuti od sila Osovine, otpočeli s direktnim napadima, vršili diverzije i sabotaže, ubijali komandante i pokušavali da razoružaju vojne jedinice i preuzmu vlast, vodstvo HSS razvilo je vrlo snažnu defetističku propagandu da bi pasiviziralo hrvatske mase i ubrzavalo kapitulaciju. Koristeći pre svega stav rukovodstva HSS, frankovci i ustaše svim snagama koriste momenat za stvaranje samostalne Hrvatske. Deo vojnih obveznika i odreda Hrvatske seljačke zaštite umesto odlaska u vojsku, sklanjao se u šume i ponegde obrazovao tzv. zeleni kadar. Time je odbrana zemlje dovedena u vrlo težak položaj, tim teži što ni državna, vojna i politička rukovodstva nisu bila volja, a ni sposobna, da, oslanjajući se na široki pokret srpskih i snažne težnje za borbu kod hrvatskih masa, preduzmu energične mere protiv destruktivnih elemenata i organizuju masovni otpor protiv agresora. S prvim prodorima nemačkih trupa i, s tim u vezi, proglasom o osnivanju Nezavisne Države Hrvatske, odgovorna vojna i civilna rukovodstva kapitulirala su na gotovo celoj teritoriji Hrvatske i ne sukobivši se s neprijateljem, niti ozbiljnije pokušavši da u začetku uguše mestimične pobune frankovaca i ustaša.²

S prvim vestima o rđavoj situaciji na frontovima i s pojavama prevratničke i defetističke delatnosti, kod srpskih i dela hrvatskih

² AVII, 7/7 k. 84-D (domobranski fond), 18/14 k. 85-D, 3/1 k. 153a-D, 1/1, 1/7 k. 320-D, 2/1 k. 380-D; *Zbornik dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda* (dalje Zb. NOR (tom V, knjiga 1, 5-7, 497-8; Istorijski arhiv CK SKJ, reg. br. 17440; *Hrvatski Narod* od 13, 16, 19 i 26. aprila 1941.; Ferdo Čulinović, *Slom stare Jugoslavej*, Zagreb 1958, 152-3, 204, 224-6, 232-240, 248-250, 253. Drago Gizdić; *Dalmacija 1941*, II izdanje, Zagreb 1959, 108, 112, 118-119.

masa došlo je do snažnog previranja. Samoinicijativno ili na podsticaj KP, a da bi se sprečila kapitulacija, pojavila se težnja za preduzimanje energičnih mera za likvidaciju tih pojava i maksimalnu koncentraciju svih snaga za odbranu zemlje. Kada je KP, insistirajući na učvršćenju snaga odbrane, nudila saradnju i pomoć, buržoazija je, i hrvatska i srpska, ponudu odbila i odlučila se na kapitulaciju. Ali u toj odluci nije sadržana prosta vojna kapitulacija. Prva se, većim delom, tom odlukom orijentisala na ostvarenje separatističkih ciljeva, i s tih pozicija na odlučniju borbu za likvidaciju revolucionarnog pokreta. Već tada je, pozivajući isključivo Hrvate da polože oružje, a istovremeno optužujući Srbe da su vinovnici rata i ratnih razaranja, učinjen prvi korak, koji je, pored trenutne uloge u razbijanju jedinstva odbranbenih snaga, mnogo više bio sračunat da se frontalnim postavljenjem prema Srbima zbiju hrvatske mase oko njene buržoazije. I srpska buržoazija je na aprilskim danima pravila kapital za budućnost. Savetujući Srbima da se umire, jer su sile Osovine jake a „Hrvati su izdali“, srpska buržoazija je već tada izgrađivala tezu o nemogućnosti života s Hrvatima, usmeravajući Srbe ka nacionalističkoj borbi za ostvarenje velike Srbije.

Uprkos tome, srpske i deo hrvatskih masa suprostavile su se kapitulaciji. Čvrsta orijentacija KP na odbranu zemlje, aktiviziranje njenog članstva, i u vojsci i u pozadini, za izvršavanje programa mobilizacije i niz intervencija kod odgovornih vojnih faktora za preduzimanje energičnih mera za organizovanje odbrane, snažno se odrazilo na demokratske i patriotski raspoložene snage, što se vidi u niz poduhvata, izvršenih samostalno ili zajedno s vojskom. Očekujući i priželjkujući da će vojska ostati čvrsta i, povlačeći se, naći snage da organizuje odbranu oslanjajući se na planinski masiv u Bosni, došlo je u niz mesta i krajeva do saradnje masa i vojnika, time što su onemogućavane ustaše, frankovci i odredi Hrvatske seljačke zaštite da preuzmu vlast i razoružaju vojsku.

Gotovo na čitavoj teritoriji primorskog dela Dalmacije, radnici i seljaci, predvođeni komunistima zajedno sa ostacima vojske organizovali su demonstracije protiv kapitulanskog držanja oficira, istovremeno onemogućavajući ustaške elemente da preuzmu vlast. U Kninskoj krajini, narod i vojska uspeali su da uguše pobunu ustaša. Tu su pale i prve žrtve.³ Na području Sinja likvidiran je pokušaj ustaškog prvaka, oficira Luetića da u 13. puku izvrši puč.⁴ Isto tako, razbivši usput odrede HSZ, blagovremeno su izvučene s područja severne Dalmacije znatne snage Jadranske divizije.⁵ U Hrvatskom

³ D. Gizdić, n. d., 101-117, 126, Izjava Đure Rodića (sve usmene izjave za ovaj rad date su u 1960-61. g. i nalaze se zapisane kod autora).

⁴ *Hrvatski narod*, 13. IV 1941; AVII, itsorijat J. 277.; Gizdić, n. d., 109, 112.

⁵ Obrad Egić, *Velika zabuna pod Zadrom u aprilu 1941*, *Zadarska revija* 2, 1957, 87-115; Dušan Plenča, *Događaji u Dalmaciji u travnju*

primorju, likvidacijom grupe oko majora Kvaternika, ustaška pobuna likvidirana je u začetku.⁶ Orijentacija vojske na povlačenje u Bosnu pojačala je, na Kordunu i Baniji, proces prijavljivanja omladine u dobrovoljce.⁷ Na području Like — u perušićkom srezu, partijska organizacija povezala se sa grupama pristalica HSS koji su pobjegli u šumu i bila je na putu da ih nagovori da odu u vojsku. U ostalim srezovima jača pokret za prijavljivanje dobrovoljaca. U gračačkom srezu, nakon suzbijanja jednog odreda HSZ koji je pokušao da preuzme vlast, inicijativom sreskog komiteta KP uzeto je iz magacina preko 200 pušaka i podeljne seljacima, koji su, zajedno s odredom vojske prikupljenim u povlačenju od Novog do Obrovca, pružili otpor italijanskim trupama kod Lovinca.⁸

U ovim akcijama bilo je snažno izraženo uverenje da se frankovačko-ustaška pobuna može likvidirati, da se mase mogu izolovati od uticaja rukovodstva HSS i snage odbrane srediti i slati u pokret otpora, što bi odlučno uticalo na organizovanje celokupne odbrane. Ali s obzirom na i suviše brzo rasulo vojske, krajnji ishod nije mnogo obećavao. Neočekivano brzom kapitulacijom vojske na području Sušak—Senj—Otočac, Sušak—Ogulin—Karlovac, i vestima o raspadu vojske i u Bosni, razočaranje je naroslo do sveopšteg. S rasulom vojske nužno su se morale raspasti i ove snage.

Pa ipak ovaj, proces, iako vremenski kratak i bez presudnijeg uticaja na tok odbrane, dao je značajne rezultate i podršku u orijentaciji KP za organizovanje otpora okupatora. Pored ostalog, u ovom procesu, iako ne svuda jednako, snage otpora došle su do znatnih količina oružja. Uz ono oružje koje su sklonili uglavnom komunisti, gotovo na celom području Hrvatske, a naročito u Hrvatskom primorju i duž dalmatinske obale (posebno Split i Šibenik) najviše lakog oružja Jadranske divizije uzeli su seljaci severne Dalmacije, južne

1941, *Zadarska revija*, 1, 1957, 43—57. Pisci oba članka izneli su negativne strane izvlačenja divizije, dok su pozitivne izostale, iako materijal na osnovu kog su radili daje i podatke za pozitivne strane tog izvlačenja. Vojnički — u onoj situaciji jedino i opravdano je odustajanje od napada na Zadar i blagovremeno izvlačenje divizije na područje Bosne. Politički i vojnički — divizija se povlačila uništavajući usput nosioce ustaške pobune i kapitulirala je tek po objavljivanju zvanične kapitulacije. Usput je iz divizije davano oružje narodu, a prilikom kapitulacije veći deo boraca razišao se kućama i poneo sobom oružje. Pošto su borački sastav te divizije sačinjavali najviše obveznici iz Dalmacije, južne Like i zapadne Bosne, to je i ostalo mnogo oružja u tim krajevima. Prema tome, uz sve navedene negativnosti, objektivno, izvlačenje divizije imalo je vrlo pozitivnu stranu i s gledišta stvaranja odbrane tada, kao i s gledišta ostavljanja oružja za ubuduće, jer, slično mnogim drugim jedinicama, i ova je mogla da ostavi oružje bilo Italijanima, bilo ustašama u Kninu.

⁶ *Hrvatski narod*, 16. IV 1941.

⁷ A-RPH, neregistrovano; izjava Rade Bulata, istorijati Korduna i Banije.

⁸ AVII, 3/3 k. 239-D, istorijat H. 156, Nikica Rapajić, *Ustanak u Gračacu*, *Ličke novine* od 27. VII 1954, Izjave: Gojko Polovina, Srđan Brujić, Ilija Radaković, Drakulić Mišo, Uzelac Stevo.

Like i zapadne Bosne. Seljaci su delimično uzeli oružje žandarm-rijskih i suhoputnih stanica na Kordunu, u Baniji i Lici. Izbegavajući zarobljavanje, izvestan broj pušaka doneli su i vojnici.⁹

Razočarenjem u državna i stranačka vodstva raslo je i saznanje o nužnosti dalje borbe protiv agresora i svih razbijača narodnog jedinstva. Kao protivteža suprotnim stavovima državnog i stranačkih rukovodstava u sudbonosnim danima opstanka zemlje, što je manje ili više od početka pripremalo kapitulaciju, u masama se brzo vršio proces diferencijacije i grupisanje oko linije KP. U tom pravcu odlučujući korak učinile su i srpske seljačke mase.

Mada je srpska buržoazija parolom da su Hrvati izdali nastojala da opravda kapitulaciju i još tada zaoštri odnose s Hrvatima, srpske mase nisu podržale te tendencije i do šovinističkih ispada nije dolazilo. Srpski narod gotovo u celini tih dana postavlja kao jedini i osnovni cilj odbranu zemlje od fašističkih agresora i likvidaciju onih elemenata koji ta nastojanja razbijaju. Slična nastojanja pokazale su i hrvatske mase, samostalno ili u zajednici sa Srbima, naročito u Hrvatskom primorju i Dalmaciji. Mada po idejnim stremljenjima neujednačene, delimično i oprečne, sastavljene od najrevolucionarnije do čisto partijski raspoloženih, te snage nisu učinile ni jedan korak više no što su zahtevali interesi odbrane. Upravo to je najviše i smetalo hrvatskoj buržoaziji. Zato ona i izbacuje parolu o opasnosti od četnika, poistovetujući ih sa Srbima u celini. Iako četničkih ispada vrednih pažnje nije bilo, hrvatskoj buržoaziji bila je potrebna propaganda o četničkoj opasnosti, o zločinima koje četnici vrše nad Hrvatima, o osvetničkoj prirodi Srba i slično, da bi odvojila hrvatske mase i povelu ih u borbu protiv Srba, odvlačeći ih tako od osnovne težnje — odbrane nezavisnosti i borbe za slobodu. Ako je ta pojačana šovinistička propaganda i imala izvesnog uspeha kod jednog dela hrvatskih masa, u srpskom narodu je dovela do gubitka i poslednjih simpatija prema hrvatskoj buržoaziji.¹⁰

Proglašavanjem tzv. Nezavisne Države Hrvatske inicijativom i uz pomoć fašističkih sila u odsudnom momentu odbrane Jugoslavije, i gotovo bezrezervnim stupanjem u službu okupatora i insistiranjem na brzom fašizaciji i izgradnji „nacionalno čiste“ Hrvatske po cenu primene najdrastičnijih rasističkih metoda, s prvim danima preuzimanja vlasti politika hrvatske buržoazije zapala je u još veću teškoće pokušavajući da razreši unutrašnje i spoljne suprotnosti, koje su se, naročito pojavom i razvitkom NOP, sve više pojačavale.

Stvorena snagom okupatora kao značajan elemenat u politici razbijanja odbrane i, kasnije, državnosti Jugoslavije, NDH istovremeno

⁹ Vidi nap. 1) i 5) AVII, 13/2 k. 84-D Gizdić, n. d., 109–114, Izjave: Gojko Polovina, Rodić Đuro, Ilija Radaković, Miloško Čuk, Srđan Brujić.

¹⁰ Vid. nap. 1); Izjave: Rodić Đuro, Miloško Čuk, Srđan Brujić, Mišo Drakulić. Uzelac Stevo, Gojko Polovina, Nikica Rapajić.

postaje poprište pritajenih, a često i otvorenih sukoba sila koje su je stvorile. Ulazeći u rat protiv Jugoslavije, Italija je računala s definitivnim ostvarenjem teritorijalnih aspiracija prema jugoslovenskim zemljama. Time je trebalo da stekne čvrst oslonac za širenje svoga uticaja na Balkan i deo srednje Evrope. Međutim, određivanjem smernica za vođenje rata protiv Jugoslavije, Nemci su se tome suprostavili još u toku ratnih operacija. Iako saveznici, Nemci nisu dozvolili penetraciju Italijana u Dunavski bazen. Suočeni s tim, a nemoćni da se suprotstave, Italijani su se orijentisali na politiku intriga stvarajući preduslove za etapno ostvarenje postavljenih ciljeva. Na pregovorima u Beču, aprila 1941. godine, Italijani su iznudili od Nemaca primat u uticanju na politiku NDH i određenje ruke u „pregovorima“ o razgraničenju. Iskorišćavajući tu koncesiju i mogućnost vršenje pritiska na proitalijanski deo ustaškog rukovodstva, uz ranije ovlašćenje da zaposednu deo Hrvatske južno od Kupe, Italijani su izgradili dugoročniju politiku — komadanje Hrvatske, uvlačenje preostalih delova u personalnu uniju i njihovo postepeno pripajanje Italiji. Nemci pak, podržavajući progermansku grupu ustaša, odlučili su da izigraju sporazum o podeli interesnih sfera u NDH.¹¹

Taj sukob sila Osovine, s vremena na vreme pooštavan, odražavaće se od samog početka i na unutrašnji razvitak u Hrvatskoj. Srpska buržoazija, lišena mogućnosti da se pogađa s hrvatskom buržoazijom, izgrađivaće svoju politiku na tom sukobu. A te suprotnosti će istovremeno biti i jedan od značajnih elemenata u procesu diferencijacije srpskih i, posebno, hrvatskih masa.

Pojava NDH primljena je različito. Znatan deo hrvatskih masa bio je sklon da proglašenje NDH prihvati kao ostvarenje svojih nacionalnih težnji. Izložene dugogodišnjem uticaju HSS i snažnoj šovinističko-separatističkoj i defetističkoj propagandi, s teškim osećanjem na dane života u Jugoslaviji, te mase, u većini seljačke, videle su u stvaranju NDH prekid ratnih teškoća, slobodniji nacionalni razvitak, miran život i bolju perspektivu u borbi za poboljšanje ekonomskog položaja.¹²

No u takvom gledanju na NDH bilo je velikih razlika.

Dok je najveći deo radnika pojavu NDH ocenio kao pogoršavanje svoga položaja uopšte, gotovo svo činovništvo i pripadnici starog aparata nastavili su službu, mada jedan deo njih nije prihvatio promenu sa simpatijama.

Odnos političkih stranaka, sem KP, mada oprečan, nije se bitno izmenio u prvim danima stvaranja NDH. Vodstvo HSS desetoapril-

¹¹ Сима Симић, *Туђинске комбинације око НДХ, Титоград 1958*, 20—22, 50—52, 54, 56—62.

¹² Vid. napo. 1), 2), Pavle Gregorić, *Rad Partije na pripremi oružanog ustanka u Hrvatskoj, Vojno delo 10—11, 1959, 609.*

skim proglasom i masovnim angažovanjem odreda Hrvatske seljačke i građanske zaštite u razoružavanju vojske i preuzimanju vlasti, presudnije je uticalo na stvaranje i učvršćenje NDH. U HSS kao celini i u samom vodstvu postojalo je nekoliko struja. S jedne strane došle su do izražaja težnje da se tokom vremena eliminišu ustaše i, ne dozvoljavajući veće kompromitovanje, usmeri „država“ seljačkoj politici, a spolja, u uslovima okupacije manje da se angažuje u službi Nemaca i Italijana i tako sačuva snaga za posleratna pogađanja. Međutim, stvaranju i početnom učvršćenju NDH najviše su doprinela baš vodstva iz desnog krila stranke. Iako su se frankovci i ustaše potpuno ujedinili, inicijativa je ostala u rukama ustaša-emigranata, koji su verovali da uz pomoć sila Osovine i prećutnu, dobrovoljnu ili prisilnu podršku HSS, mogu izgraditi totalitarnu i „čistu“ Hrvatsku. Jugoslovenski nacionalisti nisu imali snage da se određenije suprostave, mada su ostali na starim pozicijama i u iščekivanju pobeđe Saveznika i obnove Jugoslavije. Slično tome bilo je i držanje SDS. Jedino je KP u potpunosti osudila separatističke težnje hrvatske buržoazije, kapitulaciju i komadanje Jugoslavije. Odlučno se izjašnjavajući od početka za Jugoslaviju i, posebno, za jedinstvo srpskog i hrvatskog naroda, KPJ je pozvala narod Hrvatske da u zajednici s ostalim narodima Jugoslavije nastavi borbu protiv agresora i domaćih izdajnika. Zauzimajući, u Proglasu od 15. IV, stav za nastavljanje borbe, ukazujući na perspektivu produženja borbe u drugim formama i najavljujući svenarodni otpor, KP je u toku i neposredno po stvaranju NDH nastavila s mobilizacijom za praktično sprovođenje zauzetih stavova.¹³

Razlike u gledanju na NDH bile su u pojedinim područjima znatne, što je i za ustaše bio poseban problem. Hrvatske mase Slavonije, Hrvatskog zagorja i Žumberka, prećutno odobravajući stvaranje NDH, ostale su i dalje dobrim delom orijentisane prema politici koju će diktirati vodstvo HSS. Dok je odziv u domobranstvo značajan, u ustaše se prijavljuje izuzetno mali broj ljudi. Na Kordunu, u Baniji, manjem delu Gorskog kotara i u Dalmatinskoj zagori ustaše su imale jače pozicije u pojedinim selima, gde se formiraju uporišta koja na ostala sela vrše pritisak bilo regrutovanjem ustaša bilo što seljake usmeravaju na frontalnu „odbranu“ od Srba. U Lici, simbiozom s pristalicama desnog krila HSS, regrutovane su znatnije ustaške snage, sastavljene od većeg dela inteligencije, trgovaca i činovnika za kojima je pošao izvestan broj seljaka iz nekih sela koja su se graničila sa srpskim selima ili predstavljala oaze među njima. U Hrvatskom primorju, većem delu Gorskog kotara i u Dalmaciji s otocima, s izuzetkom delova oko Sinja, Metkovića i Imotskog, gotovo celo stanovništvo bilo je i protiv okupacije i protiv NDH. Tradicionalna mržnja prema iredentističkoj politici Italijana i snažnije

¹³ Isto.

izražena jugoslovenska orijentacija, vezujući se sve više za KP i pre a naročito u aprilskim danima, čini da s početkom okupacije ove mase još odlučnije nastave da slede njenu politiku.¹⁴

Dok je odnos hrvatskih masa prema NDH izražavao tako znatne suprotnosti, dotle su srpske mase u celini i na svim područjima, poučene iskustvom iz ranijih kao i iz aprilskog rata i suočene s prvim istupima i zločinima ustaša, stupile u specifično razdoblje svog razvitka.

Okupacijom i stvaranjem NDH Srbi su se našli u izuzetno teškom položaju. Od prvog dana okupacije otpočela je žestoka hajka protiv Srba i Jevreja. Ako se izuzmu masovne manifestacije, obojene čisto nacionalno, koje su jasno izražavale versku i nacionalnu neiživljenost, onda su preteče i jako osvetnički naglašene izjave ustaških političara o nepoželjnosti Srba u Hrvatskoj, namerno izazivanje incidenta, oživljavanje zaboravljenih svađa i insistiranje na cveti Srbima za i najmanji incident učinjen prema Hrvatima bilo kada i od koga u Jugoslaviji, itd., nagoveštale jačanje tendencije obespravljenja Srba koje su ubrzo dobile pravi smisao dokazivanjem nezakonitog postojanja Srba u Hrvatskoj i otpočinjanjem kampanje za njihovo ostranjenje iz NDH. Tako je, pored ranijih izjava, već 19. aprila kroz srpska sela proneta vest o naredbi kojom se Srbi stavljaju van zakona i izjednačuju s Jevrejima, a 23. aprila na isti način naredba da se Srbi moraju iseliti u Srbiju u roku od pet dana. Sporno je da li su ove naredbe i zvanično izdate od „vlade“ NDH, kako ih navodi hronologija NOR.¹⁵ Tačno je, međutim, da je s takvim naredbama bio upoznat dobar deo masa, dok su naredbe o preseljavanju Srba u Zagrebu, o iseljavanju ili preseljavanju pojedinih sela, kao i o iseljavanju Srba kolonista posle prvog svetskog rata, postojale i provođene u život.¹⁶ Ove, i naredbe o zabrani ćirilice, o pokršćavanju Srba, o zatvaranju srpskih osnovnih škola, kulturnih, tradicionalnih i zabavnih ustanova itd.,¹⁷ kao i prvi masovni pokolj na Kordunu i masovnija hapšenja „prvaka“ Srba u celoj Hrvatskoj,¹⁸ sem dela Dalmacije gde su čvršće zaseli Italijani, ma koliko imale za cilj aktiviziranje i mobilizaciju hrvatskih masa u borbi za ustašku Hrvatsku kao i za

¹⁴ Isto.

¹⁵ Iz hronologije NOR-a štampane u Zborniku *narodnih heroja Jugoslavije*, 913–973, zatim u jubilarnoj svesci *Informativnog priručnika Jugoslavije*, knj. I br. 16–19, 1951. g., vidi se postojanje naredbi, a i u svim izjavama učesnika i stenografskim beleškama navodi se da su takve naredbe saopštavane, ali ih niko nije „ozbiljno“ uzimao kao takve. Međutim, takve naredbe nismo našli u originalu.

¹⁶ Vid. С. Симић, *Прекрштавање Срба за време другог светског рата*, Титовград 1959, 28–30, 34–37, 58, 60–61; *II kongres KPH*, Zagreb 1949, 59.

¹⁷ Isto.

¹⁸ Vid. nap. 1), zatim AVII, 9/1, 11/2, 14/2 k. 85-D, 7/2, k. 154-D, 3/1, 13/2 k. 84-D.

Izjave: Nikica Rapajić, Srđan Brujić, Jovo Bogdanović.

naglašavanje pune nacionalne slobode Hrvata, isto tako su jasno potvrđivale da se frankovačko-ustaški deo hrvatske buržoazije odlučio na „radikalno“ rešavanje „pitanja Srba“.

Deklarišući savez katoličkih i muslimanskih verskih organizacija, kao jedino dozvoljenih u NDH, i računajući na podršku ili bar pasivnost rukovodstva HSS, ustaše su prišle u stvari sprovođenju programa čišćenja Srba iz Hrvatske, izrađenog još u emigraciji, koji se temeljio na ranije poznatim Frankovim koncepcijama da su Srbi useljeni u Hrvatsku i kao takvi treba da se isele. Za granicu srpske, odnosno hrvatske nacije, ustaše su proglasile Drinu.¹⁹

Pošto se radilo o preko 600.000 Srba,²⁰ (ne računajući još veći broj u Bosni, Hercegovini i Sremu), grupisanih po selima i gradovima na gotovo celoj teritoriji Hrvatske, to ni fanatičnim ustašama nije bilo jednostavno da izvrše takav program. Iako rešeni da Hrvatsku i ostale krajeve koji su ušli u sastav NDH što pre očiste od Srba, ustaše ipak nisu imale materijalne, organizacione ni fizičke snage. Uz to se računalo i na mogućnost otpora, a raspoloženje većeg dela hrvatskih masa nije bilo takvo da bi odobrile zločinački rad ustaša, a još manje da bi masovnije učestvovala u izvršavanju zločina. Zato su se ustaše, računajući da se program može izvršiti pre kraja godine, odlučile na primenu više metoda. Neki ustaški postupci koji su odražavali težnju za postupnošću, kao i trezvenije sagledavanje posledica, nisu značili negiranje nužnosti izvođenja programa čije je težište postavljeno na fizičko uništavanje i iseljavanje u Srbiju. Program izvršavanja može se vremenski prema onome što je učinjeno, svesti na tri faze: hapšenje istaknutih Srba a zatim i većine muškaraca, iseljavanje porodica i na kraju masovno fizičko uništavanje. Granice faza nisu strogo ocrtane i zavise od razvoja spoljne situacije, i situacije u pojedinim krajevima zemlje. S izvesnim odstupanjima prva faza traje do konca juna, druga do kraja jula, a tada naglo otpočinje treća, čije je izvršavanje u osnovi onemogućeno, pojavom i snažnim razvojem ustanka. Prekrštavanje, unutrašnje raseljavanje i prisilno slanje na radove u unutrašnjosti zemlje ili na radove u Nemačku, nisu bili ništa drugo do sračunati manevri u izvršavanju osnovnih intencija programa.

U toku i prvih dana okupacije, ustaše su sprovele delimična hapšenja „viđenijih Srba“ i izvršile prve zločine nad srpskim stanovništvom. Hapšenje je vršeno tobož radi oduzimanja oružja i uništavanja četnika, tvrdeći da su se isti povokli u šume sa „ostacima srpske vojske“. Ovu argumentaciju, iako takvih ostataka uopšte nije bilo,

¹⁹ С. Симић, *Прекрштавање Срба ...*, 41–45.

²⁰ Prema propisu od 31. marta 1931. g. u Savskoj i Primorskoj banovini, kada se odbiju srezovi Bugojno, Stolac, Duvno, a dodaju Dubrovnik, Dvor i deo Bihaća, bilo je 647.685 Srba. Od toga na anketirani deo Dalmacije otpada oko 46.000. *Definitivni rezultati popisa stanovništva*, knjiga II, Beograd 1938.

prihvatile su i okupacione trupe, koje, pored davanja dozvole i obezbeđenja ustaša, delimično i same „vrše čišćenje“. Tako u Gračacu Italijani obezbeđuju hapšenje oko 30 lica, a na Plitvičkim jezerima sami hapse 64 „četnika“ i odvođe ih u zarobljeništvo. Na Kordunu, u Baniji i Slavoniji to isto rade Nemci pretresajući s jačim odredima šume. U Slavoniji je, s hapšenjem političkih prvaka i članova četničkih udruženja, u zahvatu „čišćenja“ uništeno više grupa seljaka dok je na Kordunu, početkom maja, izvršen prvi masovni pokolj srpskog stanovništva u Blagaju. Ceo taj početni proces, iako su ustaške novine javljale o žestokim okršajima s četnicima i ostacima srpske vojske, protekao je bez otpora.²¹

Hapšenja i prvi zločini su mnoge iznenadili, što svedoči o nesređenosti i nedozrelosti u procenjivanju ustaških namera. Pa ipak preovlađivalo je građansko shvatanje da su to preventivne i privremene mere „svake nove vlade“. I pored toga što nema dokumenta koji bi pokazali zvanične stavove političkih grupa prema ovim događajima, može se zaključiti a to će i kasniji događaji potvrditi, da su kod srpske buržoazije, prvenstveno zahvaćene prvim hapšenjima ali uverene da su te mere uperene protiv Srba u celini, ipak preovlađivala gledišta u mogućnost pronalaženja dodirnih tačaka s okupatorom i s hrvatskom buržoazijom. Za to su iskorišćavane i najmanje okolnosti koje je nudio razvoj događaja, naročito suprotnosti između Italije i NDH, ali s namerom da se pri tom izbegne pokretanje Srba, koje bi objektivno vodilo borbi protiv okupatora a time i ubrzavalo proces revolucionisanja masa, čega se buržoazija posebno plašila.

Zbog toga i nije pružen ozbiljniji otpor hapšenjima. Šta više, dobar deo uhapšen je na poziv ustaša, bez prinude egzekutivnih organa vlasti, a iz zatvora su često slate poruke seljacima da ostanu mirni i da poštuju vlast. Jedino su komunisti, koji su posebno bili na udaru, izbegavali hapšenja i sklanjali se.²²

Karakteristično je da su u prvim hapšenjima pored komunista delimično hapšeni i revolucionarno-demokratski i jugoslavenski orjentisani pravci hrvatske nacionalnosti, pre svega u unutrašnjosti, dok je šira javnost bila upoznata samo o hapšenjima komunista, koja su masovnije izvršena 22. juna i kasnije.

Sledeći u izvesnoj meri nemačku liniju da se ne kompromituje nemačko-sovjetski sporazum i pripreme za napad na SSSR, ustaše su u Zagrebu prvih dana uhapsile manji broj komunista. Ali u unutrašnjosti je počela prava hajka na komuniste, i srpske i hrvatske na-

²¹ Vid. nap. 1 i 2, zatim *Hrvatski narod*, 18. IV, 20. IV 1941, AVII, 16/1, 9/1, 14/2 k. 85—D izveštaj zapovedništva kopnene vojske od 22. maja i 1. VI 1941, istorijati P 33, h 1956, R 471, Č 59, D 55, I 4, Z 190 Z 33, R 439, D 8, D 97, G 480, Č 147, J 459, C 196, T 42, P 591, B 1248, C, 184, C 189. Iz Plitvičkih jezera Italijani u po četničkom spisku pohapsili uz pomoć ustaša 62 lica u vremenu od 27. IV do 10. 1941. — AVII, 38/9 k. 150 a—D.

²² Isto, zatim AVII, 13/2 k. 84—D.

cionalnosti, s tom razlikom što su prvi zadržani u zatvoru, dok su drugi delimično uslovno pušteni. Uz to su hapšenja komunista-Hrvata, kao i pristalica levog krila HSS, praćena zastrašivanjem. Rešene da energično skrše svaki iole ozbiljniji otpor svojoj politici, ustaše su tokom istrage, premlaćivanja i prilikom puštanja iz zatvora, uhapšenima jasno stavljale do znanja da će primeniti i fizičko uništavanje ukoliko se ne povuku i priklone vlastima NDH. Novine i govori ustaških rukovodilaca bili su puni takvih pretnji. Pored niza pojedinačnih ili grupnih hapšenja, ovim merom su masovno bili zahvaćeni komunisti i revolucionarno orijentisani Hrvati u perušićkom srezu, najaktivnijem uporištu revolucionarnog pokreta kod hrvatskog stanovništva Like, što je nesumnjivo ostavilo traga u neposrednim i kasnijim događajima.²³

Manje ili više, aprilsko-majska hapšenja, mada su jasno odražavala divljačke strasti ustaša, vršena su smišljeno, sistematski i po ranije izgrađenoj idejnoj koncepciji ustaških vođa. Ogromna većina pčhapšenih potajno je fizički likvidirana, a manji broj upućivan je u logore na Pagu i u Gospiću gde su doživljavali istu sudbinu. Pojedincima, uz podmićivanje, ranije prijateljske veze ili uz odricanje imovine u korist ustaša, omogućen je prelaz u Srbiju. Neznatan broj uhapšenih oslobođen je da se prikaže zakonitost i opravdanost ustaških mera. Tako je za nešto više od mesec dana uništen jedan deo srpske buržoazije i gotovo sve njene organizacije. Pohađen je veći broj pripadnika četničkih udruženja; dobrim delom uništene su organizacije Sokola i čitav niz kulturnih, verskih i sportskih organizacija. Crkvi je zabranjen rad, veći deo sveštenika je pohađen, dok je izvestan broj njih izbegao, a pojedinci ostali u neizvesnosti. Ovim zahvatom razbijene su i obezglavljene mesne organizacije JRZ i JNS, a dobar deo istaknutijih političara je uhađen. Jedino su u nešto većem broju pošteđeni pravci SDS. U to vreme ustaše su uspele da uhapsu i deo komunista.²⁴

Razvitak događaja u prvih mesec dana prinudio je predstavnike političkih stranaka, grupe i pojedince da zauzmu određenije stavove prema okupaciji i ustašama. Predstavnici srpske buržoazije, procenjujući vrlo teški trenutni položaj za celu klasu i nacionalnu masu na koju se ona oslanjala, a očekujući u perspektivi pobedu saveznika, orijentisali su se na čvrstu saradnju s okupatorom. Maksimalno iskorišćavajući italijansko-ustaško-nemačke suprotnosti, nastojali su da izgrade srpski nacionalni pokret koji će, oslanjajući se na okupatora, okupljajući i zaštićujući Srbe, izrasti u snagu sposobnu da u toku okupacije, izolovanjem i eliminisanjem KP i revolucionarno-demo-

²³ AVII, 3/5 k. 2006, stenografske beleške ARPH, neregistrovano, istorijat partijske organizacije Perušića.

²⁴ Vid. nap. 1), Izjave: Gojko Polovina, Nikica Rapajić, Danilo Drobac, Srđan Brujić; AVII, 9/1, 14/2 k. 85–D.

kratski orijentisanih grupa i pojedinaca, onemogućiti bilo kakav oružani pokret protiv okupatora i tako postane ozbiljan faktor u razrješavanju suprotnosti pri završetku rata i obnovi Jugoslavije. To je osnovna linija koju je tada izgradila srpska buržoazija u Hrvatskoj.

U sprovođenju te linije brzo su aktivizirani svi poznatiji građanski političari, jednako iz JRZ, SDS i JNS, ali s izrazitom nadmoćnošću i na inicijativu predstavnika JRZ. Bili su podeljeni u dve osnovne grupe. Prva, veća, orijentiše se na „emigriranje“ u Srbiju ili u krajeve koje su „čvršće“ držali Italijani, s namerom da iz emigracije povede borbu protiv NDH i protiv KP. Ova grupa, posebno onaj njen deo koji se orijentisao na saradnju s italijanskim okupatorima, počela je živo da povezuje i sređuje snage čim su počela hapšenja, da bi se, u zaoštrenijim odnosima NDH i Italije na pitanju razgraničenja, mogla upustiti u masovnu agitaciju po srpskim selima i kod građanstva za podršku Italijanima da pod okupacijom zadrže što veći deo Hrvatske južno od Kupe i Save. U ovoj akciji, po masovnosti, brojnom odnosu i žilavosti, posebno se ističu srpski građanski političari u Dalmaciji. Istaknutiji centri bili su u Splitu, Šibeniku, Kninu, Benkovcu, Zadru i Obrovcu, dok je agitacija u Lici, na Kordunu, u Gorskom kotaru i na Sušaku vođena slabije i u tajnosti.

U Kninskoj krajini, gde su Italijani držali ustaše na uzdi, i koja je od samog početka bila u planu naglašenijih italijanskih aspiracija, akciju je počela grupa političara JRZ na čelu sa senatorom dr Nikom Novaković-Longom. Pored žive akcije za okupljanje građanskih snaga u celini, grupa je otpočela s agitacijom i prikupljanjem potpisa Srba sa zahtevom italijanskoj vladi da se ovi krajevi pripoje Italiji, istovremeno nastojeći da pri tome snažnije zatalasa srpske mase i usmeri ih na liniju „očuvanja Srba i srpske tradicije“. Ne sačekavši rezultate akcije, već početkom maja Novaković odlazi u Zadar, a zatim u Split i „u ime 100 hiljada Srba Dalmacije i Like“, zahteva da se ovi krajevi priključe Italiji. Koristeći ranija poznanstva s italijanskim političarima, i kao zadarski đak i kao ministar u Stojadinovićevom kabinetu, Novaković je „uspeo“ da Italijanima prikaže težak položaj Srba u NDH i da ih uveri u „lojalnost“ Srba, nudeći im istovremeno lično svoje i usluge srpskih građanskih političara.²⁵ Posredno ili neposredno, akciji Novakovića priključili su se i predstavnici JRZ u Splitu na čelu s popom Sergijem Urukalom i

²⁵ AVII, 7/7 k. 84-D, izveštaj dom. pukovnika Grbića od 19. IV 1941. Dr Niko Novaković je pokretač akcije u ulozi vođe pokreta „Srbi na okup“ iz 1938-9 g. (A-RPH, neregistrovano, izveštaj banske uprave od aprila 1940), a prisni su mu saradnici Srbi iz JRZ i JNS, pored ostalih u Obrovcu - advokat Boško Desnica, trgovac Vaso Miljuš, trgovac i raniji načelnik opštine i vodeća ličnost u JNS Petar Knežević; u Benkovcu - advokat Tode Novaković i sveštenik Ilija Zečević; u Zadru - Vladan Desnica i arhimandrit Bukorović; u Splitu - sveštenik Sergije Urukalo i senator i prvak JNS dr Uroš Desnica, u

dr. Desnicom. I ova je delegacija zahtevala od italijanske komande da se cela Dalmacija s Likom pripoji Italiji.²⁶ Odobravajući ovo, slične poduhvate učinili su kod mesnih garnizona predstavnici JRZ, SDS i JNS u Zadru, Šibeniku, Kistanjima, Benkovcu i Obrovcu.²⁷ Na ovoj liniji započinje delatnost i u Lici gde se izgrađuje centar u Srbu, na čelu s poslanikom JRZ Stevom Ređenovićem, kome se, povezano ili samoinicijativno, pridružuju političari JRZ iz ostalih srezova. Uporedo s delovanjem „srpskih delegacija“ u Dalmaciji, iste zahteve postavile su Italijanima odvojene delegacije d. lapačkog i otočakčkog sresa „u ime Srba Like“, dok su u svim opštinskim i sreskim centrima održavani tajni kontakti s italijanskim mesnim garnizonima.²⁸ Zahtevi navedenih delegacija suštinski i vremenski podudaraju se sa sličnim akcijama u Hercegovini i Bosni.²⁹ A sve zajedno svode se na nuđenje usluga Italijanima bez političkih koncesija, s ciljem da jače italijanske snage zaposednu srpskim življem naseljeniji koridor (Hercegovina—severna Dalmacija—zapadna Bosna—Lika). Time se nastojalo praktično da se onemoguće ustaški planovi i obezbede pozicije srpskoj buržoaziji u ovim krajevima, a u budućnosti ostvari program stvaranja velike Srbije.

Da su Italijani ozbiljno uzimali ove delegacije i prihvatili njihove usluge, vidi se ne samo po kasnijim događajima, već i neposredno u zaoštravanju odnosa sa NDH. Italijani su čvršće zaseli u Kninu i Gračacu, i ma koliko im se planovi srpskih građanskih političara u celini činili neostvarljivim, u početku su nastojali da bar ovi krajevi ostanu u sastavu Italije,³⁰ Koliko su Italijani u tome bili uporni pokazuje i primer u Obrovcu, koji je po Rimskom ugovoru ostao u sastavu NDH, a koji Italijani nisu hteli da ustupe, iako je vlada NDH na tome uporno insistirala.³¹

Italijani ne samo da su prihvatili predlog i ponude „predstavnik“ Srba već su i sami davali inicijative za takve akcije. Koristeći se podr-

Vrličkoj krajini — sveštenik i poslanik JRZ Petar Stojsavljević; u Lici — trgovac i poslanik JRZ Stevo Radenović — AVII, 9/8 k. 214—D, 11/12 k. 281—D, 3/2 k. 282, 6/15 k. 84, 6/14 k. 84, 14/2 k. 85, U—0—9—7—6 — saslušavanje Davida Sinčića, velika župa Bribir—Sidraga; Gizdić, n. d., 151—152; *San Marco* fašistički list u Splitu — doneo je vest 8. V. 1941: „Dr. Niko Novaković bivši ministar i Boško Desnica, u pratnji sreskog komesara Dr. Hoeberta posetili su civilnog komesara Bartoluccia i u ime 100.000 pravoslavnih Srba iz Severne Dalmacije zatražili su da Italijani anektiraju Dalmaciju“. Isečak u Dnevniku Ante Kisića, novinara, Muzej narodne revolucije u Splitu, 1—5.

²⁶ Isto.

²⁷ Isto.

²⁸ AVII, 14/2 k. 85—D, 15/6 k. 84—D.

²⁹ Slobodan Šakota, *Hercegovački NOP odred, Vojno istorijski glasnik* 5, 1954, 11.

³⁰ AVII, 43/2 k. 150 a—D.

³¹ AVII, 14/1 k. 153—D, 11/2 k. 281—D.

škom srpskih građanskih političara u daljoj penetraciji na sever i istok, italijanskoj okupacionoj vlasti bili su oni još potrebniji za kršenje otpora srpskog i hrvatskog naroda. Upravo, zahvaljujući nacionalnoj politici srpske i hrvatske buržoazije, Italijani su dobro procenili da jedino političkom igrom međusobnog huškanja mogu postići izvesne uspehe u obezbeđenju stečenih i u osvajanju novih pozicija. U početku su Italijani, podstičući ustaše na hapšenja, preko njih kršili otpor srpskog naroda, produbljivali jaz između Srba i Hrvata i ujedno iznuđivali protivusluge hrvatske buržoazije u pravcu jačeg zaokretanja i popuštanja italijanskoj politici. Istovremeno Italijani, u početku oprezno, a sa zaoštavanjem odnosa na pitanju granica, sve otvorenije pribegavaju „zaštiti“ Srba. U prvim danima za novac i u pokušaju da okušaaju i drugu stranu, Italijani prihvataju i prebacuju pojedince, istaknutije srpske političare u svoju zonu i zaštićuju ih, da bi već koncem aprila i početkom maja vidnije izrazili „simpatije“ prema Srbima u celini.

U većem delu Dalmacije italijanske okupacione vlasti zabranjuju ustašama rad kao i sve nacionalne manifestacije; u Splitu ih ograničavaju na formalno postojanje, dok u Kninskoj krajini, sputavajući delovanje organa izvršne vlasti, prelaze u akciju odstranjivanja ustaša. S takvom politikom Italijani su otpočeli i u Lici, Hrvatskom primorju, Gorskom kotaru i na Kordunu, gde su usatše mestimično proterane i razoružane, kao u Karlobagu, Brinju, delimično u Gračacu i u nekim drugim mestima; negde i s otvorenim izgovorom da ustaše vrše „nezakonita hapšenja i ubistva“ srpskog stanovništva.³² U nekim srezovima, kao na primer u D. Lapcu, Udmini i Korenici, odredi Hrvatske seljačke zaštite i ustaše svedeni su na status pomoćnih snaga italijanske komande i sami nisu smeli vršiti hapšenja.³³ Energično je sprečen ustaški pokušaj da uspostave svoje i žandarmerijske posade u Gorskome kotaru i Hrvatskom primorju, dok su niz žandarmerijskih stanica u Lici Italijani stavili pod svoju komandu i otpočeli s dovođenjem karabinjera na čitavu teritoriju okupacione zone u cilju zamene žandarmerijskih sa karabinjerskim stanicama.³⁴ U krajevima naseljenim Srbima svi ovi postupci praćeni su tihom propagandom koja je nagoveštavala „sklonost Italijana da zaštite Srbe“. Nema sumnje da su Italijani ovim zaokretom prisiljavali ustaška rukovodstva na popuštanja italijanskim teritorijalnim i političkim zahtevima, preteći im drugom, srpskom stranom, kao što stoji i činjenica da su Italijani bili ti koji su u novoj oceni razvoja događaja učinili stvarno i prvi korak u traženju saradnje sa srpskom buržoazijom. Ustaše su ne bez razloga, vrlo nervozno

³² AVII, 7/7 k. 84—D, 11/2, 14/2 k. 85—D, 7/2 k. 145—D, k. 153 a—D.

³³ AVII, 3/1 k. 84—D, Izjave: Mišo Drakulić, Petar Prica, Jovo Bogdanović, Stevo Uzelac, Gojko Uzelac, Gavro Milić, Jovo Rašeta, Dušan Mileusnić.

³⁴ AVII, 16/1 k. 85—D — izveštaj krilnog zapovj. Ogulin od 3. V. 1941.

reagovali na ove postupke i, svodeći ih sve, naročito one u Lici, pod politiku Italijana da zaštite Srbe, proglasili ih novom zaverom Srba protiv Hrvatske.³⁵

Dok je kod ustaša strah od Srba bio primaran, Italijani su u ovom zaokretu prema Srbima imali dalekosežnije ciljeve, što su već krajem maja i kasnije dokazali prelaskom na sistem „spašavanja“ čitavih grupa i nudi zaštite onima „za koje su smatrali da su ugroženi od ustaša“. Ako se ostave po strani kombinacije da se pomoću Srba pokušaju rešavati neka iz niza spornih pitanja u odnosima s NDH, što se ne osporava, razvoj događaja je takođe pokazao, što je već i tada bilo očigledno, da su Italijani računali na pripremu snaga koje bi se mogle suprostaviti pre svega otporu srpskih masa protiv okupatora. Jer zaštitu su mogli dobiti samo imućniji, uticajniji Srbi i upravo oni koji su im se činili pogodni i anti-komunistički raspoloženi.

Verovatno je da su peticije i rezolucije uticale na italijansko-NDH-ske pregovore u Ljubljani i u Rimu, mada to tekstovi ugovora ne pokazuju.³⁶ Međutim, da su se Italijani rešili da prihvate usluge koje im nude „predstavnici“ Srba, najbolje govori činjenica što su oni na vreme obavestili predstavnike građanstva Knina o ishodu rimskih pregovora, dali im do znanja da se sklanjaju i masovno ih u toku noći i sutradan prevezli svojim prevoznim sredstvima u Kistanje, sad već u „anektiranu“ Dalmaciju. Bez obzira na proteste ustaških vlasti, prevoženje čitavih grupa nastavljano je i narednih dana.³⁷ To isto učinili su i u predelima Like i Gorskog kotara, samo u manjem obimu, što je zavisilo od stepena organizovanosti građanskih snaga i od orijentacionih pravaca za „emigriranje“. U nastojanju da privole što više ljudi za „emigraciju“ i steknu pozicije kod onih što ostaju, Italijani su već tih dana uneli parolu „o hrvatskoj“ opasnosti i dali do znanja Srbima „da su im prijatelji“.³⁸

I onaj deo Srba koji se orijentisao, politički ili zbog lakšeg prelaska, na emigraciju u Srbiju, povlačeći za sobom deo inteligencije, pored korišćenja prijateljstva iz još „nepročišćenog“ aparata NDH, oslonio se, u prebacivanju za Beograd, na saradnju s italijanskim (prevozna sredstva, objave, konzulat u Beogradu itd.) a isto tako i sa nemačkim okupatorom. To je bio emigracijski pravac za sve grupe i pojedince iz cele Hrvatske, pre svega iz Slavonije, sa Bonije i Korduna i iz severnog dela Like. U zajednici s Nemcima i Aćimovićevim komesarjatom, vrlo brzo je uspostavljen punkt za prebacivanje iz Ze-

³⁵ AVII, 3/1 k. 84–D, 9/1, 16/1, 14/2 k. 85–D.

³⁶ Zb. NOR V–1, 504–507.

³⁷ AVII 11/2 k. 281–D, 21/3 k. 84–D; Izjave: Branko Berić, Stevo Vukadin, Emigraciju uticajnih ličnosti zabeležio je i Hrvatski narod 25. V. 1941.

³⁸ Vid. nap. 1); Isto.

muna i organizovano prihvatanje u Beogradu. Predstavnici buržoazije u Srbiji prihvatili su „emigrante“ sa naročito istaknutim gestom „sazaljenja“ i pobrinuli se za njihov smeštaj i zaposlenje, praveći od početka na tome političke kombinacije. Aćimovićeve, Nedićeve i Mihailovićeve pristalice postarali su se odmah da ih pomognu u organizovanju za borbu protiv rastućeg otpora revolucionarnih snaga, kako onih u Srbiji, tako i u Hrvatskoj.³⁹

Drugi deo buržoaskih snaga, koje je ostao u NDH, pokušavao je da se približi ustašama, nuđio im je usluge i nastavio službu u ustaškom aparatu, s namerom da se nađe bar neka formula za saradnju. Pored sebičnog i grčevitog čuvanja pozicija, računajući na dobitak u vremenu do otpočinjanja dejstva glavnine iz „emigracije“, ove su snage dobile značajnu ulogu u održavanju uticaja na mase i u ispitivanjima puteva saradnje s okupatorom, u granicama garnizona. Mada su ustaše javno odbijale bilo kakvu saradnju sa Srbima, tajno i u određenim uslovima iskorišćavale su ponuđene usluge. Zahvaljujući takvom stavu dela građanskih snaga ustaše su tamo gde su postupale elastičnije, postigle više uspeha. Ako se i izuzmu motivi, lični ili politički, ili nespособnost da se ocene događaji, ove su snage služeći ustašama objektivno pomogle uništavanje — svoje i srpskih seljaka. S insistiranjem ustaša na beskompromisnom stavu i s pojačavanjem terora nad srpskim življem ove snage su se naglo osipale. Uništene su bilo da su uporno čuvale te pozicije, bile da su izbegle pod zaštitu Italijana, odnosno u Srbiju. Samo neznatan deo sklonio se u šume ili u sela. Nekoliko pojedinaca i grupa, pre svega službenika, ostalo je do ustanka, pa i dalje, u službi ustaša.⁴⁰

Srpske seljačke mase koje, sem navedenih primera, u ovo vreme nisu zahvaćene procesom hapšenja, u većini su se povukle. Zaplašene ustaškim hapšenjima i pretnjama, pretresima kuća, pretraživanjem šumaraka i raznim „čudnim“ naredbama, ove su se mase formalno pokorile ustaškim vlastima, kako se to može oceniti na osnovu normalizovanog rada na poljima, uobičajenoj razmeni dobara i neispoljavanju vidnih znakova otpora. Sadržinski, odnos je bio drukčiji. Mnoge naredbe ustaških vlasti negirane su prećutno. Na poziv za iseljenje nije se javilo nijedno selo. Predato je sasvim malo oružja i vojne opreme. Odlazak u gradove i administrativne centre seljaci su sveli na meru nužnog, pa su i tu većinom išle žene, jer su muškarci i inače izbegavali kontakt s okupatorskim i ustaškim snagama. Na pokušaje pljačke seljaci su odgovarali sklanjanjem stoke u šumu i zakopavanjem hrane. Nesigurni u oceni razvoja događaja, ali dobri poznavaoци

³⁹ AVII, 3/7 k. 1.611; Izjave: Ico Blanuša, Luko Stanisavljević, Mane Dupor.

⁴⁰ Vid. nap. 1); Izjave: Gojko Polovina, Jovo Rašeta, Mišo Drakulić, Stevo Uzelac, Đuda Pokrajac, Pilja Babić.

ratnih teškoća, seljaci su se okrenuli svojim imanjima nastojeći da obezbede i sačuvaju hranu i kućne potrebe iz sopstvenih izvora.⁴¹

Dalekosežnost ustaških namera seljaci tada još nisu prozreli i ostali su više u iščekivanju razvoja događaja. S naročito pojačanim interesovanjem očekivali su određenije stavove političkih rukovodstava. Međutim, nezavisno od toga što ti stavovi nisu prenošeni, često iz objektivnih teškoća, seljaci su, zahvaljujući do rata porasloj demokratskoj i revolucionarnoj orijentaciji, nastojali da trezvenije sagledaju događaje. Zahvaljujući saznanju o neravnopravnom položaju u koji su dovedeni okupacijom, i očekujući veći okupatorsko-ustaški pritisak, rastao je borbeni duh i shvatanje o nužnosti borbe. Pored ostalog, oglašivanje na saopštenu „naredbu“ za iseljenje, a zadržavanje oružja — ma koliko to rezultiralo i iz sitnosopstveničkog shvatanja i posebno tradicije, dovoljno ilustruje odluku seljaka da pruže otpor. Nije slučajno što su naglo porasle simpatije za „Rusiju“. Više nego ikada seljaci su „prisluškiivali“ šta će „kazati Rusija“ i šta priprema KPJ koju su u svesti počeli čak upoređivati i meriti sa snagom „Rusije“. Razumljivo je da je u tome sadržan i naglašen prizvuk slovenske solidarnosti i traženje oslonca, ali suštinski, time je samo vidnije izražavan proces snažnijeg zaokretanja ka revolucionarnom prevazilaženju situacije u kojoj su se našli, kao i onih pitanja od kojih je zavisio razvitak u budućnosti.⁴²

S obzirom na raniji razvitak i posebno gore izložena kretanja, KPH nije uspelo da u ovoj fazi, i pored odlučne i jasne orijentacije da se nastavi s organizovanjem oružanog otpora okupatoru, snažnije materijalizuje tu politiku u seljačkim masama koje su sve više objektivno dobivale ulogu osnovnog rezervoara u mobilizaciji snaga za vođenje oružane borbe. Dok su parole o skupljanju oružja delom prodrle u seljačke mase manje-više u svim krajevima, politički rad u masama je zaostajao. Izrazito snažan teror ustaša; hapšenje dela članstva, okupljanje članova i uspostavljenje veza koje su delimično bile prekinute u aprilskim danima, reorganizacija i prilagođavanje organizacija novim uslovima borbe i povlačenje u ilegalnost dela članstva koje se „kompromitovalo“ učešćem u organizaciji odbrane zemlje, ostavili su tragove na intenzitet političkog delovanja u seljačkim masama. Neki komiteti, za duže ili nikako, nisu uspeli da ostvare vezu s CK KPH, pa čak ni sa sreskim organizacijama. Te okolnosti i malobrojnost partijskih organizacija u selima i neravnornost u dislokaciji, uticale su na sporost u davanju jasnije perspektive kada je to bilo neophodno potrebno.⁴³

⁴¹ Vid. napom. 1); zatim AVII, 15/1 k. 85–D.

⁴² Vid. nap. 1); zatim AVII, 9/1, 14/2 k. 85–D, 15/6 k. 53/1 84–D.

⁴³ Vid. nap. 1).

II

S potpisivanjem Rimskih ugovora situacija u Hrvatskoj znatno se izmenila. Komadanje Hrvatske i ustupanje Italiji gotovo cele Dalmacije i dela Hrvatskog primorja, preuzimanje obaveze da se na hrvatski presto dovede kralj iz italijanske kraljevske kuće i potčinjavanje italijanskim interesima, hrvatske mase odlučno su osuđile. I onaj deo koji je delimično ili u zanosu prihvatio NDH kao svoju državu, počeo je prozirati marionetsku ulogu Pavelića i manevre sila Osovine u porobljavanju Hrvatske. Ovome su se priključivala i nova razočarenja. Nestašica životnih namirnica zbog sve većeg odvlačenja dobara u Nemačku i Italiju, te obaveze za snabdevanje Nemačke radnom snagom, izazvali su u hrvatskim masama prva ozbiljnija društveno-politička previranja koja će se, s otpočinjanjem oružanog ustanka, nastaviti i pojačavati.⁴⁴

Ovakvim razvojem događaja ustaška rukovodstva su se našla u nezavidnom položaju. Demoralizacija je zahvatila i same ustaše. Zapazene su tendencije osipanja ustaških skupina koje su ionako bile regrutovane s brda s dole. Niz sela ostao je po strani ne dajući ni jednog čoveka u ustaše. Demobranske snage, čak i u onom broju koji su dozvolile okupacione vlasti, sporo su izgrađivane, a broj onih koji se nisu odazvali pozivu kretao se i do 30%.⁴⁵ Dok je propaganda o četničkoj opasnosti (što je za seljake već postala fama), o oblagostanju u novoj državi, o pravičnosti ustaša itd., dobrim delom uspela da pasivizira hrvatske seljake i odvoji ih od Srba, rezultati u aktivizaciji za sprovođenje ustaških mera u jačanju države izneverili su očekivanja.

Radeći na stabilizaciji vlasti pored ostalih mera ustaško rukovodstvo se odlučilo i na energičnije provođenje programa „čišćenja“ Srba. U ostvarivanju ustaškog načela „Hrvatska Hrvatima“, a posebno u politici kršenja revolucionarnih snaga i usmeravanja hrvatskih masa na put krajnje šovinističke mržnje i borbe za hrvatstvo, rešavanje „srpskog pitanja“ izbilo je u prvi plan sređivanja unutrašnjih prilika.

Iskorišćavajući drugu stranu Rimskih ugovora — odrešenje ruke u vođenju unutrašnje politike, ukidanje okupacione vlasti itd. — ustaše su požurile da na srpskom pitanju povrate i učvrste poverenje hrvatskih masa. Uporedo sa snažnom propagandom da su za sve nevolje krivi Srbi, obećavanjem blagostanja kada se Srbi „iščiste“ i s pojačavanjem pritiska na rukovodstva HSS da se aktiviziraju u

⁴⁴ AVII, 15/1 k. 85, 8/3 k. 84, 15/6 k. 84—D.

⁴⁵ AVII, 9/3 12/6 k. 85—D, 44/3 k. 84—D, izveštaji zapovj. kopn. vojske od 2, VI, 7. VI i 14. VI 1941. U izveštaju od 7. VI konstatuje se da se nije odazvalo 20%, a da je taj broj u Slavoniji znatno veći.

sprovedenju ustaške politike, ustaše su počele s masovnim hapšenjem Srba.⁴⁶

Hapšenja su otpočela neposredno po osnaženju Rimskih ugovora, pojačavana između 10. i 16. juna, da bi postala masovnija od 22. pa do kraja juna. U tom periodu ustaše su pohapsile gotovo sve preostale činovnike, sveštenike, intelektualce, zanatlije kao i seljake koji su, po oceni ustaša, imali ozbiljeni uticaj u srpskim selima. I ovoga puta deo pohapšenih je ubijen, a deo sproveden u logor u Gospiću. Imovina ranije i ovoga puta uhapšenih oduzeta je i stavljena pod upravu „države“.⁴⁷

Koncem juna i početkom jula ustaše su ubrzale akciju hapšenja, proširujući je na sve odrasle muškarce, a delom i na sav srpski živalj nekih sela, upotrebljavajući pri tom, pored žandarma i znatne domobranske snage.⁴⁸ U provođenju ove akcije ustaše su računale i na obimnije iskorišćavanje postignutog sporazuma s Nemcima da se na račun useljavanja Slovenaca iz Štajerske i Gorenjske u Hrvatsku iseli odgovarajući broj Srba u Srbiju.

Kako je sporazumom predviđeno iseljenje oko 180.000 Srba, sa preciziranim rokovima i isplaniranim transportovanjem, ustaše su se u hapšenjima orijentisale u dva pravca. U Slavoniji, u Baniji i u delu Korduna, opkoljavanjem sela, na brzinu su izvršena hapšenja stanovništa koje je sprovedeno u sabirne logore u Sl. Požegi i u Capragu, odakle su 4. jula počela prva transportovanja. U prvi plan za iseljenje uzimane su porodice dobrovoljaca agraraca koje su se naselile u ove krajeve posle svršetka prvog svetskog rata. Zatim su dolazila na red sela koja su po svom geografskom položaju obezbeđivala razbijanje kontinuteta u rasporedu srpskog stanovništva.⁴⁹ U Dalmaciji, Lici, Gorskom kotaru i većem delu Korduna pojačana je orijentacija na ma-

⁴⁶ *Hrvatski narod* od 26, 27, 28. V, 3, 4, i 5 VI 1941. Na primer, M. Puk na zboru u Sisku 2. juna ističe kako postoje u NDH „strani elementi Srbi i židovi“. Na adresu Srba kaže: „Oni su došli kao gosti a sada im gostoprimitstvo otkazujemo“, ili, dr Milovan Žanić isti dan na zboru u N. Gradiškoj između ostalog kaže: „Ovo ima biti zemlja Hrvata i nikog drugog i nema te metode, koju mi nećemo kao ustaše upotrebiti da načinimo ovu zemlju zbilja hrvatskom i da je očistimo od Srba“.

⁴⁷ Vid. nap. 1); zatim AVII 51/1, 53/1, 24/2, 8/3, 21/3 k. 84–D, 15/1 k. 85–D.

⁴⁸ Vid. nap. 1); zatim AVII, 21/3, 54/2 k. 84–D; Zb. NOR V–1, 272. 274.

⁴⁹ 4. juna postignut je sporazum između NDH i Nemačke o useljavanju 180.000 Slovenaca u Hrvatsku u tri etape – 7–10. jula, 11. VII – 30. VIII i 15. IX – 1. X 1941. – uz recipročno iseljavanje Srba u Srbiju. Plan je prekinut usled pojave NOP-a i potrebe u radnoj snazi za Nemce, te pojave NOP-a u Srbiji. Do 29. IX useljeno je u Hrvatsku 397 sveštenika iz prve i 10.200 Slovenaca iz druge etape. Treća etapa potpuno je izostala. Useljavanje u Srbiju zabranio je 19. VII komandant nemačkih snaga u Srbiji, konstatujući da je u Srbiju izbeglo ispred ustaškog terora 92.000 Srba, a da su vlasti NDH nasilno preselili 50.000 (preko Drine najviše). Tako su ustaše sakupljene po logorima za transportovanje jednostavno pobili (Požega, Vinkovci). AVII, 1/46, k. 235–D, 23/3 k. 234–D, 55/1 k. 234–D, 1/12 k. 170–D, 40/1 k. 153 a–D.

sovno uništavanje. Ustaše su smatrale, naročito lička grupa koja je bila uticajna i u vladi NDH i kod Pavelića, da ovde imaju dovoljno snaga da politikom „pokrštavanja“, „odvođenja na radove“ i unutrašnjim raseljavanjem slome otpornu moć srpskih seljaka, pri čemu se računalo, obećavajući im zemlju srpskih žrtava, i na pokretanje hrvatskih seljaka u pogromaški rat. Tako je, bilo hajkom, bilo pozivima za regrutaciju ili na radove u Nemačku, odnosno unutrašnjost zemlje, ustašama pošlo za rukom da mestimično pohapse nekoliko stotina muškaraca, pa je većina likvidirana neposredno po hapšenju, a ostatak sproveden u Gospić. Tada je izvršen masovni pokolj stanovništva u d. lapačkom srezu 1–3. jula i iseljeno oko 3.000 stanovnika opštine Plitvička jezera u okolini Drvara i Grahova, da bi docnije mogli biti lakše uništeni, a u nizu ostalih opština u Lici vršene su političke i psihološke pripreme za raseljavanje. Dovođenje novih domobranskih jedinica, užurbano pojačavanje žandarmerijskih stanica i ustaških posada i, uporedo s tim, energičnije insistiranje da italijanske okupacione trupe napuste teritorij NDH, bile su mere sračunate da se što efikasnije i u jednom zahvatu izvrši „čišćenje“ Srba.⁵⁰

Međutim, razvoj događaja kretao se drugim pravcem. Proces jačanja otpora okupaciji, početak oružanih akcija u drugim krajevima Jugoslavije i intenzivne pripreme KPH za masovno stupanje naroda u borbu protiv okupatora i njegovih pomagača, delovali su snažnije no što su ustaška rukovodstva očekivala. Plan hrvatske buržoazije da rešavanjem srpskog pitanja jednim zahvatom razreši unutrašnje suprotnosti — da na uništenju ili iseljenju Srba stekne simpatije u hrvatskim masama, dobije materijalne koristi za režim i njegove pristalice i istovremeno u tom procesu skrši otpor i uništi revolucionarne i patriotske snage naroda — razbijen je pre no što je ušao u završnu fazu. Revolucionarne snage srpskog i hrvatskog naroda, okupljene oko KP, nisu se dale uništiti; upravo obrnuto, one su se već tada pokazale sposobne i snažne ne samo da osujete plan već i da uspešno povedu beskompromisnu borbu protiv svih okupatora i njihovih pomagača.

Dosledna stavu iz aprilskih dana, KP je sistematski pripremala mase za otpočinjanje oružanje borbe. Prvomajskim proglasom demaskirana je šovinistička i bratoubilačka politika okupatora i hrvatske buržoazije, a upućivanjem na otpor okupatorsko-ustaškoj politici, radne mase su orijentisane na pripremanje za oružanu borbu.⁵¹ I u drugom proglasu, sredinom juna, ukazujući na pojačanu šovinističku kampanju, CK KPH pozvao je srpski i hrvatski narod da zbije svoje redove i pripremi se za oružanu borbu.⁵² Ukazujući hrvatskom na-

⁵⁰ Vid. nap. 1); AVII, 4/8, 15/1, 8/4, 12/6, k. 85/D, 21/3 k. 84–D, 3/1 k. 153 a–D; Zb. NOR V–1, 268–9, 272, 274, 278, 511–13.

⁵¹ AVII, 14/2 k. 85–D; Gizdić n. d., 138.

⁵² Zb. NOR V–1, 8–15.

rodu na nacionalnu politiku buržoazije, u proglasu se kaže:

„... Plaćenici Hitrela i Musolinija — frankovačka gospoda — raspiruju bjesomučnu mržnju protiv bratskog srpskog i slovenskog naroda. Oni nastoje da odgovornost za dugogodišnje ugnjetavanje hrvatskog naroda od velikosrpske buržoazije prebace na napaćeni narod Srbije; po nalogu svojih imperijalističkih gospodara nastoje da zavade hrvatski, srpski i slovenski narod, kako bi sprečili njihovu zajedničku borbu protiv imperijalističkih tlačitelja... Sve nas ugnjetava, ponižava i pljačka isti neprijatelj. Borba protiv tog omraženog neprijatelja može biti uspješna samo onda, ako hrvatski i srpski narod, ujedinjen i zbijen u čvrste redove sa ostalim narodima Jugoslavije, povede borbu protiv imperijalističkih okupatora i njihovih plaćenika“.

Obraćajući se srpskom narodu, u istom proglasu se naglašava: „Ali danas kada je Hrvatska porobljena od imperijalističkih osvajača, vi ste bačeni u najteži položaj otkako se nalazite u Hrvatskoj... Razularena frankovačka gospoda vrše na vama krvavi teror i progone, ona pod izgovorom borbe protiv četnika zatvaraju, zverski muče i potajno ubijaju na stotine čestitih boraca, koji su zajedno s hrvatskim radnim narodom vodili borbu protiv srpske hegemonije i ugnjetavanja hrvatskog naroda... Ne dajte se zastrašiti krvavim progonima, ne nasjedajte šovinističkoj hajci. Zbijte svoje redove, udružite se u bratsku slogu s hrvatskim narodom, koji pati kao i vi, priključite se borbenim redovima radnika radi zajedničke borbe protiv okupatora i njihovih plaćenika-frankovačke gospode. Mi se nalazimo pred teškom i odlučnom borbom, ali zajedničkim snagama Srba i Hrvata u Hrvatskoj, zajedničkom borbom svih porobljenih naroda, pod vođstvom Komunističke partije, srušiti ćemo neprijatelja i izvojeovati ne samo nacionalno oslobođenje Hrvata nego ćemo osigurati i nacionalnu ravnopravnost Srbima u Hrvatskoj.“

I u drugom proglasu, sredinom juna, CK KPH naglašava nužnost priprema za borbu, „... Dani se odlučnih borbi približavaju. Ne treba čekati skrštenih ruku te dane, već ih u svakodnevnoj borbi pripremati“.⁵³

Ukazujući proglasima na nužnost i ciljeve borbe, KP je razvijala i intenzivniju političku delatnost i preduzimala niz drugih mera neophodnih u pripremi oružane borbe.

Posle majskog savetovanja CK KPJ, pojačan je organizacioni i politički rad partijskih organizacija. Pojedini članovi CK KPH obilazili su partijske komitete i organizacije, davali im konkretna uputstva i lično učestvovali u pripremi oružane borbe. Koncem maja i u toku juna komunisti organizuju i prve grupe srpskih seljaka koji su se sklanjali u šume i preko njih deluju na ostale da se sklanjaju, čuvaju i nabavljaju oružje.

⁵³ Zb. NOR V-1, 18.

Delovanje komunista, rasturanje i objašnjenje proglašenja CK KPH u uslovima sve žestokijeg terora ustaša, imalo je presudan uticaj na orijentaciju srpskih masa.

Mada su čitava sela bila bez komunista, mada su i neke organizacije zatajile u pripremama, a pojedini komunisti se i suviše (nepotrebno) zakonspirisali i inače se teško probijati, a seljaci, uplašeni terorom, teško se poveravati, duh proglašenja prožimao je mase i sračivao s tradicionalnom borbom srpskog naroda. Uporedo sa politikom KP za dizanje ustanka, razvijao se proces otpora okupatoru i ustašama i iz njega izrastao sistem pasivne odbrane od nasrtanja ustaša, da bi u daljem razvitku prerastao i razvio se u masovni oružani ustanak.

Tokom aprilsko-majskih hapšenja izbegli su u šumu ili skrovišta mesta pojedinci kojima je neposredno pretila opasnost ili su se predosećali. Mahom naoružani, različitih političkih shvatanja, oni se okupljaju u grupe i, mada ne uvek podjednako aktivni, moralno su delovali na sela, naročito prilikom sklanjanja ispred nasrtaja ustaša. Tokom juna broj „izbeglih“ grupa se povećao. U nekim srezovima u drugoj polovini juna do te mere je naroslo shvatanje o neposrednoj opasnosti od ustaša da su ustaše teško mogle uhapsiti koga među seljacima. Posredstvom ili neovisno od ovih grupa, stepen opreznosti u selima je stalno rastao. Delovanje komunista, ranija revolucionarna orijentacija, patriotska osećanja, tradicija seoskog udruživanja i pristicanja u pomoć u nevolji, kolektivno osećanje ugroženosti života i imovine, instinkt samoodržanja i niz drugih, u toj situaciji, pozitivnih tendencija sve više su preovlađivale u borbi protiv konzervativnih shvatanja, defetističkih i šovinističkih tendencija, delujući u pravcu čvršćeg zbivanja seljačkih redova.⁵⁴

Dok je kod jednog dela seljaka orijentacija na otpor izražena u sklanjanju pri nailasku ustaša i okupatorske vojske, u izbegavanju da se spava kod kuće itd., u nekim područjima, naročito šumskim, organizacija sela već je dobijala određeniji oblik. U prvoj, a naročito u drugoj polovini jula, sve više dolaza do izražaja tendencija povlačenja seljaka u šumu i orijentacija na otpor, a u danima i neposredno po izvlačenju glavnine italijanskih trupa iz NDH, te pojave postaju sve izrazitije. Ali to nikako ne znači da su seljaci bili odlučni da stupe u oružanu borbu i da unutar sela ili sreza skupe snage za organizaciju i vođenje borbe. Naprotiv, celo vreme, a posebno poslednja dva meseca, kod seljačkih masa sve više je raslo saznanje da je KPJ jedina politička organizacija koja im svojom snagom i programom pre svega obezbeđuje izlaz iz stvorenog stanja i ujedno daje garan-

⁵⁴ Vid. nap. 1); zatim ARPH, 1850 II okružna konferencija Like; 213 II konferencija za kotar Gradec; 2.163 izvještaj KK KPH Petrinja 26. V 1942; 730 II okružna konferencija OK KPH Karlovac; 1778 I okružna konvencija KPH za Gorski kotar, 1454 izvještaj Đoke Jovanića 27. jula 1942. o organizaciji ustanka u Srbu; Zb, NOR V-1, 24, 77-8.

cije sigurnije i bolje perspektive za dalji razvitak. Upravo se na tom pitanju najvećim delom i vršila diferencijacija i pregrupisavanje seljaka. Istaknuti članovi građanskih političkih organizacija koji su većim delom napustili NDH ili bili uništeni, a i onaj slabiji deo koji je ostao ne odlučujući se na borbu, objektivno su upravo zbog toga sve više prestajali da budu snaga oko koje se okupljaju seljaci. Međutim, time nisu raskinute sve veze s masama niti su na njih prestala da utiču nasleđa ideologije. U takvim uslovima proces produbljavanja diferencijacije i pregrupisavanja seljaka zavisio je od brzine iskorišćavanja situacije od strane organizacija KP, pri čemu nisu bez značaja ni razlike u nivou političkog, ekonomskog i društvenog razvitka, odnosi snaga pre rata itd., kao i delatnost ustaške propagande.

Na područjima gde su organizacije KP bile brojnije, s izgrađenijim kadrovima ili pak odlučnijim i upornijim u sprovođenju politike KP, zaokret masa na stranu KP i za oružanu borbu bio je odlučniji, borba protiv tendencije kolebanja, straha, sklonosti emigriranju, selidbi i slično, lakše i uspješnije i organizovanije su i na široj osnovi vršene pripreme za ustanak. U selima gde nije bilo komunistâ ili su se teško afirmisali, ili su pak postojali ali bez veza i određenih direktiva, demokratski i patriotski orijentisani elementi nisu mogli učiniti mnogo jer su većinom i sami bili bez određene orijentacije. Otuda je u nekim selima dolazilo do pojava predaje oružja, vraćanja kući, prijavljivanja za pokrštavanje orijentacija na emigriranje, odazivanja na pozive za regrutaciju, prisilne radove, selidbu itd., što je, u celini, u masu unosilo snažnije elemente dezorganizovanosti, osećanja napuštenosti, besperspektivnosti, demoralizacije i apatičnosti. To je jedan od glavnih razloga neravnomernosti u podizanju ustanka ne samo u okvirima cele Hrvatske, već i u granicama pokrajina, pa čak i srezova. Tih pojava bilo je i u Baniji i na Kordunu, a najviše ih je bilo u Lici. Ovde se dugo nisu mogle povezati sve organizacije, tako da pripreme za ustanak nisu bile isplanirane i izvođene iz jednog centra, analogno geografskoj celini i organizacionoj strukturi KP. Komunisti su dobrim delom delovali samoinicijativno, a pojedince, u nedostatku veza i organizacija, zahvatila je bezperspektivnost i panika te su neki nepotrebno i neodgovorno „emigrirali“. U Kninskoj krajini i onaj mali broj članova KP izbegao je u anektirani deo Dalmacije, a PK KPH za Dalmaciju nije se snašao da na tom značajnom i velikom području interveniše slanjem novih kadrova, što je imalo ozbiljne posledice za razvitak NOP već u prvim danima ustanka.⁵⁵

U oceni izvršavanja priprema za početak oružane borbe, CK KPH je, pored ostalog uočavao navedene teškoće u položaju i tendencije u razvitku srpskih masa. Upućujući objašnjenje, uz proglas od polovine juna, CK KPH je posebno zadužio partijske organizacije i

⁵⁵ Isto.

komitete da, razobličavajući šovinističku hajku ustaša, ispituju sudbinu uhapšenih Srba i preduzmu mere za organizovanje otpora srpskih masa ustaškom hapšenju. Uporedo s izdavanjem proglašenja povodom napada Nemačke na SSSR i rasturanjem proglašenja CK KPJ od 12. jula, u prvoj polovini jula održan je sastanak CK KPH na kom je izvršena analiza situacije i toka priprema i precizirani neposredni i dalji zadaci za otpočinjanje oružane borbe u svim krajevima Hrvatske. Deo članova CK KPH, koji su radili u Zagrebu, upućen je na teren da učestvuju i pomognu partijskim organizacijama i komitetima u podizanju i rukovođenju ustankom.⁵⁶

Prema ovakvom razvoju događaja i srpska buržoazija zauzimala je određenije stavove. Tokom juna i jula i njene snage znatno su se izdiferencirale. Onaj deo koji je ostao u NDH, i sam ugrožen, vidno je izražavao kolebljivost i neverovanje u mogućnost davanja bilo kakvog oružanog otpora. Iščekujući događaje, on je tajno, pismima i ličnim kontaktima s komandama italijanskih garnizona, pa i sa ustašama, i dalje insistirao na ostvarivanju saradnje i zauzimanje tolerantnijeg stava prema Srbima, i obratno. Ako u tome nije uspevao i nije imao snage da vrši okupljanje srpskih masa, posledice njegovog delovanja nisu izostale.⁵⁷ S ozbiljnijom snagom i određenije stavove zauzeli su delovi koji su „emigrirali“ u Dalmaciju ili u Beograd. Neposredno po izbegavanju, ove snage su se sredile i otpočele s akcijom okupljanja Srba za borbu protiv Hrvata i revolucionarnih snaga. A među ovima, brže i neposrednije izražena je delatnost „emigranata“ u Dalmaciji zajedno s predstavnicima domaćih građanskih snaga koje, inače, okupacija nije bila fizički načela.

Insistirajući i dalje na okupaciji Kninske krajine i Like, kao neposrednog i prvog koraka u izvršavanju političkog programa, sada se, za razliku od majskih akcija, stvaraju organizacije. One se u drugim pokrajinama čvršće povezuju sa srodnim snagama i aktivno rade na okupljanju „emigranata“ i Srba severne Dalmacije. Na čelu ostaju i dalje građanski političari — pokretači majskih akcija, a postepeno se uključuju i izbijaju u prvi plan vođe i članovi predratnih udruženja četnika.

U niz gradova Dalmacije organizovani su odbori za pomoć srpskim izbeglicama koji pored aktivnosti u skupljanju hrane, novca i odeće, staranja o smeštaju i prihvatanju novih izbeglica, vrše i političku funkciju s pretenzijama političkih organa ne samo za izbeglice već i za sve Srbe u Dalmaciji, kao i za one u NDH. Takav odbor osnovan je najpre u Splitu s popom Urukalom na čelu. Vremenom se u odbor uključuju ili s njima sarađuju „emigranti“ iz Hercegovine, posebno novinar Radmilo Grdžić i narodni poslanik iz Prače

⁵⁶ AVII, 27/5 k. 84—D; Zb. NOR V—1, 19—26; Gregorić, n. d., 608; Gizdić, n. d., 203—4.

⁵⁷ Vid. nap. 1).

Dobrosav Jevđević; iz Like trgovac Milan Uzelac, i niz drugih ličnosti iz raznih krajeva NDH koje su našle utočište u Splitu. Tako je već u junu Split postao glavni centar okupljanja istaknutih predstavnika srpske buržoazije. Odbor je registrovan kod italijanskih vlasti, uživao njihovu podršku i dobijao novčanu pomoć, instrukcije i obaveštenja o situaciji. Odbor se istovremeno povezuje i s organima engleske obaveštajne službe u Splitu. Neki članovi odbora uključuju se u mrežu navedene službe s nadom da će doći u vezu s jugoslovenskom vladom u Kairu.⁵⁸

Slični odbori ubrzo su formirani gotovo u svim mestima severne Dalmacije. Značajniji je odbor u Šibeniku, koji se u početku sukobljava s episkopijom, dok je ustvari njenom inicijativom i osnovan i celo vreme radio po njenim instrukcijama. Odboru je episkopija „pod pritiskom“ ustupila finansijska sredstva iz fonda zaostavštine namenjene stipendiranju dalmatinskih đaka i studenata. Kako je episkopija, obzirom na tradicije, imala više uslova da vrši uticaj na Srbe Dalmacije, to je i odbor, naročito pod pritiskom izbeglica, insistirao na njenom vidnijem angažovanju i ukizivanju organizacione i političke pomoći i na čvršćem i javnom zauzimanju kod Italijana za zaštitu Srba. Međutim, iako inspirator, episkopija je oficijelno vodila obazrivu politiku nekompromitovanja crkve i manjeg vezivanja za Italijane. Zbog toga, i pored znatnog učestvovanja srpskog dela građanstva Šibenika i okoline u akciji prikupljanja dobrovoljnih priloga, odbor nije uspeo da se i politički afirmiše niti da stekne prestiž u odnosu na ostale odbore u severnoj Dalmaciji. Ni u akciji vrbovanja jugoslovenskih oficira za prebacivanje na teritorij pod kontrolom ustaša nisu postignuti nikakvi rezultati jer je i sam episkop smatrao takav poduhvat preuranjenim.⁵⁹

Po aktivnosti i značajnijim rezultatima istakli su se odbori u Kistanjama, Benkovcu i Obrovcu. Iako sastavljeni od građanskih političara Kninske krajine, Like i severne Dalmacije, ton i stavove u radu odbora davale su izbeglice. Osnovna finansijska sredstva, pod vidom pomoći izbeglicama, davale su italijanske okupacione vlasti čiji obeveštajni organi i usmeravaju rad odbora i preko njih obezbeđuju kontrolu nad izbeglicama.

U početku odbori su se snažnije angažovali u okupljanju i prihvatanju izbeglica koje su pristizale tokom juna i u prvoj polovini jula, većinom prevožene kamionima italijanskih okupacionih trupa, dok su posebne grupe političara, u odborima ili izvan njih, intenzivno radile na međusobnom povezivanju i na učvršćivanju veza

⁵⁸ Gizdić, n. d., 295) naziva splitski odbor. „Srpski odbor“, međutim odbori su se najčešće zvali „odbor za pomoć srpskim izbeglicama“ a kasnije su u jesen menjali nazive; Dnevnik Ante Kisića, Muzej narodne revolucije, Split; Izjave Branko Berić, Milan Uzelac, Milan Vukadin. Gizdić, n. d., 165.

⁵⁹ Izjava: Milana Vukadina.

i saradnje s Italijanima. Po želji Italijana, a pod rukovodstvom odbora, formirani su i logori za izbeglice, po izgledu poluvojnički i sa fašističkim obeležjem. U orijentaciji na masovnu militarizaciju, u logorima se ubrzo otpočelo s organizacijom i uvežbavanjem terorističkih grupa i intenzivno su vršene pripreme za njihovo prebacivanje na teritoriju pod kontrolom NDH. Prvobitni zadatak ovih grupa bio je da se povezuju s Kninskom krajinom i Likom, organizuju po šumama slične grupe i da, zavisno od italijanskih zahteva, isprovociraju ustaše na komunikaciji Knin—Gračac kako bi Italijani imali povod da ova uporišta zadrže.⁶⁰

Po broju i organizaciji posebno se ističu logori u Kistanjima gde se među izbeglicama iz Kninske krajine sve više jača delatnost i uticaj popa Momčila Đujića, a iz Like Steve Rađenovića. Istovremeno, Kistanje postepeno preuzimaju ulogu centra u okupljanju svih izbeglica, kojih je bilo oko 1.500, rasutih po raznim mestima. Iz ovog centra, intenzivnije od drugih, upućivani su emisari „preko granice“ radi izviđanja i povezivanja sa selima. I u ovoj akciji uloge su podeljene. Đujić šalje poruke seljacima u Strmicu i Tiškovac da se strpe i sklanjaju „jer je u ovim teškim časovima osnovno spasiti što više srpstva za sutrašnjicu“, a za Srb i prema D. Lapcu instrukcije daje Rađenović. Sa gračačkim srezom i dalje prema Gospiću povezivanje se vrši pravcima — iz Kistanja preko Ervenika za Zrmanju, a iz Žegara i Obrovca preko Velebita za Gračac i Medak. I za ostala područja Kninske krajine i Like upućivali su poruke građanski političari, poznatiji u svojim selima, ili za koje se smatralo da imaju više uticaja na srpske mase. Nema sumnje da su ove akcije, pored ostalog, uticale i na pojavu masovnije emigracije građanstva i jednog dela seljaka iz Kninske krajine i iz Like prilikom povlačenja italijanskih trupa iz NDH — polovinom jula, i označile u isto vreme začetak organizovanog delovanja četnički orijentisanih elemenata u ovim krajevima.⁶¹

Isto tako je neosporno da su impuls intenzitetu i materijalnu osnovu navedenim akcijama dele italijanske okupacione vlasti, i to baš

⁶⁰ AVII, H—P—2.005 saslušanje Vlade Novakovića 1944. g; Izjava Branka Berića.

⁶¹ Isto; Izjave: Đuro Rodić, Miloško Čuk, Danić Damjanović, Mile Mioković, Danilo Drbac, Aco Radaković. Gizdić, (n. d., 178, 219) navodi da je 20. juna bilo u severnoj Dalmaciji oko 4.000, a 27. jula oko 15.000 izbeglica. Cifre su znatno preterane. Cifru od 1.500 koju smo naveli mogla bi biti najpribližnija, s tim da je od toga broja bilo oko 800 aktivnih muškaraca. U „emigraciju“ su išli neznatan broj trgovaca i činovnika iz Drvara i B. Grahova, iz D. Lapca i s Udbine oko 50 muškaraca, iz Gospića oko 40 muškaraca, a iz Gračaca do 300 lica, od kojih veći broj žena i dece, a iz Kninske krajine građanstvo Knina i izvestan broj seljaka iz okolnih sela. Ustaški i italijanski dokumenti pokazuju aktivni broj muškaraca na pr. u Kistanjima oko 300, a na području Žegar—Obrovac oko 200, Zadar s okolinom oko 300 ... AVII, 7/3 k. 546—I (italijanski fond), 29/2 k. 540—I, 25/1 k. 153, 43/2 k. 150 a—D, 4/1 k. 320—D, 14/1 k. 153—D.

u vreme i u vezi s najvažnijim pripremama KP za oružani ustanak. U stvari, s porastom stepena saznanja o namerama i pripremama KP, što su Italijani uostalom, pored Crne Gore, imali prilike da prate i na „sopstvenom“ terenu,⁶² rastao je i intenzitet delovanja predstavnika građanskih stranaka. Jedni i drugi su od početka zajedno radili na stvaranju snaga koje bi bile sposobne da se suprotstave ustanku i u početku skrše njegovu revolucionarnu moć.

Tome cilju je od početka bila podređena čitava politička i društvena delatnost i svestrano su korišćene sve mogućnosti koje je nudio veštački stvoren položaj Srba u NDH, pa čak i oni koji su na prvi pogled i u datom momentu očigledno štetili interesima saradnje Italije i NDH. Suštinsko delovanje odbora to najbolje pokazuje.

Sprovođeci akciju skupljanja priloga za izbeglice, odbori su težište prebacili na političko delovanje. Angažovanjem prosvetnih radnika, sveštenika, trgovaca i činovnika i preko njih stvaranjem šire mreže poverenika, koji su, skupljajući priloge, objašnjavali teškoće Srba u Hrvatskoj, uz stvarne i izmišljene priče o zločinima, „sažaljavali se nad sudbinom Srba“, pretili Hrvatima osvetom itd., odbori su delovali u dva pravca: izazivanjem maksimalne nacionalne netrpeljivosti prema Hrvatima uvući Srbe u masovni nacionalni pokret, a naglašavanjem tragične sudbine Srba i izbacivanjem u prvi plan parole o odbrani srpstva razviti osećanje mržnje i izdaje prema „svima i svakome“ ko nije na visini borbe za spas srpstva i srpske tradicije. Mada su u tim akcijama učestvovali i pojedinci, inspirisani humanim osećanjima da se izbeglice pomognu materijalno, suština odbora se time nije menjala. Isplanirani i delimično izvršeni fizički napadi na hrvatske seljake u severnoj Dalmaciji i javne pretnje, pokazali su na delu pravi, šovinistički, a prokazivanje i progon revolucionarnih elemenata, kontrarevolucionarni karakter odbora i njihovih akcija.⁶³

Takva orijentacija izražena je i u borbi unutar odbora i među izbeglicama. Odmah u početku, na pitanju kako spasavati Srbe i kakav stav uzeti prema politici KP, a kakav prema italijanskom okupatoru, izbile su nesuglasice kako među samim članovima odbora, tako i među izbeglicama. Zahvaljujući snazi ekstremnih predstavnika JRZ, protagonistima četnika i njima privrženih pristalica s jedne, i kolebljivosti i nedovoljno izdiferenciranosti stava ostalih snaga, s druge strane, iz odbora su postepeno otpadali protivnici izjednača-

⁶² U toku jula italijanske vlasti pronalazile su letke partijskih organizacija s pozivom na ustanak u svim mestima Dalmacije, a znali su i za diverzije da su ih izvršili komunisti – AVII, 8/2, 10/2, 15/2, 41/2 k. 540–1.

⁶³ AVII, 19/1, 10/8, 30/8 k. 85–D. U toku jula bilo je više ispada protiv hrvatskog stanovništva kod Bilišana, Obrovca, Ervenika i Skradina, što su, na intervenciju konzulata NDH u Zadru, Italijani kasnije sprečili. – AVII, 11/2 k. 281–D.

vanja ustaša s Hrvatima, kao i oni koji su insistirali da odbori ostanu isključivo organizacije za pomoć izbeglicama. Međutim, ovaj deo, uglavnom iz SDS i JNS, ostajući pri jugoslovenskoj orijentaciji i u traženju liberalnijih metoda u politici stvaranja jedinstva naroda radi lakšeg podnošenja okupacije, a da se istovremeno pri tome ne poremete odnosi snaga do konačnog ishoda rata, povukao se iz odbora i pasivizirao, a da nikada nije odlučno istupio protiv velikosrpske struje ili za saradnju s KP i revolucionarnim snagama. Tako su se već polovinom jula u odborima iskristalisale i ojačale velikosrpske snage koje ubrzano rade na pretvaranju izbegličkih organizacija u četničke i na oformljenju četničkog pokreta, s pretenzijama jedinog legitimnog nosioca celokupnog političkog i društvenog života Srba.⁶⁴

U procesu diferencijacije unutar odbora odlučujući uticaj u rukovođenju dobijaju: za Kninsku krajinu Živko Brković, Pajo Popović, Momčilo Đujić i Vlado Novaković; za Liku Stevo Rađenović; za Ravne kotare Vaso Miljuš, Desnica i drugi. Iako se Đujić, kao najaktivniji, tada nije uspeo izdići iznad ostalih, jer pre rata nije imao ozbiljnijeg uticaja u masama, Italijani su, ceneći njegove usluge za nešto više od tri meseca uzajamne saradnje, stekli u njega najviše poverenja i forsirali ga. Ličnost Đujića imponovala je i političarima sa „reputacijom“, kako po energiji, tako i po nameri da ga iskoriste za sprovođenje osnovnih ideja programa, a da se sami i suviše ne kompromituju pred masama zbog saradnje s okupatorom.⁶⁵

Komunisti nisu učestvovali u radu navedenih odbora. Osuđujući velikosrpsku politiku odbora i ukazujući na tendencije šovinizma i saradnju s okupatorom, komunisti su, neovisno od odbora, razvijali delatnost za okupljanje, kako izbeglica tako i celog naroda severne Dalmacije za borbu protiv okupatora. Međutim, i pored znatnih uspeha, komunisti Bukovice, brojčano slabi, nisu uspeali da u potpunosti razobliče rad građanskih političara. Pri tome im PK KPH za Dalmaciju, ne obraćajući potrebnu pažnju pojavi srpske emigracije, nije pružio dovoljnu pomoć. Zahvaljujući, između ostalog, tome, kao i denuncijacijama, ličnim pretnjama i propagandom da su razbijači srpskog jedinstva, velikosrpske snage su mestimično prisilile komuniste na povlačenje u ilegalnost i znatno ih omele u radu. Pa ipak, iako teško, stavovi komunista prodirali su u osnovnu masu izbeglica. U drugoj polovini jula demokratski i patriotski orjentisane izbeglice počele su se osipati iz logora, od kojih se deo, većinom iz Zrmanje

⁶⁴ Vid. nap. 60).

⁶⁵ Isto. Đujić je pre rata, pored svešteničke dužnosti, bio predsednik četničkog udruženja u Strmici, a politički je delovao na liniji okupljanja Srba „pod jakom srpskom pravoslavnom crkvom“. Učešćem u agitaciji među radnicima na gradnji unske pruge, pred kraj rata stiče popularnost i van Strmice, naročito u Tiškovcu i Golubiću. Izjave: Đuro Rodić i Milan Vukadin.

i Srba, na poziv organizatora pripreme ustanka, vratio u južnu Liku nekoliko dana pred početak oružane borbe.⁶⁶

U povezivanju s ostalim pokrajinama odbori su imali veće teškoće, tako da kanali i veze, bar ne čvršći, za duže vreme nisu uspostavljeni podjednako za sve krajeve u Hrvatskoj. Pošto je povezivanje većinom vršeno usmeno, pismena saopštenja su bila retkost, te iz toga perioda nema nijednog zvaničnog proglasa, zbog čega je i sistem povezivanja vrlo teško utvrđivati. U izveštajima iz Beograda, upućivanih izbegličkoj vladi, događaji u Hrvatskoj spominju se uopšteno i navodi tek po koji detalj iz pokrajina, što je nedovoljno kao dokaz da su veze funkcionisale. Podaci su u početku, a i za duže vreme, u Beograd stizali preko agenata koji nisu imali uvek preciziran zadatak i nisu mogli doći u kontakt s većim brojem građanskih političara i preneti im uputstva i poruke. Većinu vesti iz Hrvatske donosile su izbeglice. Neravnomernost i znatna zakašnjenja u pokretanju i organizovanju građanskih snaga u pojedinim krajevima, kao i nepostojanje čvršćih i većih organizacija sa iskustvom u rukovođenju, govore više u korist tvrdnje da povezivanje svih krajeva (pa i većeg dela), nije, ili je bilo znatno slabo, izvršeno, i da su građanske snage najvećim delom zauzimale stavove prema razvoju događaja na osnovu slušanja radija, naročito Simovićevog govora od 28. juna.⁶⁷

Prema podatku koji je 1945. godine u istrazi dao Vlado Novaković, četničko rukovodstvo u Kistanjama bilo je upoznato s događajima u Hercegovini preko kurira koji je dolazio iz tog pravca. Kako se radi o kuriru upućenom od Jevđevića, koji je delovao iz Splita i davao uputstva za organizaciju četnika i za Hercegovinu i za Dalmaciju, verodostojnost podatka nije isključena. Veza s Likom održavana je preko žena i posebnih emisara, ali nema potvrda da je prodirala u sve srezove, pogotovo ne u zapadnu Liku. Izbegavši u Kistanje, grupa iz zapadne Bosne, uglavnom trgovci stokom koji su i od ranije dobro poznavali puteve za skriveno prelaženje iz Dalmacije u Bosnu, povezali su se s Grahovom, Drvarom i B. Petrovcem.⁶⁸

Na Sušaku, gde se sklonio izvestan broj trgovaca i činovnika iz Gorskog kotara, sa Korduna i iz zapadne Like, zapažena je aktivnost grupe predstavnika JRZ okupljene oko Đure Vukelića, sveštenika iz Drežnice, i Špire Jokića, veletrgovca sa Sušaka. Međutim, ova grupa dugo nije uspela da se organizaciono učvrsti i politički afirmiše, pa verovatno ni da se poveže s navedenim snagama u Dalmaciji.⁶⁹

Akcija za okupljanje izbeglica u Beogradu, koja je po intenzitetu i masovnosti ravna, ako ne i snažnija od one u Dalmaciji, nije se

⁶⁶ U Kistanjama je oformljen MK KPH tokom maja i organizacija je bila brojno mala – Gizdić, n. d., 164–5; Izjave: Opačić Glišo i Alfirević Đuro.

⁶⁷ AVII, N–P– 2.005.

⁶⁸ Isto.

⁶⁹ AVII, H–P–142 izveštaj kapetana Dušana Šorka za Dražu Mihailovića, aprila 1944.

adekvatno odrazila na prilike u Hrvatskoj u ovom periodu, a posle se pokazalo da je i suviše zadocnila, tako da nisu postignuti ni oni rezultati koji su u početku mogli biti postignuti da je bio iskorišćen razvoj događaja. Pored niza objektivnih teškoća, pre svega snažnog slobodarskog, patriotskog i revolucionarnog raspoloženja među izbeglicama, grupacija u Beogradu nije bila ni dovoljno energična ni hrabra da upućuje svoje predstavnike u Hrvatsku.⁷⁰

Sudeći po svemu, centar akcija za sređivanje i aktiviziranje građanskih snaga u Hrvatskoj, i koji je najviše tome doprineo, dajući impuls za početak stvaranja četničkih organizacija i oformljavanja četničkog pokreta, bio je i ostao u Dalmaciji, a njegovi nosioci su bili — predstavnici srpske buržoazije okupljene u JRZ, uz aktivnu ili prećutnu saradnju predstavnika ostalih građanskih stranaka, pre svega SDS i JNS. To se odnosi i na zauzimanje stava prema KP, revolucionarnim snagama i uopšte svim onim snagama koje su iz slobodarskih, patriotskih i drugih ubeđenja, ili pak po nagonu fizičkog održanja, hteli borbu ili inspirisali na otpor okupatoru.

To se pogotovo odnosi na pitanje određivanja politike prema okupatoru.

Insistirajući na stavu zauzetom u majskim akcijama, grupa oko Novakovića uspeła je da ga usvoje, javno ili prikriveno, i ostale slične grupacije ne samo u Dalmaciji već i u dobrom delu Hrvatske. Postigavši to, Novaković i njegova grupa i dalje su insistirali da italijanske vojne i civilne vlasti, pre svega vlada u Rimu, oficijelno uzmu Srbe u zaštitu. Kada im to nije pošlo za rukom, hteli ili ne, evolurali su pod pritiskom razvoja događaja, od delimičnog izvršavanja naloga italijanske obaveštajne službe do ugovornog davanja obaveza i izvršenja naloga okupacionih trupa. Ovim su evoluirali i Italijani. Od vrlo opreznog ispitivanja, zbog odnosa s NDH, i obazrivog prihvatanja žalbi i predloga od „predstavnika Srba“, Italijani su se odlučili na organizovano i kontrolisano korišćenje građanskih političara i njihovih pristalica kao predstraže u borbi protiv snaga otpora okupaciji. Tako je 23. jula 1941. u Benkovcu, inicijativom i pod pokroviteljstvom italijanske prefektore u Zadru „održan sastanak uglednih ličnosti srpskih emigranata, inače od pre rata zapaženih političkih figura. Sastanak se — piše dalje u svom izveštaju od 2. VIII poručnik Orkoli — održao u duhu prijateljstva prema kraljevskoj oružanoj sili i italijanskoj zastavi, oni su potpuno prihvatili našu sugestiju i vratiti će se u svoje krajeve, gde će raditi onako kako ste Vi, Ekselencije zahtevali, tj. radiće da se kninski i gračački srez sjedine pod Kraljevinom Italijom. Oni su sami isticali da je naša i njihova politika zajednička, jer nam pretila opasnost od komunističkih bandi. Mi smo im obećali finansijsku i materijalnu pomoć ...“⁷¹

⁷⁰ Vid. nap. 224).

⁷¹ Gizdić, n. d., 219.

Izveštaj pokazuje incijatore i motive saradnje u jasnom svetlu. U odbrani svojih pozicija, i jedni i drugi postupili su adekvatno situaciji u kojoj su se razvitkom događaja našli. Za slamanje otpora i održavanje sistema okupacije, Italijanima je nedostajala podrška i oslonac u narodu. Ništa manje, čak i više, i srpskoj buržoaziji je nedostajala snaga koja bi zaustavila proces pregrupisavanja i revolucionisanja masa i izmenila odnos snaga u njenu korist, ili ga bar zadržala. Adekvatno težnjama i situaciji, Italijani su, pored hrvatske, mogli uspostaviti saradnju još samo sa srpskom buržoazijom. A kako je nosilac otpora i progressa ostala jedino KP, to je i formulacija saradnje nađena „u ubistvenoj opasnosti od komunističkih bandi“. To je osnovni motiv, a svi ostali su manje značajni ili nevažni za jednu, odnosno drugu stranu, i podređeni su ovom osnovom. Između ostalog, isticanje na prvom mestu „rada na priključenju kninskog i gračackog sreza“ indirektno u suštini predstavlja preduslov za ostvarenje osnovnog motiva, što nisu mogli sakriti ni Italijani. Kninski i gračacki srez, pokazali su se strateški jednako važni za NDH, Italijane i srpsku buržoaziju, kao što će to biti i za NOP. Držanjem navedenog područja ustaše su obezbeđivale presecanje kontinuiteta u rasporedu srpskih sela, čvršće povezivanje s delovima Bosne, Dalmacije i Hercegovine, solidnu osnovu za borbu protiv snaga otpora i istovremeno prednost u politici sprečavanja daljih italijanskih aspiracija. Italijani, i pored nesumnjivo snažnih tendencija teritorijalnog proširivanja, gledali su na ove krajeve sa šireg aspekta. Nemajući dovoljno poverenja u snage NDH, Italijani su okupacijom ovih krajeva rešavali niz značajnih pitanja: obezbeđenje Dalmacije, osiguranje tzv. Jadranskog pravca Knin—Ogulin—Rijeka, maksimalno iskorišćavanje istoimene magistrale, izolovanje revolucionarnih snaga u sopstvenoj zoni i njihovo lakše uništavanje, stvaranje snažnog uporišta za intervenciju protiv snaga otpora u unutrašnjosti NDH i obezbeđenje veće teritorije u politici iskorišćavanja srpskih građanskih snaga.

Ceneći i drugu stranu, Italijani su dobro uočili da bi, ukoliko se ne postigne geografska celina za okupljanje Srba, delatnost srpskih građanskih snaga bila svedena na minimum i postala praktično nekorisna. Upravo na ovom pitanju u potpunosti su se podudarala gledišta građanskih političara i Italijana. Bolje rečeno, italijansko gledište rezultiralo je iz ocene da se jedino tako mogu realizovati obaveze građanskih političara. Jer ovde kao i kod daljih tzv. „sporazuma“, nije se radilo o sporazumu dveju država ili predstavnika različitih političkih, društvenih i sličnih snaga, već samo o molbi i o podsticanju za davanje pomoći. S gledišta da su delovi Jugoslavije anektirani Italijani, a da su na delovima ostvarili ugovorno pravo okupacije, Italijani nikada nisu dozvoljavali sebi da ulaze u bilo kakve kombinacije koje bi srpskim građanskim snagama davale osnovu za postizanje ozbiljnijih ciljeva. Taj stav Italijani su zadržali do kraja,

što nikako ne znači da nisu vodili računa i o velikosrpskim tendencijama, nezavisno od toga koliko su se one u datom momentu bile očito neprihvatljive kako za Italijane tako i za NDH, s time što su ih mestimično i prema razvoju događaja poštovali ili pak prećutno prelazili preko njih. Upravo uočavajući i prateći rad građanskih političara u procesu celokupnog kretanja, Italijani su računali na iskorišćavanje antirevolucionarnih tendencija da bi u daljem razvitku slamali i velikosrpske tendencije, izgrađujući istovremeno vojsku od domaćih snaga, spremnu i sposobnu da brani italijanske interese i da obezbeđuje brže izvršavanje programa fašizacije pripojenih krajeva.

Italijani su obezbeđivali i podstrekavali ustaše u borbi protiv Srba do momenta kada je izgledalo da su ostvareni uslovi za izazivanje bratoubilačkog rata. Međutim, ocenjujući da su revolucionarne snage snažnije i da bi mogle u borbi protiv okupatora prevazići šovinističke tendencije, za Italijane se nužno nametalo korigovanje stavova u pravcu zaštite Srba radi borbe protiv Srba. Da Italijani nisu promašili u toj oceni, pokazali su predstojeći događaji, a to je i dalji razvitak u potpunosti potvrdio. I rezultati postignuti takvom politikom, mada nisu bitnije uticali na očuvanje italijanskih interesa, ne mogu se potceniti u pitanju očuvanja italijanskih oružanih snaga. Što ta politika nije uspela, uzrok nije u pogrešnom proračunu odnosa već u permanentnom narastanju i vitalosti revolucionarnih snaga. A još manje bi se uzrok neuspeha mogao tražiti u „negativnom“ odnosu Italijana prema NDH. Iako je i spomenuti dogovor u Benkovcu naglasio takav onos, a kasniji događaji to još više potencirali, suština odnosa između Italije i NDH se nije izmenila. Italijansko-NDH-ovske suprotnosti su ostale, pojačavale su se ili smanjivale, zavisno od italijansko-nemačkih odnosa, ali u politici borbe protiv revolucionarnih snaga ostale su samo razlike u gledištima kojim metodama je sprovedi. Dok su ustaše težište borbe protiv revolucionarnih snaga postavile na uništavanju Srba u celini, dotle su Italijani, realnije ocenjujući razvoj događaja, težište postavili na okupljanje i iskorišćenje svih antirevolucionarnih snaga. Vremenom će u ovom pravcu i ustaše korigovati svoje stavove.

Neosporno je da Italijani nisu mogli računati da takvom politikom pridobiju sve Srbe, ali je sigurno da su se istrajno borili da u tome što više uspeju. Isto tako je nesumnjivo da su predstavnici srpskih građanskih snaga, gotovo isto kao i Italijani cenili razvoj događaja u potpunosti shvatajući intencije italijanske politike, nastojali da izgrade i svoju politiku postizanja posebnih ciljeva. Otuda nije ni čudo što su građanski političari bez rezerve davali obaveze i ispunjavali italijanske naloge, kao što su isto tako istovremeno koristili sve date mogućnosti u nastojanju da učvrste pozicije u srpskom narodu i utru put za obnovu Jugoslavije i, u njenim okvirima, stvaranja velike Srbije.

III

Prevazilaziće diverzantske akcije, vršene tokom jula, uglavnom u gradovima pomoću organizovanih grupa sastavljenih od članova KP i njihovih najbližih saradnika, i Srba i Hrvata, što je u organizaciji priprema za ustanak imalo poseban značaj, masovniji ustanak započeo je u Hrvatskoj koncem jula, ispoljavajući od početka niz karakterističkih osobina. Masovnim učešćem seljaka ustankom su za vrlo kratko vreme zahvaćena gotovo sva područja naseljena Srbima, sem Slavonije i anektiranog dela Dalmacije. Pripreman i rukovođen isključivo od KP, ustanak se u početku, obzirom da su italijanske snage gotovo ispraznile navedena područja, objektivno ograničavao na borbu protiv ustaške vlasti i njenih oružanih snaga, u čemu su postignuti više nego očekivani rezultati. Za svega nekoliko dana ustaška vlast u Kninskoj krajini, sem Knina, u većem delu Like i u selima Korduna, bila je potpuno uništena a ustaško-domobranske snage poražene. Silinom zamaha ustanak je bio na putu potpunog uništenja ustaške vlasti na celom području južno od Kupe, uključujući i područja naseljena Hrvatima.⁷²

Međutim, objektivni razvitak bio je drukčiji. Uništavanjem ustaško-domobranskih uporišta ustaničke snage su sporo, nejedinstveno i nejednako reagovala na italijansku intervenciju koja je, pored izmene oružanog odnosa, snažnije uticala i na pregrupisanje snaga unutar ustanka, što je, pored toga, rezultirao i iz početne slabosti ustanka. Pripreme, razvitak, rukovođenje i učešće revolucionarnih snaga u ustanku nisu se odvijale ravnomerno za sva područja, pa ni unutar jednog područja. Već u samom početku ističe se nekoliko centara iz kojih su polazile akcije i od kojih je svaki imao svoje specifičnosti što će se dugo odražavati na razvitak NOP u Hrvatskoj. Ubrzo su se izdvojili glavni, ali međusobno nedovoljno povezivani centri: Kordun za kojim je išla Banija, mada ne usko povezana, zatim, Lika i Gorski kotar, a u okviru ovih područja izrastali su i manji centri, međusobno takođe nedovoljno povezani i ne svugde s efikasnim dejstvom, s obzirom na geografski i politički položaj. Tako u Drežnici izrasta snažan centar, ali geografski i politički još uvek nemoćan da objedini sva područja Gorskog kotara i Hrvatskog primorja. U Lici je u početku izrastao glavni centar u njenom južnom i jugoistočnom delu, a ubrzo su se razvili neovisno jedan od drugoga, manji centri, gospićki i korenički, zatim nešto manje izražen, otočacko-brinjski. Za Kninsku krajinu centar i oslonac bio je u Drvaru. Što su se ovako

⁷² Od 22. VI do 27. VII i dalje, izvršeno je više diverzantskih akcija, uglavnom u gradovima Split, Sibenik, Zagreb, Karlovac, Osjek, Sl. Brod i sve su zabeležene u ustaškim dokumentima. — AVII, 21/3, 24/4 k. 84–D, 12/6 k. 85–D, 36/5. k. 152 a–D, 1/10 k. 153 a–D; Za oslobođeni teritorij vid. detaljnije *Oslobodilački rat*, Beograd 1957, I, 92–93, 96–7, 71.

oformili centri, pored objektivnih okolnosti, proizlazi i iz subjektivnih slabosti partijskih organizacija i komiteta, pa i samog CK KPH, u periodu priprema i prvih dana ustanka.⁷³ Upravo od stepena objedinjavanja akcija ovih centra pod jedinstvenim rukovodstvom CK KPH, njihovog pomeranja ili premeštanja prema geografskom i političkom položaju i ukazivanja stalne pomoći, u dobroj meri zavisio je i dalji razvitak ustanka.

U Lici, gde OK skoro do početka ustanka nije uspeo da se poveže sa CK KPH i da se upozna s organizacijom za praktično sprovođenje linije oružanog ustanka, kao ni da se poveže sa sreskim organizacijama, pripreme za ustanak vršene su na inicijativu pojedinih partijskih organizacija ili pojedinaca-komunista, na osnovu proglašenja ili podsticaja organizacija iz drugih pokrajina. Tako su gračacka i lapčacka organizacija, mada i one nekompletne, oslonjene na organizaciju iz Drvara, izvršile opsežnije pripreme (organizaciju gerilskih odreda, obupljanje ljudi u zbegove, sa kojima se intenzivnije radilo politički, skupljanje oružja itd.), orijentišući se od početka na masovni oružani ustanak. Znatnu ulogu u tome imali su članovi KP i simpatizeri koji su u aprilskim danima proterani iz Vojvodine. Na drugoj strani, u koreničkom srezu, dolaskom Marka Oreškovića, aktiviziranjem partijske organizacije i savlađivanjem tendencija predaje ustašama, otpočele su pripreme za ustanak, čiji su se organizacioni i inostruktivni pravci protezali na sve ostale krajeve Like, ali u odnosu na južni deo, nepovezani i u zakašnjenju.⁷⁴

Ustanak je, u sporazumu s organizacijom iz Drvara, počeo 27. jula u Srbu, da bi već u prvih sedam dana ovladao teritorijom oba sreza, sem uporišta u Gračacu koji je bio opsednut i izložen jurišima ustanika. Kako se ustanak iz Srba, sem prema D. Lapcu i Gračacu, širio i prema Dalmaciji i uticao, zajedno s ustaničkim snagama Bosne, na pokretanje srpskog naroda Kninske krajine i Bukovice, to je već prvih dana stvorena velika oslobođena teritorija s karakterističnim ustaničkim frontovima — prema Dalmaciji, Gračacu i Lovincu i Udbini i, glavni, prema Bihaću, nadovezujući se na frontovsku liniju ustanika zapadne Bosne. Pored izvršenih priprema za južni i jugoistočni

⁷³ Vid. nap. 54); Zb. NOR V—3, 413—14; Posle diverzantskih akcija u Zagrebu, početkom jula članovi CK KPH morali su brzo ukloniti kompromitovane članove, zbog čega se u akcijama zastalo. To su iskoristili neki antipartijski elementi, oklevetali neke članove CK KPH i komplikovali situaciju obaveštenjem KI. Raščišćavanje ove situacije uzelo je izvesno vreme koje je bilo najpotrebnije za pripreme ustanka u unutrašnjosti, te se zakasnilo s upućivanjem članova CK KPH na teren radi pomoći partijskim organizacijama u organizovanju i rukovođenju ustankom. Zb. NOR II—2, 28—34; Istorijski arhiv CK SKJ, 1.785; II kongres KPH, 115.

⁷⁴ ARPH, 1850, 1854; 1839; Zb. NOR V—1, 77—79; A—VII, 1—13/5 k. 2006; Izjave: Đoko Jovanić, Gojko Polovina, Srđan Brujić, Ilija Radaković, Nedeljka Zakula.

sektor karakteristična je i činjenica da je i pre ustanka to područje raspolagalo velikom količinom oružja, a u prvim danima ustanka, masovnim naletom na oružničke i ustaške posade zoplenjeno im je sve oružje.⁷⁵

I pored tako velikih uspeha, upravo zbog njih, rukovodstvo ustanka na pomenutom sektoru nije uspjelo da u potpunosti održi kontrolu nad ustancima i sva rukovodeća mesta obezbedi revolucionarnim elementima. Dok su prva dva tri dana komunisti i demokratski orijentisani ustanici u potpunosti sprečili šovinističke ispadne i pljačkaške tendencije, već sledećih dana te pojave su teže suzbijane. Frontalne borbe koje su se objektivno nametale zbog primene masovnih represalija od strane ustaša a za čiju organizaciju i efikasno rukovođenje rukovodstvo nije imalo ni iskustva ni kadrova, ometale su da se progresivnije snage ustanka više posvete učvršćenju pozadine, što je olakšavalo rad italijanskih agenata i četničkih elemenata. A angažovanje na tim frontovima svih ustanika sposobnih za borbu, iako bez oružja, zahtevalo je čvrstu vojnu organizaciju za koju su nedostajali kadrovi. Štab ustanka ne stiže da postavi sva rukovodstva, a sela i zaseoci izabiraju vodnike i komandire četa, ili se pojedinci sami nameću. Tako se stvara sistem seoskih četa i vodova, karakterističan ne samo za ovaj sektor već i za celu Liku, a nešto slično dešava se i na Kordunu. Po principu izbornosti komandna mesta uzimaju i kolebljivi i četnički elementi koje će predstavnici buržoazije nastojati da uvuku u svoju politiku, što se već osetilo s prvim dolaskom izbeglica iz Dalmacije. Jačanjem vojne organizacije ranije organizovani odredi uključuju se uglavnom u ovaj sistem i ojačavaju njegove progresivne snage, ali zbog neizgrađene strukture u rukovođenju i često slabih veza sa štabom to je još uvek nedovoljno.⁷⁶

Organizacija u gospićkom srezu u početku se orijentisala na diverzantske akcije koje je objektivni razvitak (masovne represalije ustaša) prevazišao te je ustanak, neposredno posle onog u južnoj Lici, takođe dobio masovni karakter, ali s jače izraženim tendencijama odbrane sela. Rukovodstva na ovom području ulagala su maksimum napora da se stanovništvo ugroženo od ustaša evakuise i organizuju u seoske čete i bataljone za odbranu sela. Cela ta akcija provedena je pod čvršćim rukovodstvom partijske organizacije i direktno OK, čije se sedište nalazilo u gospićkom srezu.⁷⁷

U koreničkom srezu bilo je teškoća ne samo u savlađivanju otpora ustanku i u skupljanju i inače nedovoljne količine oružja, uglav-

⁷⁵ AVII, 5/11 k. 61 a–D, 3/5 k. 67–D, 45/9 k. 85–D; ARPH, 1854; V. *Oslobodilački rat*, 92.

⁷⁶ Isto.

⁷⁷ AVII, 1/5, 2/5 k. 2006, 31/1, 11/2 k. 1–D, 17/4, 21/4, 24/4, k. 152–D, 37/9 k. 85–D, 32/18 k. 61 a–D; Zb. NOR V–1, 81–4 126, 130–2, 297; ARPH, neregistrovano, istorijati Mogorjca, Vreba, Gospića. Prva diverzantska akcija izvršena je 31. VII, zatim 3. VIII napad na ustaški stan u Divoselu.

nom civilnog, već je, neorganizovano i suprotno intencijama rukovodstva, masovno učešće ustanika u prvoj akciji na Buniću, početkom avgusta, negativno uticalo da se pokrenute ustaničke mase angažuju za brzo uništavanje neprijateljskih uporišta, što bi omogućilo širenje ustanka prema zapadu i istovremeno stapanje s ustanicima južne i jugozapadne Like. To, i nedostatak oružja, i ovde su usloveli da se ustanici orijentišu na organizaciju seoskih četa i sumnjivu, gotovo nepotrebnu, odbranu sela. Slično je bilo i u udbinskom srezu. S prvom uspelom akcijom početkom avgusta, ustanici su se ograničili na odbranu svojih sela što je sužavalo bazu ustanka i pogodovalo razvoju šovinističkih i pomirljivih tendencija.⁷⁸

U zapadnoj Lici — otočacki i brinjski srez — intenzivnije pripreme otpočel su u početku avgusta, te se i ustanak razvio kasnije, koncem avgusta, upravo u vreme kada zbog opštesituacije nije mogao da dobije onaj zamah koji su u početku imali ostali krajevi. Za razliku od ostalih krajeva, ovde snage NOP narastaju postupno i bez većih skokova. U perušićkom srezu, zbog nedostatka orijentacije i veze s ostalim krajevima i rukovodstvima, i pored izuzetno teške situacije izazvane ustaškim pokoljima, do ustanka je došlo znatno kasnije i to na inicijativu spolja.⁷⁹

Tako je ustanak, iako neujednačeno i s izvesnim zakašnjenjima, zahvatio gotovo celu Liku i masovnim učešćem ostvareno je jedinstvo srpskog naroda u borbi protiv ustaša. Priznavanje rukovodeće uloge KP u ustanku nije dolazio u pitanje, tim pre što su seljaci u najosetljivijem pitanju, odbrane života i imovine pošli za komunistima, i uverili se u njihovu snagu u prvim sukobima sa ustašama. U tim prvim naletima i postignutim uspesima komunisti su stekli ogromno poverenje već samim tim što su u očima seljaka razbili shvaćanje da su ostavljeni i prepušteni sudbini koje je u nekim područjima bilo počelo da hvata dublje korene, seljaci su u rukovodećoj ulozi KP gledali svoje sudelovanje u borbi protiv fašista i ostvarivanje oslonca na Sovjetski Savez, a istovremeno im inponuje demokratska i revolucionarna politika KP. Ovo mišljenje nisu delili svi ustanici. Već u prvim danima borbe javljaju se četnički orijentisani pojedinci i grupice koji nisu bili spremni da se založe za dalje razvijanje ustanka. Ne priznavajući rukovodeću niti bilo kakvu ulogu KP, oni na stoje da tok ustanka skrenu na liniju srpske buržoazije i saradnje s okupatorom. S početkom italijanske intervencije ovi elementi ja-

⁷⁸ Akcija na Udbini otpočinje 2. a u Korenici 3. VIII. AVII, 39/9 k. 85—D, 17/4, 21/4 k. 152—D, 43/2, 46/8 k. 152 a—D, 5/2, 5/11, k. 61 a—D, 24/1 k. 67—D, 3/5 k. 2006, Mf Gerilski odredi Like 1, 50—120; ARPH, neregistrovano, istorijat sreza Korenica.

⁷⁹ AVII, 6/5 k. 2006, 5/5 k. 2006, 33/18 k. 61 a—D, 11/3, 42/2 k. 67—D, 18/7, 24/7, 8/8, 56/2, 37/3 k. 152 a—D; Zb. NOR V—1, 54, 127, 147, 363, 369, 391, 461.

čaju i, zajedno s četničkim snagama koje su došle iz Dalmacije, angažuju se u akciji razbijanja ustanka.⁸⁰

Na Kordunu i u Baniji ustanak je vođen jedinstvenije i sa više poznavanja opšte situacije nego u Lici, što je bilo uslovnjeno i većim brojem članova KP, njihovim ravnomernijim rasporedom, čvršćim rukovođenjem od strane OK KPH za Karlovac, te prisustvom i neposrednijim uticajem članova CK KPH.

Kontinuitet rada partijskih organizacija i političkog delovanja, iako smanjen, nije prekidan. I u uslovima pojačanog ustaškog terora, kad su se ogromne mase srpskog življa sklanjale u šume, komunisti su još intenzivnije razvijali politički rad u tim masama, time što su im davali orijentaciju i učestvovali u organizovanju sklanjanja. Iz te povezanosti proizašlo je i savetovanje komunista s Korduna i Banije 19. i 20. jula u šumi Abez, gde je doneta odluka da se s oružanim akcijama otpočne jedinstveno u svim područjima 23. jula. Ali kako je posle savetovanja kod izvesnih komunista ispoljen oportunizam, nepoverenje u uspeh ustanka i, donekle, iščekivanje slobode sa strane, partijske organizacije, pored ostalih, morale su savladati i te pojave, te oružane akcije počinju tek 28. jula.⁸¹

Izvršavajući odluku sa savetovanja, oružana akcija uz masovno učešće seljaka, izvršena je u Baniji 23/24. jula, ali je ofanziva ustanika razbijena već drugog dana. Ustaničke mase povukle su se dublje u šumu, a jedan deo ustanika vratio se u sela. Početni neuspeh i ustaške represalije delovali su demoralizatorski, te je došlo do zastoja u izvođenju akcija. Partijske organizacije i rukovodioci ustaničkih grupa, odsečeni od Korduna i dobrim delom bez međusobnih veza, s uspehom su, mada teže, prebrođili krizu stvaranjem nekoliko manjih partizanskih odreda, koji su se kretali po zbegovima i selima i hrabрили narod da ne poklekne pred ustašama. Dolaskom partizanskog odreda iz okoline Siska, polovinom septembra, objedinjena je delatnost ostalih odreda i nastavljeno je s izvođenjem oružanih akcija. Tako se već krajem septembra stvara i prva oslobođena teritorija. Veza sa rukovodstvom i ustanicima na Kordunu ustaljuje se, a ustanak se dalje razvija ravnomernije i stalno jača. Dolaskom hrvatskih partizana iz Siska dat je snažan impuls ostvarenju jedinstva Srba i Hrvata, koje na ovome području od početka stoji na čvrstim temeljima, dok će u budućnosti odlučujuće delovati u borbi protiv šovinističkih tendencija koje su, po pravilu, rađale četnike.⁸²

Na Kordunu, s prvim akcijama koje su izvele organizovane grupe i odredi, narod masovno učestvuje u ustanku i, s obzirom na jake ustaško-domobranske snage i masovne represalije, javlja se tenden-

⁸⁰ Vid. nap. 75) do 79); Zb. NOR V–1, 124–8, V–3, 422.

⁸¹ ARPH, neregistrovano, stenografske beleške i istorijati Korduna i sre-zova Vojnić, Vrgin Most, Slunj, Karlovac. Gregorić, n. d., 614.

⁸² ARPH, 213, 2163; AVII, 10/5 k. 152–D, 2/2 k. 426–D; istorijat k. 1.132a. Zb. NOR V–1, 87–88, 110–113, 432–3; Zb. NOR V–3, 415.

cija frontalnog suprostavljanja ustašama radi odbrane srpskih sela. Ali već prvog dana borci na frontu, slabo naoružani, nisu izdržali ustaško-domobranske napade. Povlačeći se ili prekidajući lanac odbrane, ustanici nisu uspjeli da spreče ustaške represalije, što je kod seljaka izazvalo trenutno kolebanje i nevericu u snagu ustanka. Seljaci i delovi ustanika povlačili su se dublje u šume i unosili izvesnu dezorijentaciju u ustanak. Ali partijske organizacije, uz brzu pomoć OK i članova CK KPH, brzo su se snašle. Na pojavu demoralizacije i dezorijentacije reagovala su snažnom političkom delatnošću, a od odanih i proverenih ustanika formirani su mali partizanski odredi gotovo za svako selo. Dolaskom većeg broja komunista iz Zagreba i Karlovca i, posebno, dobrovoljaca iz španskog građanskog rata, ovi su se odredi učvršćivali i, orijentisani na stalne akcije, postali osnova i nosilac oružanog ustanka. Organizovanjem čitavog niza manjih i većih odreda po selima i zaseocima, sastavljenih uglavnom od komunista i dobrovoljaca čvršće demokratske, patriotske i revolucionarne orijentacije, u akcijama i srazmerno količini zaplenjenog oružja odredi su jačali i postajali tvrđava ne samo protiv infiltracije antiustaničkih lemenata, već i snaga sposobna da njihovu pojavu eliminiše na bilo kom području. Odlukom OK KPH za Karlovac već sredinom avgusta imenovano je jedinstveno vojno rukovodstvo za celo područje Korduna i Banije, koje je, uporedo s izvršavanjem vojne reorganizacije, objedinjavalo i rukovodilo svim akcijama odreda.⁸³

Prvi period ustanka ispunjen je akcijama, često sitnim: uništavanjem ustaških patrola, žandarmerijskih stanica, rušenje komunikacija, sredstava za vezu i slično. Koncem avgusta, a više u septembru, izvode se kombinovane akcije s više odreda i uništavaju jače ustaško-domobranske snage. Ovim su se odredi učvršćivali i primanjem novih, ali proverenih boraca, postepeno su narastali. Tako se ustanak neposredno iza početka razvijao ravnomerno i postepeno zahvatao sve veću masu seljaka. Partijske organizacije uvek su imale dovoljno snage da obuhvate nove borce, savladaju elemente stihije, defetizma i konzervativnih shvatanja u masi i da održe inicijativu u rukovođenju pokretom u celini. Ostatak građanskih snaga koje su inače bile male, mada su unosile kolebljivosti u ustaničke mase, i same su očekivale spas od partizanskih odreda i duže vreme se nisu usuđivale da javno istupe protiv ustanka.⁸⁴

U obe pokrajine, na Kordunu i u Baniji, srpski seljaci su gotovo listom prihvatili liniju KP za borbu protiv ustaša što je pozitivno uticalo na celokupni razvoj ustanka.

U Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju partijske organizacije počele su s pripremama za oružanu borbu rano ali su se kada je tre-

⁸³ ARPH, 730; Zb. NOR V-1, 33-41, 107, 110, 113, 117; Zb. NOR V-3, 266-270, 414-415; AVII, 1/2 k. 145-D; Vid. *Oslobodilački rat*, 96-7.

⁸⁴ Isto.

balo početi pojavila kolebanja i strah da ne ostanu usamljeni. Savlađivanjem početnog nesnalaženja u sopstvenim redovima i smelijim uvlačenjem u NOP širih slojeva naroda, ustanak dobija masovniju podlogu. Tim pre što su hrvatske mase ovde bile u većini protiv NDH i, naročito, italijanske okupacije, tako da su već početkom jula partijske organizacije mogle da priđu organizovanju logora kao početne forme za izvođenje oružanih akcija. Rezultat te akcije je organizovanje logora u hrvatskim i srpskim selima, koji se od početka orijentišu na vršenje sabotaža i diverzija, uglavnom na komunikaciji Ogulin–Rijeka. Organizacije su planski upućivale nove dobrovoljce, i logori, narastajući, u septembru prelaze na izvršavanje većih akcija i stvaranje slobodnih teritorija. Za razliku od drugih pokrajina, ovde su akcije od početka usmeravane jednako i protiv ustaša i protiv Italijana. Naročito se težilo da se neprijatelju onemoguću korišćenje komunikacija. Početkom oktobra oslobođenjem Drežnice stvoreno je šire područje oslobođenog teritorija. Drežnica postaje središte ustanka i centar dalje mobilizacije i organizacije partizanskih logora, koji se postepeno reorganizuju u partizanske bataljone.⁸⁵

U Slavoniji su se događaji razvijali daleko mirnije a odnosi sa ustašama sporije zaoštavali. Pripreme za ustanak vršene su sa uskim krugom istaknutijih simpatizera, i tek u oktobru formiraju se male partizanske grupe koje se orijentišu na manje diverzantske akcije i sabotaže na komunikacijama. Grupe, krećući se poluilegalno po šumama, postepeno stupaju u širi kontakt sa selima, rade politički s narodom i stvaraju čvrsta uporišta među seljacima, naročito srpskim. U tom procesu narastale su i partizanske grupe koje su, političkim delovanjem i akcijama, osvajale simpatije sve širih slojeva naroda, da bi s proleća prerasle u veće jedinice i masovnije uvukle seljake u ustanak.⁸⁶

Neravnomernost u razvoju političke situacije, odnosima snaga i pripremama za oružanu borbu, a pogotovo neobično brz i izuzetno buran razvoj događaja na pojedinim područjima, usloveli su neodložno i energično reagovanje, kako okupatora tako i ustaša. Ali ne samo to. Iako je zbog objektivne uslovljenosti bio usmeren protiv ustaša i na toj osnovi uvukao masovno u borbu pre svega snage srpskog naroda, po duhu priprema, rukovodećoj snazi i tendencijama koje su u njemu preovladavale, ustanak je od početka snažno naglašavao na-

⁸⁵ ARPH, 1778; *Oslobodilački rat*, 98; Ovde su od početka ulazili u partizanske odrede Hrvati. Tako Gorski kotar i Hrvatsko primorje, pored Dalmacije – prema rečima Bakarića – predstavljaju „osnovne elemente izgradnje bratstva pred opasnošću da se pojača nepoverenje prema Hrvatima zbog Pavelićeve i Mačekove izdaje i ustanak pretvori u sasvim „srpsku stvar“, koja bi onda opet mogla odbijati hrvatske mase i tako produbiti onaj jaz koji je neprijatelj silom htio stvoriti“. *II kongres KPH*, 63.

⁸⁶ Zb. NOR V–1, 214–5, V–2, 134–40, V–3, 63–4, 159–163; Gregorić, n. d., 617–8.

rodnooslobodilačku i revolucionarnu sadržinu. Takvom sadržinom i brzinom masovnog zahvatanja novih područja ustanak je prisiljavao sve političke grupe i grupice da prema njemu zauzmu određene stavove i stupe u akciju, mobilizujući preostale raspoložive snage, Delujući upravo tako, i pre i u svojim prvim danima, ustanak je vrlo rano na pojedinim područjima izbacio na površinu sve oprečne snage koje su stupile u borbu za ostvarenje svojih ciljeva do konačne pobjede, odnosno poraza.

Italijani, iako su ispraznili gotovo ceo teritorij NDH, nisu prestali da se interesuju za prilike u njoj. Korišćenjem usluga ustaškog aparata i istovremenim vezivanjem za sebe ranijih srpskih političara i, posebno razvijanjem obaveštajnih kanala, Italijani su bili upoznati o kretanju srpskih masa i obavešteni o vršenju „nekih priprema“. To je i jedan od razloga što su odugovlačili sa ispražnjenjem Knina i Drniša, uprkos insistiranju ustaških vlasti. Obavešteni o ustanku, Italijani su se odlučili na intervenciju i bez prethodne saglasnosti vlasti NDH. Dok su italijanske snage u Kninu i Drnišu stavljane u stanje pripravnosti i preuzele vojničku i civilnu vlast, komanda divizije „Sassari“ užurbano je prikupljala delove iz Šibenika, Kistanja i Obrovca, određujući im pravce kretanja Kistanje—Knin—Gračac—Gospić, Obrovac— Gračac.⁸⁷ Ali italijanska komanda se nije usudila da pokrene jedinice bez prethodnih političkih priprema. Italijanima je ipak trebalo vremena da jasnije i određenije sagledaju snagu i karakter ustanka, ispitaju njegove slabosti i pronađu snage koje bi im olakšale intervenciju. Italijani su bolje od drugih uočili da se ne radi o lokalnom buntu srpskih masa, već o pokretu koji je organizovala KP i koji je usmeren protiv snaga Osovine.

Italijani su nedvosmisleno ocenili da je pokret u stvari usmeren protiv njih, da ne samo što ugrožava njihove interese u NDH već ozbiljno pretilo da se prenese na anektirani deo i ugrozi baze na Jadranu, neobično važne za vođenje rata u Africi. Za Italijane to je bilo primarno u odluci da interveniše, dok je ugrožavanje interesa NDH sekundarno, upravo ono što treba tek da proizađe iz prvog.

Prateći pripreme KPH za ustanak i imajući u vidu da je KPJ već počela s borbom u ostalim krajevima Jugoslavije, te s iskustvom iz Crne Gore i neposrednim praćenjem ustanka od početka u Lici i Kninskoj krajini, Italijani su isto tako jasno uočili da je osnovna politika rukovodstva ustanka stvaranje jedinstva Srba i Hrvata u borbi protiv okupatora. Imajući uz sebe predstavnike srpske buržoazije s anektiranog područja i „emigrante“ izrazito šovinistički orijentisane, i uočavajući te iste tendencije i u redovima ustanka, kao i činjenicu da se momentano vodi borba protiv snaga NDH, u koju još nisu uvučene hrvatske mase, Italijani su se odlučili da politikom razvijanja šovinističke mržnje i podsticanja ustanika na borbu protiv

⁸⁷ AVII, 26/2, 56/3, 40/20 k. 540—I, 20/10, k. 542—I.

ustaša, razbiju ustanak pre no što se prenese u hrvatska sela i uhvati korena u hrvatskim masama.

Realizovanju te politike Italijani su prišli već prvog dana ustanka delujući u dva pravca: priprema za angažovanje srpskih izbeglica na ustaničkom teritoriju i istovremeno pronalaženje četnički i šoviniistički nastrojenih elemenata u redovima samih ustanika.

IV

S prvim pokretanjem ustaničkih masa u Kninskoj krajini i Lici, Italijani su u svim pravcima uputili svoje emisare i pregovarače da ispituju „uzroke zašto su se Srbi digli na ustanak“. Nastupajući s parolom da su Italijani prijatelji srpskog naroda i da će im i sami pomoći u odstranjenju ustaša s svog područja, Italijani istovremeno prete ustanicima da će braniti Knin, što i praktički dokazuju izbacivanjem dela snaga na odbranbenu liniju grada.⁸⁸

Parolu o zaštiti Srba prihvatili su četnički orijentisani ustanici i potpuno se aktivirali da onemoguće napad na Italijane. Tamo gde nisu dospeli italijanski emisari, brzo su se snašli četnici, prenoseći istu parolu u dubinu ustaničkog područja i stojeći uz nju. Mase ustanika, nedovoljno kulturno i politički razvijene i uplašene ustaškim terorom, bez iskustva i poverenja u svoje snage za borbu s „velikom silom“, prihvatile su italijansko-četničku parolu ako ne kao trajno, a ono u dobroj meri kao privremeno rešenje. Manje ili više izraženo kolebanje ustanika delovalo je na starešine u donošenju načelnih odluka. Neodlučnost ili svesno odbijanje borbe protiv Italijana od strane onih ustaničkih starešina koji su bili najbliži italijanskim garnizonima delovalo je i na ostale ustanike, koji su time pravdali svoju neaktivnost, a objektivno dalje prenosili stav da se Italijani ne diraju.⁸⁹

Na kninskom pravcu Italijani su uspeli da ustanike odvrate od napada na Knin i da ih usmere na borbu protiv ustaških snaga, pa i tu na manje važnim pravcima. Tako su, na primer, prilikom napada na Ervenik Italijani mirno posmatrali borbu dok ustaško-domobranska posada nije bila primorana na predaju, a onda su joj pritekli u pomoć i istovremeno razoružali nekoliko ustanika.⁹⁰ Takvim i sličnim postupcima Italijani ne samo da su sa slabim snagama održali Knin, već su se učvrstili i na važnijim tačkama oko Knina i do Otona. Uz pomoć četničkih orijentisani ustanika sprečili su rušenje važnog vijadukta na pruzi Knin-Gračac, tzv. Bender, i ujedno otvorili put daljem „sporazumevanju s ustanicima“. Time je na tom pravcu zadat

⁸⁸ AVII, 26/2 k. 540-1, H-V-1.187 izvještaj poručnika Nikolića.

⁸⁹ AVII, 4/3 k. 540-1, 19-20/10 k. 542-I, 15/3 k. 67-D, H-V-1.187. Izjava Damjanović Danila.

⁹⁰ AVII, 25/10 k. 542-I.

udarac ustanku pre no što se i razvio. Ustaničke snage, brojno jake i za tadanje prilike sa dovoljno oružja, izgubile su inicijativu već posle prvog dana ofanzive na ustaše i prešle u odbranu sela.⁹¹ Svi pokušaji oživljavanja i daljeg narastanja ustanka na ovom području sveli su se na likvidaciju nekoliko manjih ustaških uporišta i na dalje ostajanje na položajima radi osiguranja sela.

Upravo na ovom području — tromedi Like, Bosne i Dalmacije, razvijala se vrlo živa politička aktivnost Italijana i predstavnika srpskih građanskih političara, s jedne, i progresivnih snaga ustanka, s druge strane. To je već u početku izazvalo snažana previranja u masama. Nepostojanje partijske organizacije, zanemarivanje ovog područja od strane PK KPH za Dalmaciju i jaka koncentracija četničkih snaga dugo će davati pečat previranjima, u kojima se osnovna masa seljaka vidno i grčevito odupirala uprežanju u politiku saradnje s okupatorom, da bi na kraju dobrim delom bila savladana. Posledice toga, međutim, u mnogome su prelazile okvire navedenog područja i delovale na susedne krajeve, posebno na zapadnu Bosnu i Liku.

Pripreme za ustanak u ovom kraju nisu vršene pod rukovodstvom KP. Progresivniji pojedinci i grupice, u koliko su i radili sa narodom u selima i po zbegovima, nisu imali jasnu orijentaciju i tek uoči ustanka uspeali su da dođu u vezu s organizatorima pripreme ustanka u Drvaru i B. Grahovu. S nailaskom bosanskih i ličkih ustanika ili na podsticaj iz tih pravaca, srpski seljaci su pošli u ustanak i većinom ispoljili revolucionarno raspoloženje i spremnost za borbu protiv okupatora. Na brzinu su organizovani gerilski odredi i izabrani komandiri za koje su ustanici smatrali da su najbolji, a za glavno rukovodstvo priznat je štab gerilskih odreda u Drvaru. Tako je Drvar od početka davao pečat razvitku ustanka u Kninskoj krajini, koji je bio na dobrom putu da se slije s ustankom u Lici i u zapadnoj Bosni. Naročito snažno bila je izražena tendentija da se ustankom obuhvate ne samo neanktirana područja, već i cela Dalmacija, naročito Bukovica i Ravni kotari. Međutim, rukovodstvo ustanka u Drvaru, i samo se noseći s problemom brzog narastanja ustanka u Basni, nije moglo pružiti efikasniju pomoć ustanicima u Kninskoj krajini. Najvažnije je ipak bilo to, što su partijskoj organizaciji Drvara bile vezane ruke principijelnim stavom nemešanja u teritorij drugog partijskog rukovodstva. PK KPH za Dalmaciju, i pored upozorenja od partijske organizacije iz Drvara, nije se snašao u oceni ustanka u Kninskoj krajini, Lici i zapadnoj Bosni. Time je propuštena izuzetno povoljna prilika da se okupe revolucionarne snage srpskog naroda i usmere u borbu protiv okupatora.⁹²

⁹¹ AVII, 29/2 k. 540—I, 25/10 k. 542—I, 39/5 k. 195—D, H—V—1.187.

⁹² Zb. NOR IV—1, 174; Zb. NOR V—1, 149, 217, Zb. NOR V—2, 24—26, 47, 214—15, ARPH, 21. A—VII, 39/5 k. 195, k. 2007, Gizdić, n. d., 232.

Italijani su bez sumnje, uočili ove momente u razvitku ustanka u Kninskoj krajini, naročito njegovu povezanost s Drvarom. Zato su se oni tek nekoliko dana po izbijanju ustanka odlučili da početni uspeh u sporazumevanju s ustanicima prošire i učvrste dovođenjem srpskih izbeglica s područja Kistanja i iz ostalih mesta u severnoj Dalmaciji.^{92a} Uspostavljanjem vojne i civilne vlasti u Kninu i odstranjivanjem ustaša, Italijani su materijalizovali svoja „prijateljska osećanja“ prema Srbima. Ne prekidajući kontakte s ustanicima, upravo pojačavajući ih, Italijani su „dozvolili“ srpskim izbeglicama da se vrate svojim kućama.⁹³

Da su Italijani ozbiljno računali s obavezama koje su dali predstavnicima građanskih stranaka na sastanku u Benkovcu najbolje je pokazala njihov stav prema izbeglicama. Neposredno posle prvih vesti o ustanku, u izbegličkim logorima, i uopšte kod izbeglica, nastalo je oduševljenje. Izbeglice su gotovo u celini bile spremne da odmah pođu u svoje krajeve i uključe se u ustaničke redove. Ali ih onaj što ih je primio iz „sažaljenja“ nije hteo da pusti dok ne plate račun. Italijani su ih zadržali dok nisu ocenili da je vreme za njihovo dejstvo. A kada je nastupio taj momenat, oni su se i ovaj put poneli „prijateljski“. Izbeglicama su dati kamioni za prevoz, ali isto tako i fašističke značke za raspoznavanje. Starešine su dobile detaljna uputima za rad, a ostala masa izbeglica naređenje da se bez dozvole italijanskih vlasti ne sme kretati iz mesta odredišta. Tako su izbeglice krenule u svoje krajeve istovremeno kada su i italijanske trupe pokrenute u intervenciju, samo s tom razlikom što su prvi dobili ulogu prethodnice drugih.⁹⁴

Dolaskom glavnine izbeglica u Kninsku krajinu i Liku — 2. do 4. VIII — s parolom o prijateljstvu Italijana prema Srbima, istovremeno preteći odmazdom svakome ko bi se usudio da napadne Italijane, pojačano je kolebanje kod ustanika. Kako je gro izbeglica bio iz Kninske krajine, jačanje četničkih elemenata na tom području bilo je najuočljivije. Deklarišući se za borbu protiv NDH i ustaša, u gerilskim odredima na rukovodeća mesta izbijaju četničke starešine — Đujić dolazi u Strmicu, Živko Brković u Golubić, Vlado Novaković u Pađane, a Pajo Popović u Kosovo polje. Tako su četnički prvaci zahvatili gotovo celu Kninsku krajinu i deo Bukovice. Rukovodstvo ustanka u Drvaru, insistirajući na okupljanju svih nacionalnih snaga u borbi protiv okupatora, a neznajući za obaveze koje su ovi četnički prvaci dali Italijanima, sankcioniše ove promene. Odlukom štaba za Bosansku krajinu od 4. avgusta formiran je „štab gerilskih odreda za Kninsku krajinu“ sa zadatkom da objedini delovanje svih odreda

^{92a} AVII, 22/5 k. 195–D, H–P–2005.

⁹³ Vid nap. 87); AVII, H–V–1187.

⁹⁴ AVII, 20/10 k. 542–I. H–P–2005. Izbeglice su krenule iz Kistanja 2.VIII.

i usmeri akcije u pravcu Knina i dalje prema Bukovici, istovremeno sadejstvujući sa ustanicima iz zapadne Bosne i Like.⁹⁵

Komandant ovog štaba Brković, koristeći ovlašćenje ustaničkog centra i njegovu popularnost u narodu, preduzeo je mere da u rukovodstva odreda po selima uvuče što više četnika ili velikosrpski orjentisanih elemenata. Brković, mada se deklarise za borbu protiv okupatora i priznaje štab gerilskih odreda u Drvaru za više rukovodstvo, odmah na početku oprezno radi na jačanju četničkog uticaja među ustanicima i nastoji da zvanično označi ne samo postojanje četnika već i da ih uvrsti u začetnike ustanka i proglasi njigovom osnovnom snagom, s kojom se mora računati, a, ako treba, i pregovarati. Interesantno je kako Brković to čini već u svojim prvim naredbama. U naredbi od 9. avgusta Brković samovoljno, ali duboko smišljeno, preinačava nazive štabova.⁹⁶ Umesto ustaljenog i zvaničnog naziva „Štab gerilskih odreda za Bosansko Grahovo i okolinu“, Brković ga u naredbi naziva „Vrhovni generalštab *gerilskih i četničkih odreda*“, a svoj štab kao „Štab gerilskih i četničkih odreda za Kninsku krajinu“. Ovde se ne radi o omašći. Pošto je ime gerilac nastalo u Drvaru i postalo pojam ustanika i u Kninskoj krajini, to se Brković nije usuđio da izostavi ime gerilski, ali mu je zato suprotstavio ime četnički, što je trebalo da dokaže da se na ustanak nisu digli samo gerilci već i četnici. Imenom četnik, pored isticanja srpske linije u ustanku, trebalo je dati štabu u Drvaru do znanja da postoje i četničke snage i da ga upozori da te snage imaju svoje ciljeve s kojima se mora računati, pogotovu kada je u pitanju borba protiv okupatora. A naglašavanje dva naziva neosporno da je bilo sračunato i na izazivanje razdora među ustanicima u celini, prisiljavajući ih da se opredele između četnika i komunista.

Brković ide i dalje. Njemu je jasan stav štaba gerilskih odreda u Drvaru u pitanju borbe protiv okupatora, a isto tako zna da je taj štab u masama Kninske krajine popularan i da one ne odobravaju saradnju s Italijanima. To ga prisiljava da se i dalje služi „naređenjem višeg štaba“. Tako u drugoj naredbi, osuđujući pojavu pljačke, Brković piše „da su došle prijave da gerilci i četnici pljačkaju, a italijanske su vlasti protiv toga protestovale i zamolile da se to ne čini...“. Brković ne kaže da su Italijani protestovali kod njega, nego kod štaba gerilskih odreda u Drvaru. Pisanje naredbe „po hitnom naređenju štaba iz Drvara“, već tada je Brkoviću trebalo da bi opravdao saradnju s Italijanima. I više od toga, Brković nastoji da ustanici priznaju Italijane kao višu, zvaničnu okupacionu vlast koja se mora poštovati.⁹⁷ A koliko su Brković i Đujić iskreno smatrali štab u Drvaru višim štabom i izvršavali njegova naređenja, pokazale su same na-

⁹⁵ AVII, H-V-49, H-P-2005.

⁹⁶ AVII, H-V-49.

⁹⁷ Isto.

redbe, a slično je ubrzo potvrdio i sam razvoj događaja. Pisane bez znanja i potpuno suprotno osnovnim intencijama štaba gerilskih odreda u Drvaru, iako na prvi pogled služe opravdanju postupaka u ime višeg štaba, naredbe su za Brkovića i četnike imale dublji smisao i značaj. U uslovima brzog širenja ustanka i masovnog zahvata srpskih masa, one su se, iako još uvek pretežno orjentisane na borbu za oslobođenje od ustaša, u izvršavanju svog cilja neminovno morale sukobiti s Italijanima. Zbog toga se pred četničko rukovodstvo postavio primarni zadatak — sprečiti taj sukob i što pre kod ustanika iznuditi priznavanje italijanske okupacione vlasti i, time stvoriti osnovne preduslove za obezbeđenje ciljeva četničkog pokreta: eliminisanje progresivnih snaga ustanka na čelu s KP i njihovo postepeno likvidiranje.

Naglašavanje da su italijanske vojne vlasti zamolile ustaničko rukovodstvo da se uvede red, pored davanja do znanja da se italijanske vlasti moraju poštovati i priznavati, odgovaralo je, politički i psihološki, u datoj situaciji postavljenom cilju. Pisac naredbe nije ni pomišljao da istakne da su to naredili Italijani. Poznajući dobro prilike i stremljenja masa, Brkoviću i četničkom rukovodstvu Kninske krajine bilo je jasno da se ustalasana ustanička masa ne može privesti saradnji s Italijanima grubim metodama i preko noći, i zato su od početka uzeli kurs na vidljivo isticanje ravnopravnosti i obostranog poštovanja, vodeći uvek računa da se vidno ne omalovaži srpska nacionalnost i samostalnost postupaka. To je bio i jedini put na kom je četničko rukovodstvo moglo postizati rezultate u pridobijanju masa. Od utiranja puta politici nediranja i poštovanja Italijana, „jer su zaštitnici Srba“ što je za četnički pokret bio primarni i veliki uspeh, četničko rukovodstvo Kninske krajine, strpljivo ili s nervozom, postepeno je prelazilo na politiku uvlačenja masa u saradnju i prijateljstvo s Italijanima u borbi protiv ustanka.

I četnička grupa Rađenović — Keča, vraćajući se iz Kistanja u Liku, isto tako vezana datim obavezama Italijanima, iako u nepovoljnijim uslovima i s daleko snažnijim uticajem KP na ustanak, otpočela je delatnost na istim osnovama i istim metodama kao i ona u Kninskoj krajini. Na rečima za ustanak i s posebnim isticanjem beskompromisne borbe protiv ustaša, grupa je odmah optočela s razbijačkim radom na ustaničkim položajima i, posebno, u pozadini gde je kontrola štaba gerilskih odreda za srez D. Lapac i okolinu bila slaba, gotovo neznatna. Grupa se brzo povezuje s četnički nastrojenim ustancima, aktivizira ih i uz pomoć Pajice Omčikusa, koji se prvog dana ustanka, posle izvesnog odupiranja, prihvatio jedino funkcije sređivanja pozadine, u Srbu oformljuju centar delovanja s jače izraženim pravicima prema Gračacu i D. Lapcu. Uporedo s propagandom o Italijanima kao spasiocima srpstva, zatim da Italijani obezbeđuju Srbima vlast a progone ustaše itd., četnici su razvijali šovinističku

mržnju do granice ravne ustašama, a usuđuju se da udare i na osnovne tekovine ustanka, oružane snage i ustaničku vlast. Kako su se u navedenoj grupi i oko nje gotovo u celini našli predratni nosioci vlasti u Srbu, to je grupa indirektno, propagandom u masama, a preko Pajice Omčikusa direktno, vršila pritisak na štab gerilskih odreda za D. Lapac i okolinu da se uspostavi stara vlast „prokušana i sposobna“, insistirajući istovremeno da se ukinu organi seoske vlasti, nikli u ustanku. Uporedo s tim, grupa je razvila široku agitaciju vojne rukovođioce bira narod i da se isti potčinjavaju isključivo interesima svoga sela. Time su, pored ostalih faktora, četnici dali snažan impuls stvaranju sistema seoskih četa s orijentacijom na odbranu svoga sela, što je objektivno više išlo u prilog sondiranju terena za četnički pokret nego što je u praksi koristilo odbrani od ustaških represalija i u razvitku ustanka.⁹⁸

Zahvaljujući niskom političkom nivou masa, njihovom heterogenom sastavu, nedovoljnoj snazi partijskih organizacija da rukovođeća mesta pokriju proverenim borcima i stavu rukovodstva ustanka u južnoj i jugoistočnoj Lici da se očuva jedinstvo svih ustaničkih snaga koje su bile bar za borbu protiv ustaša, ovoj grupi polazi za rukom da ostvari kompromis sa štabom gerilskih odreda u D. Lapcu i dobije odrešene ruke za delovanje na području srpske opštine. S odrešenijim rukama, razvijajući propagandu isključivo među Srbima i o srpstvu i potencirajući konzervativna shvatanja seljaka, četničkoj grupi uspeva da na čelo velikog broja jedinica koje su nicala po selima i zaseocima, izbiju podoficiri jugoslovenske vojske, žandarmi i činovnici koji nisu bili čvrsto orijentisani na borbu protiv okupatora i na koje se lakše mogao vršiti pritisak pozivanjem na zakone Kraljevine Jugoslavije i zakletvu datu kralju. U toj orijentaciji grupa pokušava da smeni i štab gerilskih odreda za D. Lapac i okolinu „jer nije biran od naroda“. Ali pošto su naišli na otpor i prebacili se u proceni odnosa snaga, četnici su morali odustati od svoga plana da bi se brzo orijentisali na pojačavanje uticaja na glavnim položajima ustanika, nudeći svoje usluge u komandovanju. Tako, na primer, u prvi plan rukovođenja napadom na Gračac izbija Torbica, preko koga četnička grupa sprovodi politiku odugovlačenja napada i priprema ustanike da Italijane bez otpora propuste u Gračac.⁹⁹

Teško je sigurno utvrditi da li je ova četnička grupa dala naređenje da se ne napadaju Italijani u njihovom prodoru za Gračac. Činjenica da je naređenje stiglo iz Srba, da je upućeno na Torbicu,

⁹⁸ Stevo Rađenović i Jovo Keča povratili su se iz Kistanja 31. jula, dok se Miloš Torbica, opštinski beležnik, povratio na dva dana pred ustanak da izvidi kakve se vrše pripreme. Danić Damjanović, *Krntijaši*, Zagreb 1957, 42. Izjava: Dušan Mileusnić.

⁹⁹ Zb. NOR V-1, 124; Izjave: Danić Damjanović, Đoko Jovanić, Dušan Mileusnić, Gojko Polovina.

kao i činjenice da su pred italijanske trupe u nastupanju silazili s položaja izraziti četnici i četnički pravci i „pregovarali“, idu u prilog tvrdnji da su jedino oni i mogli izdati takvo naređenje.¹⁰⁰

Da je i na ovom sektoru, kao i u Kninskoj krajini, četnicima prva briga bila da onemoguće ustanike da povedu borbu s Italijanima kada ovi pođu u intervenciju, vrlo ilustrativno pokazuju njihove akcije na području Zrmanje i Gračaca. Za razliku od Knina, gde su Italijani prvog dana ustanka osigurali mesto, na područja Like nisu se usudili da odmah intervenišu. Međutim, izbacujući svoje trupe na „granicu“ od Mokrog polja do Obrovca duž reke Zrmanje s početnim zadacima: sprečavanje prodora ustanika u Dalmaciju, demonstracija sile i pokazivanje zainteresovanosti za ustanak, Italijani su već prvog dana preduzeli izvidanja i na sektoru Like da bi ispitali snage i karakter ustanka, oslanjajući se i ovde na četničke elemente, bivše izbeglice ili ranije pripremljene agente. Tako je 28. jula jedan oficir iz štaba II armije izviđao položaje duž puta Gračac-Obrovac, a 29. jula na putu Gračac-Zrmanja.¹⁰¹ Ne uspevši da se tim pravcem probije za Knin, on se vratio u Gračac i još u toku dana stigao je u Knin preko Obrovca. 28. jula je još jedan oficir pokušao da se probije iz Knina za Gračac preko Zrmanje. Oba oficira imali su na putu kontakte s ustanicima o čemu su podneli izveštaje komandi VI a. korpusa, u kojima i jedan i drugi, odvojeno i nezavisno, podvlače da ustanici ne žele borbu protiv Italijana i da traže da Italijani okupiraju ove krajeve. Slični izveštaji stizali su i sa drugih strana. Tako se u izveštaju

¹⁰⁰ Postoji originalni dokumenat (AVII, H-X-1 – četnički fond) i prepis u domobranskoj arhivi AVII, 16/2 k. 1–D datirani s 3. odnosno 4. VII 1941. U prvom delu prenosi se saopštenje „Štaba gerilskih odreda za Bosnu“ gde se govori da su pozvani italijanski oficiri da ne intervenišu protiv ustanika i da će ih ustanici primiti prijateljski kao i da je štab spreman da povede pregovore. Drugi deo je saopštenje „Štaba gerilskih odreda za D. Lapac i okolicu“ gde se kaže: „Svim borbenim jedinicama pod komandom ovog štaba... da je potvrđena vest, da je s Italijanima postignut sporazum o zaposjedanju ovih krajeva po njihovim četama. Nama se garantira potpuna sloboda i mir pored toga što oni zavode svoju vlast. Obavestite o tome sve naše borce neka pri nailasku Italijana pridržavaju se tačno već izdatih uputstava u tom pogledu“. Iz razgovora s učesnicima mogli smo utvrditi: Maričić Vlado tvrdi da je naređenje dobio iz Srba i predao ga 4. VIII ujutro Torbici na položajima kod Gračaca. Ilija Radaković, tada komesar IX odreda, i Miloško Čuk, komandir X odreda, izjavljuju da su čuli za takvo naređenje. Gojko Polovina smatra da je naređenje moglo biti napisano u Srbu, najverovatnije od Pajice Omčikusa i Miloša Torbice, koji su na dan ustanka bili napisali naređenje da su formirali četnički puk i da borci imaju slušati sva njihova naređenja. Kada su opomenuti od Štaba gerilskih odreda za Srb i pozvani da se uključe u ovaj štab, odbili su i pristali jedino da rađe u Srbu na organizaciji pozadine. Ovo isto potvrđuje i Dušan Mileusnić, tada član navedenog štaba. Prema ovome i stilu teksta, koji je karakterističan za građanske političare u agitaciji da se Italijani ne diraju, verujemo da su to naređenje izdali četnici iz Srba.

¹⁰¹ AVII, 26/2 k. 540–I, depeša iz Zadra za Rim 29. VII 1941.

karabinjerske stanice iz Kistanja kaže da su iz pouzdanih izvora doznali, da „ustanički pokret u Hrvatskoj pojačava se i poprima široke razmere. Tvrdi se da pokret zasada ima nacionalno obeležje i da bi prestao kad bi italijanske trupe izvršile okupaciju... Mnogi se boje da bi se vremenom među ustanike mogli uvući komunistički elementi da love u mutnom što bi izmenilo karakter pokreta, otežavalo rešavanje...“¹⁰² U drugom izveštaju od 31. jula iz iste se stanice ponovo ističe: „Potvrđuje se da je pokret upućen isključivo protiv ustaša i da bi stanovništvo Like i Bosne sa oduševljenjem primilo aneksiju Italiji“.¹⁰³

Mada se u ovim i drugim lokalnim izveštajima provlači linija ispitivanja odnosa Srba i ustaša i stanja s one strane granice s gledišta penetracije Italijana u NDH, što je u ovom momentu za italijansku komandu bilo sporedno, i mada oni ne daju ozbiljniju analizu nastanka i razvitka ustanka, izveštaji su ipak do izvesne mere uticali na više štabove pri davanju zaključnih ocena o ustanku, kao i pri donošenju odgovarajućih odluka. Posebno su bili značajni podaci o raspoloženju ustanika. Italijane je interesovao i najmanji detalj iz raspoloženja ustanka kako bi se uočile slabe strane i eventualno iskoristile. A kako je ovde reč o četničkom problemu, u izveštajima opisi susreta s ustanicima i njihove izjave privlače posebnu pažnju. Mada ne raspoložemo s više takvih izveštaja, već iz navedenih uočava se jedinstvena linija delovanja četnika, incijatori i jedinstvo ciljeva i akcije za obezbeđenje italijanskih i četničkih interesa.

Prvi oficir o kome je bila reč, imao je na putu Gračac-Obrovac nekoliko susreta s ustanicima, do kojih je došlo na njegovu inicijativu. Tim razgovorima on je davao ton, insistirajući da se nastavi borba protiv ustaša i da se „kolju Hrvati“. Posebno je obećao podršku Italijana i izvestio ustanike da će oni doći u Gračac i preuzeti vlast. Iako su razgovori ostavili utisak obostranog ispitivanja, indirektno su imali ozbiljnije posledice, tim pre što su u razgovorima učestvovali od ranije poznati dostavljači izveštaja i predstavnici grupacija čije je vodstvo i pre ustanka održavalo vezu s italijanskim okupacionim trupama, delimično u Kistanjama a stalno s onim u Žegaru i Obrovcu, odakle su i dobivali instrukcije za rad.¹⁰⁴ Dok ovaj oficir svoj put od Gračaca do Zrmanje opisuje samo na osnovu ličnih zapažanja, bez kontakta s ustanicima, dotle drugi u izveštaju o putu iz Knina do Zrmanje indirektno otkriva liniju kojom se proteže delovanje četnika, kao i njihove intencije i ciljeve. Pored ostalog, ovaj oficir, inače pukovnik i komandant aerodroma u Divuljama, navodi u izveštaju da su mu ustanici pokazali na šapirografu odštampanu okružnicu kojom se naređuje da se Italijani ne uznemiravaju i istovremeno od

¹⁰² Isto; AVII, 19/10 k. 542—I.

¹⁰³ AVII, 20/10 k. 542—I.

¹⁰⁴ AVII, 26/2 k. 540—I, 17/1 k. 67—D, 17/4 k. 152—D; Izjava Danila Drobac.

Italijana zahteva da uspostave svoje garnizone u Lici.¹⁰⁵ Iz izveštaja se ne može utvrditi ko su ta lica koja su razgovarala i pokazala okružnicu, niti se pak učesnici sećaju toga događaja. Međutim, i bez toga, upravo formulacija u okružnici koju sadrži izveštaj i činjenica da je štampana kao i da se to zbilo 28. jula, prvog dana ustanka u Zrmanji, dokazuje da se radi o „uvezenom“ i ranije pripremljenom tekstu iz četničkog arsenala. Jer, tekst: „Stanovnici Like mole italijansku vojsku da smesta zauzmu celu zonu provincije jer ne može više da živi od hrvatskog tlačenja, željno vas očekujemo. Stanovnici i četnici.“ susreće se samo u četničkim dokumentima, odnosno u dokumentima koji ilustruju saradnju i razgovore Italijana i četnika u to vreme.

Italijanska ispitivanja vršena su tokom 27. jula i prema Srbu iz pravca D. Lapca,¹⁰⁶ ali bližih podataka o rezultatima nema, a slično je i s drugim ispitivanjima koja su vršena posebnim kanalima i preko domaćih agenata. Međutim, svi poznati i nepoznati kontakti i ispitivanja ubrzo su realizovani odlukama italijanske vojne komande, kao i u svestranoj akciji četničkih grupacija da onemoguće napade ustanika na Italijane.

Tek pošto su se osigurali u Kninu i obezbedili podršku četničkog vodstva Kninske krajine za sprovođenje akcije daljeg smirivanja, ustanika, a iz Like dobili obaveštenja i uveravanja „o želji naroda Like da dođu Italijani i okupiraju ove krajeve“, ocenila je italijanska komanda da je pogodan momenat da bez većih rizika uputi trupe u intervenciju. S posebno pripremljenim grupama oficira i vojnika u izvidnici, koji su imali zadatak da usput, uz izvikivanje „bono Serbo, macare Croato“, proširuju kontakte s ustanicima, s izvešenim italijanskim, a mestimično i sa srpskim zastavama i uz podršku većeg broja tenkova i oklopnih kola, jedinice divizije „Sassari“, u nešto usporenijem tempu, krenule su 3. VIII izjutra pravcima Knin-Gračac, Obrovac-Gračac. Oslanjajući se na ranije kontakte s „nekim“ ustanicima, obnavljajući ih u toku dana i stvarajući nove, kolone iz Obrovca stigla je u Gračac istoga dana oko 16 časova bez borbe, dok je kolona iz Knina, služeći se istim metodama, savlađivanjem znatnih prepreka na komunikaciji Zrmanja-Malovan, ušla u Gračac tek sutradan oko 12 časova, takođe bez borbe. Spajanjem s delovima upućenim iz Obrovca, u Gračacu je glavnina snaga pretvorena u granizon, dok su manji delovi produžili za Medak i dalje prema Gospiću, stvarajući kontinuiranu vezu s italijanskim snagama koje su se bile još zadržale ili su tada pristizale na liniju Gospić-Vrhovine-Otočac-Brinje-Ogulin. Za nepuna dva dana Italijani su ovladali glavnom komunikacijom — drumom i prugom Knin-Gospić-Ogulin, uspostavili brojno jake garnizone u Gračacu, Medku, Gospiću, Perušiću Vrhovinama, Otočcu i Brinju, preduzimajući iz istih mere obez-

¹⁰⁵ Vid. nap. 101).

¹⁰⁶ AVII, 45/1 k. 67–D.

beđenja komunikacija kao i vezu s ranije uspostavljenim garnizonima na Udbini i u Korenici.¹⁰⁷

Italijanskim trupama koje su upućene u intervenciju nije dat aktivan otpor ni na jednom pravcu iako su se kretale preko ustaničkog teritorija u ukupnoj dužini od preko 150 kilometara. Jedino je pasivan otpor dat na liniji Zrmanja— Malovan masovnim rušenjima i zaprečavanjem drumova i željezničke pruge, što je vršeno poslednja četiri dana s ciljem da se spreči prodor italijanskih trupa. Uporno insistiranje četničkih elemenata, mestimično praćeno i pretnjama, kao i jačanje linije da se ne napadaju Italijani, izazvalo je kod znatnijeg dela ustanika snažna kolebanja na položajima Zrmanja—Gračac, da bi se ubrzo, stizanjem obaveštenja iz Srba, naglo prekinula prelazeći u stihijno povlačenje ustanika od puta, daleko u šumu. Rano ujutro 4. VIII ustaničkim snagama na pravcu italijanskog nastupanja munjevitom brzinom saopšteno je naređenje „da je s Italijanima postignut sporazum o zaposedanju ovih krajeva po njihovim četama“ čega se ustanici imaju pridržavati.¹⁰⁸

Ako je rukovodstvo 9. i 10. gerilskog odreda i posumljalo u takav stav, ono više nije imalo snage da bilo šta izmeni. U procesu snažnog previranja ustanika po pitanju vođenja borbe i protiv italijanskog okupatora, koje su pre svega potencirali četnički propagatori pridošli iz izbeglištva, odbacujući svaku pomisao na vođenje te borbe, i kada su uz pomoć ovih na čelo četa i vodova izbijale starešine sumnjivih kvaliteta, sklonih da podržavaju stranu koja u datom momentu više nudi, četnički orjentisani, ili izraziti nosioci konzervativnih i lokalističkih shvatanja, u suštini četničkih, o nužnosti jedinstva i odbrane svoga sela, u praksi su sve više prelazili na negiranje rukovodstva gerilskih odreda — rukovodioci 9. i 10. odreda, bez iskustva i bez direktnije pomoći štaba gerilskih odreda za srez D. Lapac i okolinu, bez izgrađenog, jedinstvenog i odlučno javno zauzetog stava tog štaba, pošto se nisu snašli u oceni opštih zbivanja, pri pojavi naređenja iz Srba, što je za psihologiju ustaničkih masa ovog sektora značilo de fakto naređenje s „najvišeg mesta“, i samo se prepustilo stihiji i verovalo u naređenje, isčekujući nove stavove¹⁰⁹

Uzajamnim dejstvom svih tih faktora, na vrlo osetljivom i strateški značajnom području, sa brojno jakim snagama u ljudstvu i oružju i povoljnom konfiguracijom zemljišta za vođenje akcija, zadat je snažan udarac ustanku i za duže vreme prekinuta njegova uzlazna linija i onemogućeno iskorišćavanje velikih potencijalnih mogućnosti za brže prodiranje i povezivanje s Dalmacijom. Time je ujedno otvoren jedan od značajnijih puteva za prodiranje četničkog pokreta, pre

¹⁰⁷ AVII, 23/3, 25/3, 28/3 k. 540—I, 29/10 k. 542—I, 15/1, 16/1 k. 67—D; Izjave: Đuro Drobac, Mile Mioković.

¹⁰⁸ Vid. nap. 115); Izjave: Čuk Miloško, Ilija Radaković, Vlade Marčić.

¹⁰⁹ Isto.

svega iz Kninske krajine, i povezivanja s četničkim snagama unutar Like, pa i dalje prema Kordunu i Gorskom kotaru.

Brzo, bez borbe i pre svega pomirljivo-razbijačko ovladavanje ovim pravcem neposredno se odrazilo i na ostala područja Like, naročito u srezovima gde je ustanak tek započinjao ili su vršene pripreme za otpočinjanje oružane borbe. Ustaničkim snagama na lapačko-bihačkom pravcu ovim je ugrožena ne samo pozadina, već i ozbiljnije oslabljena snaga za uspešno izvođenje ofanzive protiv ustaško-domobranskih garnizona. Ili, uzeto u celini i vojnički: lično-bosanskim snagama u ofanzivi na širokom frontu prema Bihaću znatno je oslabljen levi bok, pogotovu s gledišta na značajne potencijalne ofanzivne mogućnosti na pravcima Gračac–Gospić, Udbina–Gospić, Korenica–Vrhovine, Korenica–Perušić i dalje k Otočcu i Brinju, koji su nudili brzo zahvatanje i povezivanje ustanka u celoj Lici i koordinaciju s ustaničkim snagama Korduna i Gorskog kotara. Intervencija italijanskih trupa, onako kako je izvedena, značila je i više. Ovim su u ustanak uneti snažni elementi dezorganizacije i, naročito, dezorijentacije, snažnije su potencirane slične tendencije u unutrašnjosti Like, a donekle i u zapadnoj Bosni, Kordunu i Gorskom kotaru. Svi ti momenti zajedno delovali su u pravcu sužavanja, lokalizovanja i izolovanja ustanka u okvire srezova, s izrazitom tendencijom da se svede na bunt srpskog stanovništva protiv ustaških zločina. Time su događaji, ne samo zbog rezultata vojničkog ovladavanja navedenim pravcem, koliko otvaranjem i snaženjem novog, antiustaničkog i anti-revolucionarnog procesa, u suštini delovali na moralno razoružavanje i uništenje rukovodeće snage ustanka, organizacija KP, i njegove revolucionarne snage – demokratski i potriotski orijentisanih ustanika. Otvaranjem ovog procesa navedenim snagama nametnuti su daleko teži uslovi za rukovođenje, delovanje i snalaženje u oceni političko-društvenih i vojnih kretanja, i za iskorišćavanje svih pozitivnih uslova masovnog ustanka za paralisanje i razbijanje mahinacija okupatora, što je u krajnjoj liniji neminovano vodilo znatnom slabljenju borbe tih snaga za usvajanje linije KPJ, pre svega u vođenju oružane borbe protiv okupatora i njegovih domaćih pomagača i objektivno išlo u prilog italijansko-četničkoj akciji za uništenje ustanka.

U stvari, stvaranjem i nametanjem uslova koji su vodili slabljenju upornosti u borbi za usvajanje, provođenje i objašnjavanje linije KPJ u širokim masama, što se vidno počelo odražavati, pa makar bilo i nesvesno, u popuštanju stihiji i srpskoj liniji u ustanku, osnovni su uspesi koje su postigli okupator i četničko vodstvo na putu kršenja ustanka. Iako po rezultatima nejednako, razvijanje tih tendencija došlo je do vidnog, a mestimično i do znatno naglašenog izražaja gotovo u celoj Lici od početka ustanka, kao što se pokazalo ili će se kasnije pokazati i na Kordunu, u Baniji i Gorskom kotaru, samo u blažem i nešto izmenjenom obliku.

Na području gospićkog sreza ustanak je u početku, još pre nego se potpuno razvio, zapao u teškoće izazvane zločinačkim masovnim represalijama ustaša nad čitavim srpskim stanovništvom. A kada se rukovodstvo ustanka, mobilizujući sve raspoložive snage, potpuno okrenulo spasavanju naroda, dolazak italijanskih trupa ne samo što nije sprečen borbom već je delimično prećutno primljen s izvesnim olakšanjem. Neki rukovodioci u ovoj izrazito složenoj situaciji nisu se mogli snaći. Povodeći se za stihijom uplašene mase, oni su dozvolili, a mestimično i omogućili da Italijani materijalizuju parolu prijateljstva prema Srbima u „spašavanju“ i odvođenju za Dalmaciju kamionima nekoliko stotina stanovnika, mahom žena i dece, već izbeglih ispred ustaškog terora. To su u propagandi svestrano iskoristili i četnički orijentisani elementi. Deo rukovodstva, ispoljavajući u izvesnoj meri neopravdan strah za sudbinu srpskog naroda i, za momenat, gubeći veru u sopstvene snage i perspektivu razvoja ustanka, upustio se u jalovo taktiziranje i politiziranje s Italijanima, nastojeći da dobije oružje za borbu protiv ustaša, a nesumljivo priželjkujući predah radi dobijanja u vremenu. Mada se u tim događajima ne može poreći uloga svesnog faktora, naročito na sektoru Medka, gde su po sugestiji Italijana preovladali čak i gledišta da borbu ne treba voditi ni protiv žandarma NDH ni protiv domobrana već samo za eliminisanje ustaša „koji su izazvali srpski narod“ (a koje su ipak Italijani spasili u poslednji čas), nema sumnje da se rukovodstvo čitavog sektora, čiji autoritet nije dolazilo u pitanje, nije snašlo u oceni ustanka u celini, pogotovo ne njegovog nastanka i razvoja u južnoj i jugoistočnoj Lici. Ono je dozvolilo da nastupom Italijana oslabi borbu za usvajanje linije KPJ i, nesvesno, omogućilo još veću konfuziju u očima ionako politički nedozrele mase po pitanju taktike i pravih namera Italijana i četnika. U kompleksnosti delovanja navedenih faktora ono samo nije dovoljno uočilo znatne razlike koje su postojale između masovnog učešća srpskog naroda i progresivnih tendencija u ustanku koje mu odlučno negiraju karakter srpskog, upravo daju pečat sveopšteg narodnooslobodilačkog pokreta. A Italijanima za početak trebalo je upravo toliko, pošto se verovatno ni oni sami nisu nadali takvim uspesima. Tim više što su i na drugim sektorima Like manje ili više postigli iste rezultate.¹¹⁰

U razvoju ustanka u udbinskom i koreničkom srezu, iako manje uočljivo i sa znatno slabijim intenzitetom, događaji su se razvijali gotovo na isti način. Prilikom povezivanja italijanskog garnizona na Udbini sa garnizonom u Gospiću, Italijani su uspostavili kontakt s ustanicima kod Tušica i, obezbeđujući miran prolaz, dali podršku nekolicini četnika da na italijanskim porukama o nastavljanju borbe protiv ustaša, u kojoj će ih i oni pomoći, izgrađuju platformu za usme-

¹¹⁰ AVII, 21/3 k. 546-I, 25/1, 29/1 k. 67-D, 17/4, 21/4, 24/4 k. 152-D; Zb. NOR V-1, 130-2, 146-7.

ravanje ustanika na borbu protiv Hrvata. Dovođenjem iz izbeglištva trgovca Save Čorka ta linija dobija oštiji vid i prelazi u pojedinačna divljanja, ravna ustaškim. Uočavajući da organizacije KP nemaju za ovaj srez jedinstveno i s potrebnim autoritetom izgrađeno rukovodstvo, četnici su, iako brojno i politički slabi, razvili akciju da se za komandanta sreza prizna Čorak, da se za ustanike usvojih ime četnik i da se ustanici, što je karakteristično u ovom srezu, potčine pukovniku Brki „koji je podigao ustanak u bosanskim planinama i čija se vojska kreće k Lici„.¹¹¹ Da su Čorak i njegovi saradnici, pored nekoliko izvršenih zločina nad hrvatskim stanovništvom razvijali i širu propagandu, svedoči i jedan dokumenat iz kog se vidi da je rukovodstvo ustanka, sreza bilo prisiljeno da u jednom proglasu od 7. avgusta oštro istupi protiv šovinističkih ispada (najranije u Hrvatskoj), odlučno i suštinski razgolićujući prave namere četnika i dajući smernice za onemogućavanje njihovih „štetočinske“ delatnosti.¹¹²

Blagovremeno zauzimanje određenog stava prema manevrima četnika i oštra osuda zločinačkih ispada prema hrvatskom stanovništvu pozitivno je uticala na ustanike i komandire sela da se trezvenije okrenu prema negativnim pojavama u selima. To je nesumljivo uslovalo ravnomernije i jedinstvenije razvijanje NOP u ovom srezu, s bržim uočavanjem, razgolićavanjem i onemogućavanjem delatnosti četnika. Nemoćni da u prvom zahvatu potčine sela, prelazeći na sistem ličnog terora, četnici su ovde otišli najdalje u pokušaju da nasilnim putem preuzmu komande pozicije u selima. Prva žrtva tog poduhvata, i poslednja u ovom srezu, bio je Mićo Radaković, komunist i dobrovoljac iz španskog građanskog rata koji je upravo tih dana došao po odluci viših organa KP da pomogne i učestvuje u organizaciji ustanka. Mada je ostalo nerasvetljeno pitanje imena inicijatora ubistva, motiv je još tada bio jasan. A što rukovodstva ustankom nisu odmah na teror odgovorili terorom razlog leži u još nedovoljno jasnoj izdiferenciranosti odnosa snaga po pitanju otpočinjanja borbe protiv okupatora, kao i u stavu da će u daljem razvitku osnovne mase same lakše i potpunije sagledati ko su pravi prijatelji naroda. Takov stav se pokazao kao potpuno opravdan. Iako su primenom ličnog terora u

¹¹¹ AVII, 8/2 k. 1–D, 5/2 k. 61–D, 5/7 k. 61a–D, 18/3 k. 67–D, 17/4, 21/4, 22/4 k. 152–D, 46/8 k. 152 a–D; Izjave: Savo Sarač, Đoko Orlović, Đuro Uzelac, Gavro Milić. Brko je nadimak za pukovnika Petra Veljkovića, komandanta 54. puka Jadranske divizije iz aprilskih dana, koji je bio popularan u Kninskoj krajini, a koji je zarobljen od Nemaca aprila 1941. u Drvaru. Njegovo ime upotrebljavali su mnogi četnici u Lici s tvrdnjom da isti ima puk vojske u Bosni i da nastupa prema Lici. Ovakvu namernu izmišljotinu doneo je u Udbinu pop Nedeljko Radaković koji je došao iz Srba 28. jula i znao je pod čijim se rukovodstvom digao ustanak u Srbu. Upravo s ovim je hteo da postane rukovodilac ustanka na Udbini. Isto ime uzimali su četnici u Kninskoj krajini pripisujući mu da je komandanat VIII divizije. (AVII, 28/5 k. 195–D.)

¹¹² AVII, 33/1 k. 67–D.

pravom momentu izazvali strah, na izgled potisli progresivne snage ustanka i ostvarili uslove za potpuno onemogućavanje delatnosti komunistu u jednom delu sreza ubistvom za koje nisu mogli naći opravdanje, i sa ono malo snaga koje su imali četnici su se potpuno kompromitovali. I više od toga: ubistvo je ubrzalo proces zbivanja i koncentracije progresivnih snaga ustanka i njihovo odlučnije i organizovanije delovanje u masama.¹¹³

U koreničkom srezu, znatno manje direktnim uticajem događaja u južnoj Lici a više kao odraz unutrašnjih odnosa snaga, što su se manifestovale u pružanju otpora otpočinjanju ustanka, što je posebno karakteristično za taj srez, konzervativne snage su se gotovo do kraja kompromitovale i izgubile moralni autoritet. Njihova kompromitacija se još više produbila kada su početničke grupacije počele da omogućuju italijanskim trupama da uvedu red, preuzmu vlast i normalizuju život u selima. Kod antiustaničkih snaga došle su do jačeg izražaja dve grupacije, istovetne po ciljevima, ali razjedinjene u delovanju. Hrabriji, ali sa slabijom podrškom i s malo ljudi, predstavnici JRZ zalagali su se za saradnju s Italijanima, nagoveštavajući u agitaciji i primenu nasilja za obezbeđenje te politike. Slično ostalim srezovima i ovde je ova grupacija pokušala da u početku nametne selima svoju komandu. Druga grupacija sastavljena od izrazitijih desnih pristalica SDS, nešto brojnija, sa više takta i upornosti u demagoškom objašnjavanju događaja, istupala je s linijom verovanja u moć međunarodnih zakona kojima se zabranjuje gaženje ljudskog dostojanstva i ličnih prava. Ne osuđujući ustanak, ova se grupacija trudila da njegove uzroke i ciljeve svede isključivo na bunt protiv ustaša i kao zahtev za poštovanje zakona. A pošto su u ustanku intervenisali Italijani, s tim što se pretpostavljalo da će se ta njihova intervencija i dalje produžiti, kao i docnije Engleske i Amerike, to prestaju razlozi za dalje vođenje borbe. Kao i prvoj, i ovoj grupaciji nedostajale su istaknutije ličnosti, a još više od toga, i ono što je postojalo u većini je došlo u sukob pre svega sa sopstvenom decom koja su od početka čvrsto stala na pozicije NOP, što je bes sumnje, i pored žestoke borbe koja se vodila po selima, snažno delovalo u njihovom moralnom razoružavanju i neutralizaciji.¹¹⁴

¹¹³ AVII, 5/2 k. 61—D, 5/2 k. 61a—D; Izjave: Đuro Uzelac, Savo Sarač, Gavre Milić, Đoko Orlović. Mićo Radaković ubijen je 10. VIII od Branka Mašića i trojice pomagača poslatih iz Kurjaka i Čojluka u momentu kada se oštro suprotstavio da se streljaju četvorica Hrvata. Posle toga Hrvati su pobijeni kao i sestra Miće Radakovića. Neposredna posledica je da se Mašić nametnuo time za komandira sela Jošan i ostao na toj dužnosti do 6. X, kada je ubijen. Prilikom istrage i streljanja ostalih učesnika u martu 1942. nije se ustanovilo ko je pravi organizator ubistva, ali po mišljenju učesnika, ubistvo je organizovao Savo (Braco) Čorak trgovac sa Udbine.

¹¹⁴ AVII, 27/7 k. 67—D, 17/4, 21/4 k. 152—D; ARPH, neregistrovano, istorijat sreza Korenica; Izjave: Spase Zaklan, Mišo Drakulić, Čupurdija Đuro, Glumac Slavko.

Pa i pored navedenih slabosti, dejstvo jednih i drugih omogućilo je italijanskim kolonima da saobraćaju na pravcu Vrhovine–Korenica. I to, za ironiju, uz obavezno pretresanje kamiona, „da se ne bi prokriumbčario koji ustaša“ (koje su, slično kao iz Medka, istim pravcem, i smišljeno, izvukli Italijani iz Korenice za Vrhovine).¹¹⁵

U nešto izmenjenom obliku razvijali su se i događaji u brinjskom srezu. Još u toku priprema, s iluzijama da će se dobiti oružje, bar u količini nužnoj za početak borbe, uspostavljen je kontakt s italijanskim oficirima što je, uz ostale činioce, uslovalo odugovlačenje s otpočinjanjem borbe. Iako se ubrzo i odlučno prekinulo s takvim pokušajima reperkusije su se protezale do kraja godine.¹¹⁶

U celini uzeto, za relativno kratko vreme, zahvaljujući aktivnoj podršci četnika i, naročito, maksimalnom iskorišćavanju početnih slabosti ustanka, Italijani su postigli znatne rezultate. S vojnog gledišta došlo je do razjedinjavanja ustaničkih snaga, beskrvnog zaposjedanja ključnih tačaka u Kninskoj krajini, delovima Like i u Karlovcu i obezbeđenja funkcionisanja glavnih saobraćajnica. S političkog, pak, sprečene su ustaničke snage u narastanju da na intervenciju odgovore oružanim napadom. Ustanici su taktički usmeravani na borbu protiv ustaša i na osnovu toga delimično je ostvareno lokalizovanje akcija. Sprečeno je prostorno širenje i povezivanje ustanka, sa na pojedinim područjima znatnim, a u celini naglašenim slabljenjem intenziteta borbe i protiv ustaško-domobranskih snaga. Ojačala je tendencija neutralizacije i smirivanja ustaničkih snaga. Stvoreni su izvesni uslovi za organizovanje i sistematsko iskorišćavanje domaćih snaga u borbi protiv ustanika.

Iako time nije postignuta presudna odluka sa stanovišta perspektive razvoja ustanka, rezultati se ipak nisu mogli zanemariti. Pogotovo su mogli biti zadovoljni Italijani i četnici koji su time ostvarili polaznu osnovu za dalje sprovođenje politike gušenja ustanka. Međutim, po načinu i brzini kojom su ti rezultati postignuti kao i jasnim indicijama da se iza njih ne nalaze realne snage koje bi ih mogle potpuno stabilizovati, ovi, iako ne mali uspesi, morali su i Italijanima izgledati sumnjivi.

Vojnom intervencijom, praćenom političkom ofanzivom moralnog razoružavanja ustanika, Italijani su svršili samo deo posla. Pored onih u Bosni, glavne ustaničke snage ostale su u unutrašnjosti Like i svom žestinom napadale ustaško-domobranske snage u pravcu Bihaća, dok su ostale snage, iako trenutno samo u borbi protiv ustaša, nalazeći se usmerene prema komunikaciji Gračac–Gospić–Vrhovine, predstavljale opasnost po vitalne interese Italijana i snažnu poten-

¹¹⁵ Isto.

¹¹⁶ AVII, 5/5 k. 2006; Zb. NOR V–1, 146–7; Izjave: Vuje, Steve i Miće Kosovac.

cijalnu mogućnost otvaranja sukoba s italijanskim snagama.¹¹⁷ Ustaničke grupacije tzv. južnog fronta (Zrmanja—Gračac), mada razjedinjene i delimično dezorganizovane, većim delom su ostale u direktnoj i odlučnoj defanzivnoj borbi, uspešno onemogućavajući prodor domobranskim snagama na pravcu Gračac—Bruvno, dok je manji deo, povučen u šumu od komunikacija i bliže svojim selima (Zrmanja), ostao u iščekivanju novih naređenja. Pokušaj Italijana da ove poslednje prisile na predaju oružja naišao je na snažan otpor.¹¹⁸ Italijani nisu ni na ostalim sektorima uspeli da prisile na mirnu predaju oružja bilo koju ustaničku grupu, a nije bilo ni ozbiljnijih znakova da će doći do brzog smirivanja ustanka. Osim toga i na područjima gde još nije započeo ustanak, ili gde su se pojavljivali samo začeci borbe, izgledi da se spreči njegovo dizanje ili širenje bili su još manji. Utoliko pre što je u tim područjima objektivna situacija uslovljavala i ubrzavala pripreme za otpočinjanje ili pojačavanje borbe istovremeno i protiv ustaša i protiv okupatora.¹¹⁹

A i na Kordunu, gde su zaposeli samo Karlovac, Italijani nisu mogli da vrše značajniji uticaj na razvitak ustanka, a ni ustaško-domobranske snage nisu davale ozbiljnije garancije da će moći savladati ustanak. Usled toga italijanski uspeh, s prodorom u delove Like i Karlovac, pretio je da se pretvori u njihovu izolaciju, tim pre što još uvek nije bilo izvršeno taktičko i strategijsko povezivanje trupa i njihovo osamostaljenje za operativno manevrisanje. Da bi se otklonila ta opasnost i ostvarili uslovi za uspešnije rešavanje ostalih problema daljim pokretom i racionalnijim rasporedom trupa, pored velikog rizika uslovljenog dubljim zalaženjem u ustanički teritorij, morale su se savladati i teškoće koje su se pojavile u odnosima sa NDH.

Intervencija italijanskih trupa bez prethodnog odobrenja vlasti NDH, apstrahujući činjenicu da je objektivno spasavala NDH od uništenja i bila jedino rešenje u odbrani obostranih interesa, s proizašlim posledicama, uključujući i one koje su rezultirale iz propagande o zločinama ustaša i o zaštiti srpskog življa, objektivno je zadala snažan moralni udarac NDH i ustašama, a uz to još i potencirala sukob italijansko-nemačkih interesa na teritoriji Hrvatske. Više zbog sopstvenih masa nego zbog razlika koje su stvarno postojale u oceni ustanka i puteva za njegovo likvidiranje, na italijansku intervenciju, a posebno na način kako je vršena, vlasti NDH su oštro reagovala. Čak su neke ustaške grupacije, naročito u Lici, trenutno veću opasnost videle u Italijanima nego u ustanku, i više od toga, vršile pritisak na vladu NDH da zauzme čvršći stav prema Italijanima, pa ma i po cenu oružanog sukoba.¹²⁰

¹¹⁷ AVII, 45/2, 22/4 k. 152—D; Zb. NOR V—1, 124—7, 130—2.

¹¹⁸ AVII, 16/7, 21/7, 26/1, 52/1, 58/2 k. 67—D, 12/2 k. 1—D; Izjave: Ilija Radaković, Vlado Maričić, Čuk Miloško, Đuđa Pokrajac, Đuro Drobac.

¹¹⁹ AVII, 5/5, 6/5 k. 2006; Zb. NOR V—1, 124—8.

¹²⁰ AVII, 1/2 k. 1—D, 17/1 k. 67—D, 6/15 k. 195—D. Zb. NOR V—1, 349—352.

Postignutim uspjesima nisu mogli biti zadovoljni ni predstavnici srpske buržoazije. Sem u Kninskoj krajini, rukovodstvo ustankom i dalje je čvrsto ostalo u rukama KP. Ostaci građanskih snaga, tu i tamo razbacani po srpskim selima, i pored naprezanja i postizanja izvesnih uspeha u oživljavanju konzervativnih i antirevolucionarnih tendencija, ni po broju ni po društvenoj i moralno snazi sami nisu bili u stanju da bitnije utiču na razvitak ustanka, a pogotovo ne da preuzmu rukovodstvo nad gerilskim odredima. Snage pokrenute iz emigracije, sposobne da nešto učine isključivo samo u direktnom osloncu na italijanske trupe, u navedenim okolnostima nisu mogle ni trajno, a ni prostorno da steknu poverenje masa, pogotovo ako se išlo dublje u oslobođena ustanička područja. Italijanske trupe nisu izvršile okupaciju svih područja naseljenih Srbima, čime su se izgledi za preuzimanje rukovodećih pozicija u srpskim masama u zapadnoj Bosni, Lici i dalje prema Kordunu svodili na bezvredne, trenutne i prolazne slučajeve. To je dovodilo u pitanje opstanak ionako neodređenih i tek stečenih pozicija u Kninskoj krajini. Jedini izlaz iz takve situacije predstavnici građanskih stranaka vide u ostvarivanju potpune i čvrste vojne okupacije. Otuda, maksimalno se angažujući, ti isti predstavnici ubrzano i snažno vrše pritisak na Italijane da izvrše potpunu okupaciju svih krajeva naseljenih Srbima. U tome oni prelaze s propagande o prijateljstvu Italijana prema Srbima na okupljanje ustaničkih masa koje orjentišu da mole i zahtevaju, pa čak uslovljavaju smirivanje ustanka, da Italijani izvrše okupaciju. Ozbiljnost tako zasnovane i na širem planu povedene akcije, tim je uočljivija, što je započeta istovremeno i u saradnji s predstavnicima srpskih građanskih političara u Hercegovini, a verovatno i uz saglasnost i s drugih strana.¹²¹

Kompleksnost svih tih događaja stavila je komandu II italijanske armije u delikatnu situaciju čije težine je i ona sama bila dovoljno svesna. S jedne strane nastajale su komplikacije u odnosima sa NDH, što znači i sa Njemcima, rasplamsavanje ustaničkih borbi protiv ustaša i sve vidnije ispoljavanje pravih tendencija ustanka, a s druge strane, mada Italijani nisu uznemiravani, ustanici zadržavaju oružje, jača njihova samostalnost i raste nepoštovanje italijanskih zahteva. Sve to sa pritiskom srpskih građanskih političara i drugim okolnostima, nлагalo je italijanskoj komandi i brza i vrlo efikasna rešenja, sa trajnim dejstvom u razrešavanju suprotnosti i objedinjavanju svih antirevolucionarnih snaga u borbi za likvidaciju ustanka. Tome su morala biti podređena i takva rešenja koja su trenutno izgledala ili čak i bila u suprotnosti s politikom NDH, a u pojedinim nijansama odstupala od sopstvene generalne linije. Među ostalim takva je bila i odluka komande II armije da se u vremenu preispitivanja događaja i u traženju odgovarajućih rešenja i dalje taktizira kako prema ustanicima, tako

¹²¹ *Vjesnik u srijedu*, 25. II. 1959. — V. Kljaković, *Velika igra*.

i prema ustašama, s pridavanjem većeg značaja ustancima. Taj stav, koji je vidno pokazivao znake neodlučnosti u proceni karaktera ustanka, i neodređeno ocrtavao prave intencije italijanske politike, tako je i shvaćen od nekih rukovodilaca u ustanku, a i danas ga tako prikazuju izvesni pisci. Da li su Italijani, pak hteli i do kojeg stepena postići planiranu obmanu, teško je utvrditi. Nije isključena ni ta mogućnost, ali stoji činjenica da su Italijani ipak postupali na opisani način.¹²²

Razumljivo je što Italijani, da bi postigli cilj, nisu ni mogli činiti ništa drugo do nastaviti sa započetom politikom uoči i iz prvih dana intervencije i, polazeći od stečenih iskustava i uspeha, obogaćivati je nizom novih, različitih, nejednako primenjenih i iznijansiranih stavova, elastičnije prilagođenih mesnim prilikama, čije bi nabranje (što je ovde nemoguće) tek pokazalo koliko su i ozbiljno i svestrano iskorišćavane i najsitnije slabosti nasleđene u narodu ili nastale u razvitku ustanka.

Prividno zadovoljavajući i jednu i drugu stranu, Italijani na sektoru Gračac—Lovinac—Gospić isturaju domobranske snage u borbu protiv ustanika, a sami, učvršćujući se u garnizonima i na komunikaciji, prelaze u političku ofanzivu da direktno i putem pritiska na mase iznude „sporazum“ s glavnim rukovodstvom ustanka. Čutke prelazeći preko „incidenata“ s ustanicima, Italijani forsirano nastoje da materijalizuju politiku „prijateljstva sa Srbima“: odstranjuju ustaše iz Gračaca, Medka i delimično iz Gospića, mestimično oslobađaju srpski živalj iz ustaških logora, gde na suprostavljanje ustaša upotrebljavaju čak i oružje; huškaju ustanike protiv Hrvata i posebno protiv ustaša, ali sa sramežljivim naglaskom da se poštuju žandarmi i domobranska vojska; insistiraju da se srpskom stanovništvu vrati opljačkana imovina, pa i sami učestvuju u pronalaženju opljačkanih predmeta i stoke, pozivaju odbeglo srpsko stanovništvo da se vrati kućama, garantuju mu bezbednost i čuvaju ga od ustaša. Italijani to isto čine i Hrvatima ako su bili zamoljeni.¹²³ Na području Udbine i

¹²² Isto; AVII, 11/27 k. 1701; Zb. NOR V—1, 146—9.

¹²³ AVII, 37/10, 39/10, k. 542—I, 37/3 k. 540—I, 17/1, 27/I, 28/1, 29/1, 35/1 k. 67—D, Italijani su oslobodili u Gračacu iz logora 35 lica i prihvatili 135 izbeglica iz okoline Gospića i odvezli u Dalmaciju (!), ali nisu hteli osloboditi oko 5.000 Srba i Jevreja koji su se nalazili u logoru u Gospiću, a koje su ustaše tek 16. VIII 1941. prevezli u Jastrebarsko i dalje za Jasenovac.

Prema sećanju Gojka Polovine, italijanski oficiri dolazili su tada do Srba u nameri da podu u Drvar i kada im je saopšteno da od razgovora nema ništa, vratili su se. Incidentima Ambrozio naziva nekoliko akcija ustanika: 28. VII rušenje transportnog vojnog voza kod Pribudića, paljbu ustanika na italijanske oficire 29. VII u Zrmanji, 7. VIII u Medku je ubijen italijanski podoficir kada je pošao u izviđanje ustaničkih položaja. (A—VII, 3/5, 25/1 k. 67—D, 26/2 k. 540—I. Prema izjavi Ilije Radakovića i Vlade Maričića u napadu na Otrić 28. jula razoružana su 4 italijanska vojnika-telegrafisti i pušteni. Na sve ove događaje Italijani nisu reagovali vojnički.

Korenice odnos je nešto drukčiji. Tendencije ustanika da se vežu za sela Italijani produbljuju zabranom izlaska ustaško-domobranskim snagama iz garnizona, a kod ustanika insistiraju na postavljanju zahteva da se kazne samo izvršioци zločina.^{123a} U Perušiću, više tajno i s „neznanjem“ komande, italijanski vojnici učestvuju u spasavanju preostalog srpskog življa,¹²⁴ dok u Otočcu i Brinju, dajući do znanja ustašama da prekinu s progonom Srba, isturaju po selima oficire da pronalaze „viđenije“ ljude na koje bi se mogli osloniti.¹²⁵

U Gorskom kotaru i na Kordunu vrše se slični pokušaji i ispitivanja, samo s bitnom razlikom, što Italijani ovde imaju veoma nepodesan raspored vojnih snaga i što ih u delovanju ometaju ustaške vlasti. To ih je gotovo onemogućilo da u početku pronađu širi krug ljudi na koje bi se mogli osloniti.¹²⁶

Pored toga, u skladu s takvim delovanjem, održavanje kontakta s ustanicima, naročito s ustaničkim starešinama, nastavlja se intenzivnije i s višestrukom namerom. Pre svega s namerom da se pobliže ispituju snage ustanka; postigne bar delimično razoružanje ustanika i u igri intriga i raznih, obavezno različitih, obećanja stvori jaz među ustaničkim starešinama i uvuku u saradnju oni koji bilo čime mogu, trenutno koristiti italijanskoj politici ili u perspektivi pružaju bar neke izgleda da mogu biti iskorišćeni. Naročitu upornost pokazivali su obaveštajni organi u nastojanju da dođu u direktan kontakt s rukovodstvom u Drvaru i u D. Lapcu zbog „ravnopravnog pregovaranja“.¹²⁷

Pošto u tom svestranom delovanju, opsežnom ispitivanju i odmeravanju snaga nisu postignuti gotovo nikakvi značajniji rezultati od onih postignutih u početku, celokupni razvitak konačno je prisilio Italijane da se odluče i na zvanično preuzimanje inicijative sa materijalno-pravnim, moralnim i drugim atributima, koji su im osiguravali egzistenciju, uključujući energičnu i samostalnu primenu svih mera koje su po njihovoj oceni mogle biti od koristi u borbi za ugušenje ustanka. Na sastanku komandanta II armije s prefektom za Dalmaciju, održanom 8. VIII, rešeno je da se takav kurs, mada su se njegove intencije jasno ispoljavale od početka, odlučno primeni. Slažući se s Bastijaninijem u analizi događaja, to jest da se „zaista radi o komunističkom pokretu, da su ustanici vođeni čvrstim rukovodstvom i da preti opasnost ne samo po interese NDH nego da mogu nastati i teže posledice“, Ambrozio se odlučio na reokupaciju II i III zone. Zbog lakšeg izvršavanja te odluke, obzirom na snagu ustanka, složili se se

^{123a} Izjave: Savo Sarač, Đoko Orlović, Gavro Milić, Slavko Glumac, Petar Prica, Mišo Drakulić.

¹²⁴ AVII, 3/5 k. 2006.

¹²⁵ AVII, 5/5 k. 2006; Zb. NOR V–1, 146–7; Izjave Steve i Vuje Kosovac.

¹²⁶ Zb. NOR V–1, 112–116.

¹²⁷ AVII, 21/6 k. 67–D. Vid. nap. 123).

da treba i dalje još više koristiti usluge predstavnika srpskih građanskih stranaka i četnika.¹²⁸

Svoju odluku Ambrozio je saopštio Paveliću, naravno tajeći da će koristiti usluge predstavnika srpske buržoazije, kojima je posebno dat zadatak da ubrzaju delovanje među ustanicima da se omogući mirno zaposedanje preostalih krajeva Like, zapadne Bosne, Gorskog kotara i Korduna.¹²⁹

Neposredno po sastanku, preduzimanjem diplomatskih koraka da odluci o reokupaciji pribavi ne samo formalni već i sadržinski pristanak vlade NDH i lično Pavelića, obezbeđujući joj time snagu državnopravnog akta, što je, realno ceneći, uključivalo punu podršku i svestrano angažovanje odgovornih organa NDH u njenom sprovođenju u život, Ambrozio je težište akcije postavio na okupljanje antirevolucionarnih snaga, pre svega u redovima Srba, namenjajući im osnovnu ulogu u razbijanju ustanka i u obezbeđenju tzv. politike pacifikacije.

Davanje prioriteta u razbijanju ustanka antirevolucionarnim snagama iz redova Srba, iako prividno on suštinski ne odstupa od osnovne koncepcije stvaranja jedinstva antirevolucionarnih snaga u Hrvatskoj, kako će se to mnogo kasnije i određeno pokazati. Ambrozio je znao da trenutnu opasnost predstavlja ustanak Srba, ali da on, odsustvom efikasnih mera, može vrlo brzo da preraste u neodoljivu snagu jedinstvenog pokreta Srba i Hrvata. Otuda se pred Italijane nametao nužan zadatak što bržeg okupljanja antirevolucionarnih snaga baš iz redova Srba, po tim putem ići na objedinjavanje sa drugim, već u znatnoj meri oformljenim antirevolucionarnim snagama. Ovim nije isključena mogućnost da se nastavi s pokušajem da se ustanku i suštinski da obeležje bunta srpskog življa protiv ustaških zločina ili bar svede u okvire srpskog nacionalnog pokreta, čemu je najviše trebalo da doprinese najavljena politika pacifikacije i akcija srpskih građanskih političara u okupljanju Srba.

V

Kontinuelno s ranijom delatnošću, predstavnici srpskih građanskih stranaka i četnička rukovodstva pristupila su užurbano i svestrano provođenju u život Ambroziove odluke, koju su oni, tobože, svojim stavom iznudili od Italijana.

Pošto pokušaji da se u sporazumevanje s Italijanima direktno uvuče rukovodstvo ustanka iz Drvara, čime bi se akcija ne samo znatno ubrzala već dobila i odlučujući kvalitet, nisu dali gotovo nikakve rezultate, predstavnici srpskih građanskih stranaka odlučili su

¹²⁸ *Vjesnik u srijedu*, 4. III. 1959. Kljaković, n. d.

¹²⁹ Isto (11. III 1959.)

se da zaobilaznim putem — razbijanjem ustanka i smirivanjem ustanika u Lici — rukovodstvo u Drvaru prisili na popuštanje. Najistaknutiji inspiratori politike zaštite Srba i srpskih interesa u Hrvatskoj, uz direktno učešće i isključivo pod vlašću italijanskih okupacionih trupa, Novaković i Rađenović, u zahtevu da Italijani reokupiraju sve krajeve naseljene Srbima, koncentrisali su delovanje na Srb i dalje prema Lapcu, s težištem da u jednom zahvatu (učestvovanjem rukovodstva ustanka za južnu i jugoistočnu Liku na pregovorima s Italijanima) obezbede okupaciju Like, što je trebalo ujedno da obezbedi i bazu koliko za sistematsko provođenje politike pacifikacije za čitavu Liku, toliko i za dalje sukcesivno uvlačenje ili pak prisiljavanje ustanika na sporazumevanje i priznavanje italijanske okupacije u zapadnoj Bosni, na Kordunu i u Gorskom kotaru, to jest na svim područjima gde su Italijani, s obzirom na odnose s Nemačkom i NDH, mogli izvršiti reokupaciju.¹³⁰

Na toj liniji, grupa Rađenović—Keča—Omčikus—Lukić, koristeći se povlašćenim položajem i istovremeno odsustvom glavnih ustaničkih snaga iz Srba, povelu je široku akciju u selima za odlazak na razgovore s Italijanima. Dok je ova grupa, objašnjavajući po selima težinu položaja Srba i naglašavanjem nemogućnosti da se odupru ustašama bez pomoći Italijana, nastojala da mase privede samoinicijativnom istupanju sa zahtevom da ih Italijani okupiraju i tako zaštite od ustaša, na užim sastancima sa starešinama i viđenijim ljudima iz sela grupa je istupila otvorenije. Ne krijući činjenicu da Italijani pozivaju predstavnike ustanika na razgovor, upravo izgrađujući na tome svoje pozicije, grupa je poziv tumačila tako da se ne sme propustiti ukazana prilika, da sa Italijanima treba razgovarati, izvideti njihove namere i ispitati mogućnosti iskorišćavanja naklonosti Italijana prema Srbima kao i da treba pronaći rešenja, pa makar i privremena, koja će olakšati položaj Srba pa možda i ojačati njihovu snagu u borbi protiv NDH.¹³¹

Na taj način grupa je uspela da sazove skupštinu predstavnika srpskih sela i da izdejstvuje izbor delegacije za razgovore s Italijanima. Šta više, skup je, izjašnjavajući se za razgovore s Italijanima, izrazio sumnju u odgovornost i ishod razgovora ako na njima ne budu učestvovali najodgovorniji predstavnici štaba gerilskih odreda iz D. Lapca. Igron za sazivanje skupštine navedena grupa je upravo to i želela. Lako je postignuta saglasnost da se takav zahtev skupa uputi u D. Lapac i odgodi konačno formiranje delegacije i izrada platforme za razgovore do dolaska predstavnika Štaba. Rukovodstvo ustanka u južnoj i jugoistočnoj Lici, pak, umesto da snagom ustanka odgovori na italijansko-četničke manevre, odlučilo je da njegovi pred-

¹³⁰ Isto (29. II 1959)

¹³¹ AVII, 1/27 k. 1701; Izjave: Dušana Mileusnić, Đoko Jovanić, Gojko Polovina.

stavnicima učestvuju u razgovorima. Ono se uplašilo, pre svega, da ovim četničkim manevrom ne bude stavljeno pred svršen čin, kao i da četnici mogu time preuzeti inicijativu u svoje ruke. Ovakav stav, pored kolebanja u oceni karaktera ustanka i pravih namera Italijana, rezultirao je i iz nedovoljnog poznavanja suštine linije KP, kao i opšteg razvoja događaja u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Pod opsesijom straha za Srbe i, još više, za ishod ustanka, pogotovo za njegovu proletersku sadržinu, ono je bilo sasvim nesigurno u oceni odnosa snaga i potencijalnih mogućnosti koje u sebi nosi masovni ustanak u nesumnjivo komplikovanim uslovima.¹³²

Pristanak na razgovore u navedenim uslovima, ma koliko da je imao drugu pozadinu i bio motivisan ispitivanjem namera Italijana i težnjom za uzajamnim nenapadanjem radi dobijanja u vremenu, za predstavnike građanskih snaga bio je znak da se još energičnije angažuju u ostvarivanju svojih planova.

Tako je već 11. avgusta došlo do razgovora na Otriću između predstavnika tzv. „Srpskog narodnog oslobodilačkog pokreta za ličke srezove“ i predstavnika italijanske vojske. Na tom sastanku su predstavnici „Srpskog narodnog oslobodilačkog pokreta za ličke srezove“ potpisali dokument u vidu izjave na pitanja koja su prethodno postavili italijanski oficiri o ciljevima ustanka i mogućnostima njegovog smirivanja. Istim dokumentom postavljeni su određeni zahtevi i date čvrste „recipročne“ obaveze italijanskom okupatoru.¹³³

Kao uzrok ustanka navedeno je „da je ustanak nastao zbog zverstava i zločina hrvatskih ustaških vlasti nad srpskim narodom, a da je cilj pokreta jedino zaštita golog života preživjelog naroda i preostale njegove imovine“. Formulšući tako uzroke ustanka četnički zahtevi se nisu ni mogli postaviti drukčije nego kao zahtevi za autonomiju pod zaštitom Kraljevine Italije, „jer (da) veruju da bi na taj način bili zaštićeni njegovi životi“. A pri takvom zahtevu sasvim je logično što su dali i obavezu „da neće vršiti nikakve sabotaze na štetu italijanskog okupatora i da će ih, šta više, obavestiti o svakom slučaju sabotaze“. Ali to još uvek nije bilo dovoljno isticanje pravog smisla razgovora, kao što nije bila ni dovoljna garancija da će Italijani provesti četničke zahteve ako se ne označi glavni neprijatelj, (kako se i izrazio jedan od sastavljača) zbog čega je u zvršnom delu dokumenta jače i istaknuta obaveza „da će zajedno s njima [s Italijanima — *Dj. S.*] suzbijati svaku komunističku akciju u ovim krajevima“.¹³⁴

Mada tekst izjave, izražavajući jasno suštinu razgovora s Italijanima, smisao „vike“ o zaštiti Srba i date obaveze, ne daje moguć-

¹³² Isto.

¹³³ Isto; II kongres KPH, 62; Izjave Ilija Radaković, Danić Damjanović.

¹³⁴ Original tekst nismo imali pri ruci, pa smo se poslužili člankom iz *Република* broj 5. od 19. VII 1941. (Zb. NOR IV-1, 37-42). Prema izjavi Đoke Jovanića ovaj tekst se gotovo u potpunosti podudara s originalom. U II kongres KPH, 62 spominje se samo zadnja tačka izjave.

nost za dvosmisleno tumačenje, s obzirom na situaciju u kojoj je data izjava i na činjenicu da se nije radilo samo o razgovorima „u ime ličkih srezova“ već u ime srpske buržoazije u Hrvatskoj u celini, ovde se nužno nameće niz pitanja. Na prvom mestu, jesu li se predstavnici građanskih stranaka morali ovako javno otkriti, zašto su im bili potrebni predstavnici štaba gerilskih odreda kada su u tekstu uneli obavezu borbe protiv komunista, nije li se tim hteo još tada izazvati rascep, itd. Mi ćemo se ograničiti na objašnjenje samo nekih od tih pitanja.

Pre svega, i pri delimičnoj analizi razvoja događaja, sastavljačima izjave se mora priznati da su je sačinili vešto tendenciozno s gledišta posledica, a stilizacijom teksta najadekvatnije izrazili političku platformu i neposredne zadatke srpskih građanskih snaga.

Namernim iskrivljavanjem uzroka ustanka i svesnim odbacivanjem njegovih viših motiva, prvenstveno konačnog i potpunog oslobođenja naroda od fašističkih okupatora i njegovih slugu, kao i isticanjem zahteva za autonomijom pod zaštitom Italijana, ne samo da su javno potvrđena nastojanja predstavnika srpske buržoazije da svedu ustanak na borbu protiv ustaša i odvrte ustanike od istovremene i odlučne borbe protiv fašističkih okupatora, već više od toga, sadržani su i suština, program i ciljevi srpske buržoazije u formiranju srpskog nacionalnog pokreta. Pošto je postojao program NOP-a koji se u praksi već sprovodi, i koji su srpske mase dobrim delom prihvaćile, i koji snage NOP-a nikada nisu krile, srpska buržoazija je bila prisiljena da javno iznese svoj program da bi ga suprostavila programu NOP, a još više da javnim objavljivanjem ubrza okupljanje, zbijanje i aktivizaciju građanskih snaga u mobilizaciji srpskih seljaka na strani buržoazije. Ako su skrivena i zakulisna istupanja unutar ustanka i izvan njega bila sporija od razvoja događaja, i u izvesnom smislu unosila zabunu u sopstvene redove, isticanje precizno postavljenog programa i njegovo javno objavljivanje trebalo je da nadoknadi izgubljeno.

S obzirom da su građanske snage bile rasute, nepovezane, u osnovi bez organizacija i zahvaćene procesom diferencijacije s tendencijama da znatniji deo sraste s NOP-om, nema sumnje da bi ostvarivanje programa bio značajan uspeh buržoazije u preuzimanju inicijative u rukovođenju srpskim masama i za izgradnju sopstvenih oružanih snaga. U izjavi su uostalom i postavljeni takvi neposredni zadaci. Dok je to u Kninskoj krajini delimično postignuto, prvi korak za Liku učinjen je preko predstavnika štaba gerilskih odreda majora Boška Rašete, jednog od nosilaca te politike, koji je u rukovodstvu ustanka objektivno predstavljao ličnost kompromisa u politici NOP da se u borbi protiv okupatora i ustaša okupe sve nacionalne snage. Rašeta je sada trebalo da posluži kao neposredni izvršilac intencija izjave. Dakle, pomoću Rašete, trebalo je izolovati i odstraniti komu-

niste iz rukovodstva, s jedne, a s autoritetom štaba gerilskih odreda izazvati dezorijentaciju u redovima komunista, pa bar i trenutno, s druge strane. Nema sumnje da se time želeo izazvati rascep u ustanku, mada samo u smislu izazivanja razdora među komunistima, i, po pitanju za ili protiv komunista, među ustanicima. Ako izgledi za postizanje razdora nisu bili takvi da bi se odmah postigao neposredni cilj, onda su izgledi za postizanje osnovnog cilja mogli postojati jedino u izazivanju rascepa.

Više zbog toga nego zbog Italijana data je izjava da se neće vršiti sabotaze. Time i isticanjem da će se sprečiti svaki pokušaj sabotaze, trebalo je ozakoniti postojanje samo dveju snaga — srpskog nacionalnog pokreta i italijanskog okupatora, a svim ostalim, ako samo i pomisle da rade suprotno, dati do znanja da će biti uništeni. Borba se morala najaviti jer se pokret jedino i mogao stvarati kroz borbu. A da bi bilo jasno protiv koga se vodi borba, trebalo je imenovati neprijatelja izjavom da će se boriti zajedno s Italijanima protiv komunista. Dakle, jasno imenovati ko će se boriti, protiv koga se boriti i ko je saveznik u toj borbi. I da nisu želeli da spominju to ime, morali su to zbog sebe, masa, samih komunista, kao i zbog Italijana. Koliko se privrženost Italijanima u toj situaciji jedino i mogla izraziti u rešenosti da se bore protiv komunista — nosilaca i organizatora NOP-a — toliko je trebalo i komunistima otvoreno raći da će im suprostaviti svoje snage, a sebi, odnosno građanskim snagama i Srbima u celini oštro zapretiti da nema niti može biti saradnje s komunistima na bilo kom polju, a i jedino na tom pitanju mogla se vršiti mobilizacija građanskih snaga i srpskih seljaka jer su sva druga usmeravanja objektivno vodila u borbu protiv okupatora. Prikazati komuniste kao razbijače srpskog jedinstva i unapred ih osuditi kao vinovnike sudbine srpskog naroda, za „čiju su se zaštitu oni, građanski političari teškom mukom izborili kod Italijana“, bio je poslednji adut u odvrćanju seljaka od NOP. Ako su pri svemu tome sastavljači izjave i posumnjali u postizanje većeg uspeha, interesi tog momenta nalogali su da se i po cinu političke kompromitacije osujete napad na Italijane. Zato sastavljači izjave nisu ni bežali od mogućnosti da se ista shvati kao izdaja naroda. Objašnjenje toga pitanja, još pri sastavljanju izjave, najadekvatnije je dao sam major Rašeta — „... tačno je da se ona ne samo može shvatiti, već jeste izdaja, zbog čega ćemo i odgovarati pred jugoslavenskom vladom, ali mi to činimo u nuždi spasa Srba ispred sigurnog uništenja. A to mora shvatiti jugoslovenska vlada, u što će se najbolje i sama uveriti po povratku u zemlju i skinuti s nas odgovornost, pa i nagraditi nas, mada mi to ne tražimo“.¹⁸⁵

U odgovoru na gornja pitanja sadržana je i suština pristanka štaba gerilskih odreda da se ide na razgovore. Neosporna je činjenica

¹⁸⁵ Interpretacija je po izjavi Đoke Jovanića.

da je štab znao za sve što je gore navedeno i još više poznavao inspiratore i njihovu spremnost za izvršavanje takvih poduhvata. Međutim, štab je upravo zbog toga i pristao na razgovore, praveći od onoga što već mora biti druge kombinacije. A da li je štab i realno ocenio posledice toga poduhvata, suštinsko je pitanje. Subjektivno se može prihvatiti kao tačno da nije bila namera da se potpiše bilo kakav dokument, i da je to učinjeno slučajnim sticanjem okolnosti. Objektivno, rukovodstvo ustanka južne Like pristalo je na razgovore jer se još uvek nije bilo odlučilo i na vođenje borbe protiv Italijana, a toga momenta se plašilo rascepa i prelaska inicijative na drugu stranu.¹³⁰ A takav strah je bio neopravdan i s gledišta trenutnih odnosa snaga i, pogotovu, iz perspektive objektivnog razvitka NOP-a kako u južnoj Lici tako i u drugim krajevima. A, i nezavisno od toga, osnovna linija NOP nikada nije priznavala politiku jedinstva po svaku cenu.

U tome su i izražene posledice razgovora više no što su ih izazvale snage koje su stajale iza date izjave.

Neposredno po završetku razgovora, obavešten od svog posmatrača, štab gerilskih odreda u Drvaru oštro je reagovao. Odred konjanika upućen iz Drvara već sutradan je pohapsio sve učesnike i inicijatore razgovora na Otriću. Međutim, ne sagledavajući ozbiljnije problem, nepripremljenošću i još više, neusaglašavanjem akcije sa štabom gerilskih odreda u D. Lapcu, pod pritiskom seljaka „da ne bi došlo do sukoba“, uhapšeni su pušteni a nisu i politički demaskirani, što je izazvalo neugodnosti i za štab gerilskih odreda u D. Lapcu.¹³⁷

Lično intervencijom Marka Oreškovića ta je situacija delimično raščišćena. Posebno, člankom objavljenim u „Gerilcu“, koji osuđuje postupak građanskih političara, zauzet je energičan stav protiv svih razgovora s okupatorom koji slabe borbu protiv okupatora. Time je ukazano i na postupak štaba gerilskih odreda u D. Lapcu, kome se sugeriše da se više angažuje u sređivanju ustaničkih snaga i da se, ne slabeći politiku okupljanja svih nacionalnih snaga u borbu protiv okupatora, ozbiljnije okrene manevrima građanskih političara u pokušajima da razbiju ustanak.¹³⁸

Iako je time učinjen značajan korak u orijentaciji i zbijanju revolucionarnih snaga ustanka, problem stvorenog stanja nije razrešen. Shvatati suštinu napada srpske buržoazije, a ne pronaći efikasne mere da se demaskiraju namere građanskih političara i ovi neutrališu i izoluju, te još uvek izražavati strah da bi neposredno otpočinjanje s napadima na Italijane izazvalo borbu na tri fronta (Italijani, ustaše, srpska buržoazija) pogodovalo je širenju shvatanja o nenapadanju Italijana što se nužno moralo odraziti na opadanje ustanka.

¹³⁰ Vid. nap. 132).

¹³⁷ Isto.

¹³⁸ Vid. nap. 134).

Blokada italijanskog garnizona u Kninu svela se na blokadu i šovinističke ispade prema hrvatskom stanovništvu Knina i okoline. Italijani se slobodno kreću po ustaničkim selima, trguju sa seljacima, otkupljuju naročito stoku i razvijaju i dalje propagandu o prijateljstvu prema Srbima, uz istovremeno reprezentovanje vojne snage manevrima lakih jedinica na ustaničkom području.^{138a}

Osnovne snage ustanika, iako su i dalje ostale na položajima, zadržavajući jake ustaško-domobranske snage na pravcima Gračac—Bruvno, D. Lapac—Bihać, i vršile manje akcije na liniji Gračac—Gospić—Vrhovine—Bihać, Udbina—Podlapača, izgubile su na ofanzivnoj snazi. U vojnoj organizaciji preovladao je sistem seoskih četa, a smenjivanje ustanika na položajima sve se više koristilo. Taj sistem, kad nije bilo opasnosti od napada Italijana, gubio je raniju progresivnu ulogu odbrane sela i četnički elementi ga sve više koriste za razvijanje šovinističke mržnje, unošenje pljačkaških tendencija i vrbovanje kolebljivih ustanika. Italijani, uočavajući znake procesa opadanja, pojačavaju političku ofanzivu protiv ustanka. Oni pasiviziraju ustanike i moralno ih razoružavaju pojačavanjem agitacije o zaštiti srpskog življa, potpunim odstranjivanjem ustaša iz cele Like i Kninske krajine polovinom augusta, otvaranjem pravoslavnih crkva, garantovanje slobode veroispovesti, istraživanjem sudbine pohapšenih Srba i fotografisanjem žrtava ustaškog zločina, itd., te održavanjem kontakta s „nekim“ ustanicima i insistiranjem na daljim sporazumima duž komunikacije Gračac—Vrhovine, uz istovremeno okončavanje pregovora s vlastima NDH o reokupaciji II i III zone.¹³⁹

Paralelno i sinhronizovano s ovim, pojačana je akcija za okupljanje građanskih snaga, koje, učestvujući aktivno u političkoj ofanzivi, daju podršku i direktno pomažu Italijane u provođenju politike razbijanja ustanka. Neposredno posle razbijanja prvih partizanskih odreda na području Split—Sinj, neki predstavnici građanskih stranaka u Splitu, čestitajući prefektu Zerbiniju, izjavljuju da Italijani nisu uništili komuniste da bi oni to sami učinili; nude mu svoje usluge i aktiviziraju se u ojačavanju četničkog centra u Splitu.¹⁴⁰ Grupe ako Novakovića i Rađenovića, slobodno i otvorno, naprežući poslednje

^{138a} AVII, 1/6 k. 85—D; Interesantan je ovde i proglas komandanta Vuka Hadži-Kostića (lažno ime) od 11. VIII 1941. „Oglas komandanta narodne vojske i svih četničkih odreda za Srbe i nacionalne Hrvate iz Knina i okoline Knina. Talijani su došli kao neprijatelji ali se držali dostojanstveno. Ali stvaranjem NDH nastupili teški časovi... Poklato je 300 hiljada Srba... Mi smo se digli protiv ustaša... Zato sad nek se vrate kući Srbi i svi nacionalni Hrvati koji se plaše narodnog pokreta i neka rade svoj posao, a ustaše gde se koji uhvate da će im se izreći zaslužna kazna“ (AVII, 21/5 k. 195—D.)

¹³⁹ AVII, 1—4/5 k. 2006, 2/16 k. 1701; Zb. NOR V—1, 67—68; Zb. NOR IV—1, 303, 491.

¹⁴⁰ *Naš izveštaj* od 16 VIII i 12. X. 1941, Muzej narodne revolucije Split; Gizdić, n. d., 283.

snage u agitaciji, i dalje insistiraju na zahtevu da italijanske trupe okupiraju područja Like i zapadne Bosne. Sadejstvujući toj akciji, u Hercegovini grupa oko dr Novice Kraljevića ide i dalje šaljući depeše u Rim i papi u Vatikan nastoji da objasni i uveri najodgovornije faktore u Italiji u nužnost okupacije Hercegovine i svih ostalih područja naseljenih Srbima.¹⁴¹ Dok se tako predstavnici građanskih stranaka grčevito upinju da izdejstvuju odluku italijanskih vlasti o reokupaciji II i III zone kao poslednje mogućnosti za sticanje pozicija srpske buržoazije u Hrvatskoj, četnički prvaci, koristeći se rukovodećim položajima u gerilskim odredima, pripremaju se za otvoreni napad. Prvi pripremaju još jednu izjavu, a drugi se spremaju da vojnički obezbede njeno provođenje u život.¹⁴²

Privodeći kraju pregovore s vlastima NDH o reokupaciji II i III zone, italijanska komanda je ponovo pozvala srpske građanske političare da joj pomognu. Tako je 25. VIII 1941. godine održan širi sastanak predstavnika građanskih stranaka Kninske krajine, Bukovice, zapadne Bosne i Like na Pađenima, gde je Italijanima uručena nova izjava. Jedni i drugi „konačno“ su se saglasili: „da Italijani garantuju sigurnost i slobodu naroda srpskog u okupirajućoj oblasti, ispovedanje religije, slobodu škole i nastave kao što je to bilo za vreme Jugoslavije... vojnu i civilnu upravu uzimaju Italijani, a kod civilne vlasti biće imenovan komesar Hrvat u sporazumu za Zagrebom i Rimom. U mestima i krajevima gde je srpski narod u većini biće u civilnu upravu postavljen i Srbin... činovnici koji su bili otpušteni iz službe biće opet zaposleni... Civilni komesar ne može ništa učiniti bez odobrenja i sporazuma s vojnim italijanskim vlastima“.¹⁴³

Učesnici sastanka stavili su mirno svoj potpis, uručili želje italijanskom generalu „da taj komesar bude Srbin, odnosno Italijan“ i krenuli svaki na svoju stranu da pripreme ulazak italijanskih trupa na preostali deo oslobođene teritorije.¹⁴⁴

Za razliku od ranijih poduhvata, za sastanak na Pađenima karakteristična su dva momenta. Dok su glavne ustaničke snage Like, angažujući se potpuno u kršenju ustaško-domobranske ofanzive, u kojoj je učestvovalo preko 3000 domobrana i ustaša na pravcima Lovinac–

¹⁴¹ 19. VIII dr Novica Kraljević moli prefekta u Kotoru da se okupira Hercegovina i da bi zbog toga u Rim išao da lično objasni Musoliniju. 26. VIII šalje telegram zahvalnosti Musoliniju za okupaciju Hercegovine, a 31. VIII piše papi Piju XII da se založi za pravoslavne (AVII, 10/18 k. 61–D.)

¹⁴² Zb. NOR V–1, 48–49. *Vjesnik*, 11. III. 1959.

¹⁴³ Isto; zatim ARPH, neregistrovano, obaveštenje štaba gerilskih odreda za Liku, bez datuma. Original nismo imali već smo uzeli tekst iz navedenog obaveštenja koje je napisao Mirko Petrović, pisar toga štaba, koji je bio na sastanku u svojstvu posmatrača. Glavnu reč na sastanku vodio je Niko Novaković, a bili su prisutni iz Knina još Vlado Novaković, Momčilo Đujić i još desetak učesnika, a iz Srba bilo je prisutno osmorica na čelu sa Stevom Radenović. Iz Bosne su bili neki trgovci koji su izbegli u Kninsku krajinu.

¹⁴⁴ Isto.

Udbina, Gračac—Bruvno—D. Lapac, Kulen Vakuf—D. Lapac, povukle i znatne snage ustanika s područja Zrmanje i Srba, a delom i iz Bukovice u akciju razbijanja ofanzive, građanski političari u Srbu i Zrmanji, koristeći tu situaciju, nesmetano su održali „skupove“ na kojima su izabrani delegati za sastanak na Pađenima. Postižući uspeh u Srbu, oni su pokušali da to sprovedu u Trubaru, zahvatajući dalje sela i prema Drvaru, ali bez uspeha. Na isti način vršen je „izbor“ delegata u Kninskoj krajini i u delu Bukovice. Kako se u toj akciji nije mogla zahvatiti zapadna Bosna, njene „legitimne“ predstavnike uzeto je jednostavno nekoliko trgovaca koji su ranije izbegli u Dalmaciju ili, u toku ustanka, u Kninsku krajinu. U celokupnoj kampanji i na sastanku građanski političari ponašali su se kao da su potpuno preuzeli sve pozicije u ustanku. Vidno ispoljavajući takav stav podvlačeno je samostalno istupanje sa upečatljivim, za mase, zanimarivanjem postojanja rukovodstva gerilskih odreda u Lici i zapadnoj Bosni. Za razliku od sastanka na Otriću, ovde se nije ni pokušavalo da na sastanku učestvuju i predstavnici štaba gerilskih odreda za Liku, kao ni štaba drvarske brigade.¹⁴⁵

Tim tendencioznim istupanjima, suprotno stvarnim odnosima snaga, hteo se izvršiti snažniji pritisak i na mase i na štabove gerilskih odreda. Ona su potencirana i s ciljem da se istakne uzlazna linija u sređivanju snaga srpske buržoazije uopšte i, posebno, da se vidnije istakne rešenost za vođenje borbe protiv NOP. Dok je sastankom u Benkovcu obeležen početak organizovanog nastupa predstavnika srpske buržoazije protiv davanja otpora okupatoru i rešenosti da oformi srpski nacionalni pokret, a sastankom na Otriću, isticanjem postojanja tog pokreta i njegovog oslonca na Italijane, izražen početak javnog sukoba s NOP i rešenosti srpske buržoazije da izazove i povede građanski rat, sastanak u Pađenima je završni čin te odluke. To je ujedno završetak inicijative predstavnika srpskih građanskih stranaka da u orijentaciji ostvarivanja saradnje s Italijanima, s istovremenom agitacijom među ustanicima o prijateljstvu Italijana prema Srbima, pomognu reokupaciju područja naseljenih srpskim življem i time obezbede koliko toliko uslove za razbijanje ustanka i preuzimanje rukovodstva nad srpskim masama. Na četnicima je da oružanim snagama, obezbeđujući „postignute uspehe“, nastave u istom pravcu i osiguraju povratak buržoazije na vlast.

Takvom uzlaznom linijom i „zahtevom Srba“ na Pađenima mogao je biti zadovoljan i general Ambrozio, ubeđujući Pavelića u nužnost reokupacije II i III zone zbog zajedničke opasnosti od narodno-oslobodilačkog pokreta. Sporazumom sa NDH od 26. augusta 1941. i obavezama „predstavnika Srba“ Ambrozio se odlučio da „umiri Srbe.“¹⁴⁶

¹⁴⁵ Isto.

¹⁴⁶ *Vjesnik*. 11. III 1959. Kljaković, n. d.

Preuzimanjem pod komandu svih domobranskih i oružanih (žandarmerijskih) snaga NDH s 1. septembrom, Ambrozio se požurio da do 7. septembra izvrši reokupaciju II i III zone, kako bi do određenog roka preuzeo vojničku vlast u obe i civilnu u II zoni, i onemogućio ustanike da za svoje širenje iskoriste pregrupisavanje ustaško-domobranskih snaga.¹⁴⁷

Na ovakav razvoj događaja, naročito na pojačanu aktivnost građanskih političara, štabovi gerilskih odreda Like i Bosne reagovali su odlučnije. Na inicijativu Marka Oreškovića sazvan je sastanak ustaničkih delegata iz svih opština Like, zapadne Bosne i Kninske krajine za 30. VIII u Drvaru. Pored sumiranja rezultata i analize situacije, održanog mitinga i, posebno, nekoliko sastanaka delegata, postavljeno je težište na ostvarenje jedinstva srpskog naroda i za stupanje u borbu s italijanskim okupatorom prilikom pokušaja reokupacije II i III zone. Već na tim sastancima delegacija iz Kninske krajine pružila je frontalni otpor, a njoj su se pridružili i neki učesnici iz Like i zapadne Bosne. Ostavši u manjini i nemoćni da odbrane stav napadanja Italijana, oni su dali svečana obećanja da će raditi i na jedinstvu srpskog naroda, kao i na jedinstvu srpskog i hrvatskog naroda, i da će stupiti u borbu s italijanskim okupatorom na svim područjima.¹⁴⁸

Mada ni tada nisu postojale iluzije što se tiče tih svečanih obećanja, sastanak u Drvaru imao je veliki značaj kao manifestacija snage ustanka, ali još više zbog demaskiranja razbijača ustanka i praktičnog određivanja odnosa ustanka prema napadu predstavnika srpske buržoazije. Razbijajući manevar srpske buržoazije da izazove građanski rat, snage ustanka usmerene su snažnije u borbu protiv okupatora, uključujući tu i sve društvene slojeve, grupe ili pojedince koji ga pomažu. Mada ovaj sastanak nije dao jednake direktne rezultate za sva područja u događajima koji su sledili, čvrstina pokazanog stava imala je dugoročne posledice u procesu zaoštavanja odnosa s okupatorom i njegovim pomagačima.¹⁴⁹

Polazeći od sastanka u Drvaru, štab drvarske brigade na jednoj, i štab bataljona gerilskih odreda za Liku, na drugoj strani, pripremili su odred za napad na Italijane. Imajući u vidu svečana obećanja rukovodilaca gerilskih odreda Kninske krajine, štab drvarske brigade pripremao je odbranu oslobođene treitorije, uz istovremeno napadanje italijanskih trupa na svim sektorima oko Knina. Računajući da su snage ustanka Kninske krajine u sadejstvu s gerilskim odredima B. Grahova dovoljno jake da spreče prodor italijanskih trupa pravcem Golubić–Grahovo, težište odbrane je s obzirom na konfiguraciju

¹⁴⁷ Zb. NOR IV–1, 668; *Oslobodilački rat*, 81.

¹⁴⁸ Zb. NOR IV–1, 139–148, 152–5, 174. Izjave: Šime Balen i Joco Njegomir.

¹⁴⁹ Isto.

zemljišta postavljeno na prevoju Deralama. U tom smislu su i „usaglašena“ dejstva ustaničkih snaga. Međutim, i četnici su se pripremali, iako su dali svečane obaveze. Suočeni s odlučnošću štaba drvarske brigade, starešine gerilskih odreda Kninske krajine nisu se usudili da otvoreno istupe protiv plana odbrane već su prihvatili određene zadatke, ali s namerom da razbiju odbranu i omoguće slobodan prolaz italijanskim trupama, u skladu s datim obavezama u Benkovcu, Otriću i na Pađenama, a u ovom momentu u dogovoru s italijanskim oficirima određenim da izvrše reokupaciju. Kako je po prethodnom planu trebalo prihvatiti borbu u Golubiću, Đujić i Brković, komandanti toga sektora, veštom obmanom ustanika onemogućili su napad, i Italijani su već 4. IX ušli u Strmicu, čekajući da im dalje kretanje obezbede četnici B. Grahova. Đujiću i Brkoviću uspolo je da stišaju oštro reagovanje i ustanika i štaba drvarske brigade. Pravdali su propuštanje Italijana bez borbe u Strmicu „ciljevima više taktike“, što nije bilo neubedljivo (da se s jačim snagama izvrši napad na Italijane u Strmici u cilju potiskivanja ka Kninu, a aktiviziranjem snaga u Golubiću u povoljnom momentu, potpuno da se unište). U tom smislu je napravljen novi plan koji je s vojničkog gledišta obećavao dobre rezultate. Neposredno pred izvršavanje navedenog plana četnici su izvršili puč i predstavnici štaba drvarske brigade morali su se spasavati bekstvom. Đujić i Brković odlučili su se da energičnim merama spreče ostale odrede da napadnu Italijane. Odredi, koji su bili voljni da se bore protiv okupatora, pod pretnjom četničkog oružanog napada povukli su se i stavili na raspolaganje štabu drvarske brigade.¹⁵⁰ Tako su se italijanske trupe probile u Grahovo bez borbe.

Ovim se četničko rukovodstvo Kninske krajine konačno odlučilo da organizovanjem sopstvenih oružanih snaga pređe u napad protiv NOP-a.

Osuđujući izdaju Đujić–Brković–Bogunović, štab drvarske brigade pokušao je da preko gerilskih odreda Golubića, Plavna i Bukovice, napadima na komunikacije Knin–Zrmanja, zaoštiri odnose s Italijanima.¹⁵¹ Kako je posle propuštanja Italijana u ovim odredima

¹⁵⁰ AVII, 8/3 k. 537–I, 2/16 k. 1701, 10/3 k. 61–D, H–V–1187, H–V–753, Zb. NOR V–1, 65–68.

¹⁵¹ Posle izdaje Brkovića i Đujića, gerilski odredi Golubića, Plavna i Bukovice ostali su i dalje na položajima prema Italijanima i stavili se direktno pod komandu drvarske brigade. Od 12. do 21. IX štab brigade je u više navrata naređivao ovim odredima da vrše napade na Italijane. Po kompaktnosti i obećanjima isticao se odred Plavna koji je bio i najjači. Međutim komandir Obrad Bojanić, jugoslovenski narednik i četnički orijentisan, odugovlačio je s napadom i Đujić ga je na kraju uspeo privući k sebi. (Zb. NOR IV–1, 294–5, 323–5; 302–303, 323–5; Zb. NOR V–1, 65–67; AVII, 3/2, 1/5, 3/5 k. 1611, 19/6, 38/2–1. 39/2–1, 41/16. 47/16 k. 1701.)

Đujićev gest osuđen, komandiri su pod pritiskom te osude i dalje tražili „savete“ od Drvara i obećavali da će izvršiti napade na Italijane. Međutim, to je bila samo obmana. Više pisama, s odlučnim stavom drvarske brigade i istovremenim preciznim upustvima kako da počnu s akcijama, zadržavali su komandiri koji su već tada bili dobrim delom zahvaćeni četničkom organizacijom Đujića od koga su primali savete za rad. Dok su polovinom septembra postojali izgledi da navedeni odredi predu u napad na Italijane, štab drvarske brigade nije imao snage koje bi uputio na to područje da direktno pomognu i iskoriste snažno previranje koje je jednako zahvatalo sve odrede na liniji Knin–Zrmanja. Zbog zauzetosti drvarske brigade u borbi s Italijanima i nenapadanja Italijana u Lici, četničkom rukovodstvu nije bilo teško da koncentriše sve snage u agitaciju o nužnosti mirnog života Srba, „jer im zaštitu garantuju Italijani“, i da onemogućiti bilo kakav napad na Italijane.¹⁵² Osipanje odreda i povlačenje ustanika u sela zahvatilo je celu Kninsku krajinu i Bukovicu. Na tome su četnici gradili svoje pozicije i u selima i kod Italijana. Što se Đujić tu i tamo još žalio na „preoštre“ napade *Gerilca* i obećavao ustanicima da će on pokazati svoju čast, bilo je samo odblesak demagogije radi umirenja ustanika Kninske krajine koji su se teško mirili sa ovom saradnjom s Italijanima.¹⁵³ Đujić je ostao veran datim obavezama Italijanima i polako se uspinjao od parole „sve za spas srpstva“ do „sve snage za borbu protiv komunista i Hrvata“.

I na sektoru Like Italijani su, više zahvaljujući politici „neditanja Italijana radi dobitka u vremenu“ nego politici saradnje, uspeli da umarširaju u garnizone bez borbe, mada sporije i oprezno. Međutim, ovde nije došlo do situacije kao u Kninskoj krajini. Iako pokušaj da se sačekaju Italijani na pravcu Lovinac–Udbina, Gračac–Bruvno, Gospić–Korenica nije dao nikakve rezultate, većina odreda (četa) ostala je na položajima u borbi protiv ustaško-domobranskih snaga na pravcu Kulen Vakuf–Bihać, ili u akcijama na oružničke patrole u ostalim područjima Like. Osnovne snage odreda, mada više upućene na odbranu sela, sačuvane su i, pripremajući se za borbu protiv Italijana, ostale su potpuni gospodar svih sela, ograničavajući vlast italijanskih trupa na uski pojas opštinskih i sreskih centara.¹⁵⁴

¹⁵² Isto.

¹⁵³ 17. IX posredstvom popa Ilije Rodića koji se još nije bio razotkrio, održan je sastanak u Tiškovcu gde je bilo prisutno 10 predstavnika iz Tiškovca, a iz Strmice i Plavna Đujić, Brković i Pajo Kurbalija. Na sastanku se raspravljalo o ponovnom prikupljanju ustanika, vršenju sabotaže i da se Italijani ne puste u Tiškovac, te da se izvrši povezivanje s ustanicima u Lici, a povezivanje s Bosnom izvršiće pop kao komandir Trubarskog odreda, dok će to isto za Bukovicu i Plavno učiniti Đujić i Brković „jer se ljudi interesuju za borbu“. Ovde je Đujić, žaleći se na osudu iz Drvara, obećao saradnju s gerilskim odredom Tiškovac (AVII, 40/2 I k. 1701.)

¹⁵⁴ Zb. NOR V–1, 124–8, 67–68.

S ulaskom italijanskih trupa ovde se vremenski podudara i završetak borbe protiv politike „nediranja Italijana“, koja se još provlačila kod dela rukovodećih kadrova u ustanku Like.

Na sastanku OK KPH za Liku održanom 11. IX 1941. godine, i neposredno zatim s partijskim aktivistima, razmotrena je politička situacija i stanje partijskih organizacija u Lici. Nepoštednom kritikom članova OK KPH i partijske organizacije zbog niza pogrešnih shvatanja u pitanju organizovanja i političkog rukovođenja ustankom (slabe pripreme za ustanak, nediranje Italijana radi dobitka u vremenu, pogrešno verovanje da će se iskoristiti suprotnosti NDH i Italije, odnosno Nemačke, izbegavanje borbe na tri fronta itd.), što je u osnovi iskričljavalo liniju KP u rukovođenju i organizovanju NOB i pokazivalo nespremnost dela članstva da se bori za liniju KP, učinjen je presudan zaokret u radu partijskih organizacija.¹⁵⁵ U većem broju sela u Lici, obnovljene su partijske organizacije i ubrzo stvorene nove. Time je otpočeo i proces stvaranja organizacija SKOJ-a, AFŽ-a i narodne pomoći. Masovnim političkim radom zahvaćena su gotovo sva sela, a pitanju reorganizacije vojnih jedinica posvećena je posebna pažnja. U tom smislu već polovinom septembra formiran je pokretni partizanski odred „Čapajev“. Na konferenciji vojnih delegata od 21. IX izvršeno je povezivanje svih odreda, izabrano jedinstveno rukovodstvo za celu Liku i uzet čvrst kurs za ojačavanje progresivnih snaga unutar seoskih četa, reorganizacije istih u partizanske bataljone i prelaz u napad na Italijane na svim sektorima.¹⁵⁶

Mada je linija nediranja Italijana sprovedena još u nekim organizacijama i odredima, ali sada već više rezultirajući iz čudnog shvatanja nekih rukovodećih kadrova o potrebi pripremanja novog ustanka, osnovne ustaničke snage počele su sve više da se okreću ka liniji beskompromisne borbe protiv italijanskog okupatora. Time je bio zadat snažan udarac politici saradnje s okupatorom, čiji su se nosioci većinom sklonili pod zaštitu Italijana na prekidajući rad na pronalaženju četnički nastrojenih ustanika, stvaranju četničkih organizacija i u agitaciji protiv politike napadanja okupatora.¹⁵⁷

Linija nediranja Italijana, koja je počela zahvatati deo ustanika na Kordunu, u začetku je razbijena odlučnim stavom konferencije delegata NOP-a Korduna i Banije, održane 19. i 20. IX, Italijani, koji su tek polovinom septembra zaposeli nekoliko garnizona, neposredno na komunikaciji Ogulin–Karlovac, nisu mogli da nađu snage na koje bi se mogli osloniti.¹⁵⁸

¹⁵⁵ Zb. NOR V–1, 77–79.

¹⁵⁶ ARPH, 1850. Zb. NOR V–1, 124–8.

¹⁵⁷ Isto. Zb. NOR V–1, 114, 119.

¹⁵⁸ Zb. NOR V–1, 102–116.

VI

Neposredno po završetku reokupacije II i III zone u prvi plan daljeg razvitka NOP-a ustaničkih delova Hrvatske izbilo je pitanje otpočinjanja oružane borbe protiv italijanskog okupatora. Ranije započet, sada se na tom pitanju snažno razvijao proces diferencijacije ustanika, iz koga se kristališu dve oprečne snage: revolucionarne — okupljene u NOP-u i snage kontrarevolucije srpske buržoazije — okupljene u četničkom pokretu. Različitom oštrinom procesa i s nejednakim odnosom snaga, polarizacija ustanika vršila se istovremeno na svim ustaničkim područjima.

Grupacije srpskih građanskih stranaka tokom septembra i u početku oktobra, postavljajući se određenije prema KP, kao i prema okupatoru, vrše korekture u rasporedu snaga i u realizaciji politike uništenja NOP. Od insistiranja kod Italijana da okupiraju područja naseljena Srbima i da zaštite Srbe, potpuno se prelazi na liniju pune saradnje s okupacionim trupama u sprovođenju politike pacifikacije i, posebno, borbi protiv KP. Borba protiv KP i snaga koje „ometaju pacifikaciju“ postaje centralni problem celokupne delatnosti svih grupa i grupacija. Preduslov za uspeh te borbe po mišljenju vodećih srpskih građanskih političara, nalazi se u stvaranju široke mreže četničkih organizacija i oružanih formacija oslonjenih na italijanske okupacione trupe. Dok u ostvarenju toga plana prednjače ekstremniji elementi koji su se u razbijanju ustanka pokazali borbeniji, vitalniji i stekli više pozicija u selima, dotle većina istaknutijih srpskih građanskih političara, uz ulogu inicijatora, mobilizatora i nosilaca političke sadržine u formiranju četničkog pokreta, posebno se angažuje u pripremanju terena za saradnju četničkih vođa s komandama italijanskih trupa i istovremeno odlučno deluje u širokim masama da bi onemogućila napad na Italijane. U tom je sadržina i akcija za povezivanje svih građanskih grupa i grupacija uopšte, u početku na planu onemogućavanja saradnje s KP i uključivanja u jedinstveni narodno-oslobodilački front, a kasnije na planu postepenog uvlačenja svih antirevolucionarnih snaga u četnički pokret. Tome je trebalo da posluži i naglašavanje jugoslovenske orijentacije četničkog pokreta i ublažavanje do tada izrazito velikosrpskih istupanja, kao i isticanje parole o mobilizaciji svih nacionalnih snaga za „predstojeću borbu protiv okupatora“. Oružanim formacijama, pored vojničke forme, jugoslovensku orijentaciju trebali su da daju oficiri, a narodni duh vođe „izrasle“ u ustanku. U tom pravcu izvršena su i pomeranja istaknutih grupa i ličnosti. Grupa s Novakovićem na čelu, koja je izrazitije vodila politiku borbe protiv NDH i za uključenje Dalmacije i Like pod italijansku okupaciju, potisnuta u zasenak, uglavnom se angažuje za održavanje i produbljavanje veza s vodećim okupacionim civilnim i vojnim vlastima, s težištem na zaštiti i saradnji sa Srbima i u nastojanju,

da toj saradnji izvojuje političku sadržinu i zvaničnu podršku na najvišem mestu, u Rimu. Grupa oko Urukala, uz direktno angažovanje za ostvarenje kolaboracije četničkog pokreta s italijanskim trupama, orijentiše se na okupljanje širih građanskih snaga za borbu protiv NOP-a. Time se težište akcija premešta u Split koji postaje politički centar u formiranju četničkog pokreta u Dalmaciji, Hercegovini, zapadnoj Bosni, Lici, sa pretenzijama sve do Kupe, pa i dalje, preko Save. A centar oružanog oslonca i vojničkog organizovanja četničkih odreda postaje tromeđa Like, zapadne Bosne i Dalmacije s težištem u Kninskoj krajini.¹⁵⁹

Kako se navedena pomeranja podudaraju s dolaskom u Split Ilije Trifunovića—Birčanina, koji postaje centralna ličnost u okupljanju građanskih političara i u organizaciji četničkog pokreta, nije isključeno da je on bio i inaugurator najvećeg dela programa, kao što će postati i njegov nosilac. To tim pre što je Birčanin kao istaknuti predratni saradnik Koste Pećanca i uticajna ličnost u odboru narodne odbrane Jugoslavije, dolazeći iz Crne Gore, neovisno od Draže Mihailovića a verovatno i pre njega bio već u kontaktu s organima engleske obaveštajne službe preko kojih se upoznao s instrukcijama jugoslovenske vlade u izbeglištvu.¹⁶⁰

Odmah po dolasku u Split Birčanin je preduzeo opsežniju akciju za formiranje četničkog pokreta i stvaranje oružanih formacija. Posle niza sastanaka s predstavnicima građanskih stranaka, posebno s predstavnicima JNS i SDS koji mu, iako su ostali rezervisani, nisu uskratili pomoć, ipak je kao glavni oslonac ostao odbor za pomoć srpskim izbeglicama na čelu s Urukalom. Upoznajući ga sa situacijom i dosadašnjim radom, odbor se stavio novom rukovodstvu četničkog pokreta potpuno na raspolaganje, naročito što se tiče povezivanja s Italijanima i finansiranja pokreta. Proširivanjem s nekoliko novih članova odbor je pretvoren u „Srpski nacionalni komitet“ koji postaje politički organ četničkog pokreta za Dalmaciju, zapadnu Bosnu i Liku.¹⁶¹ Pored komiteta oformljen je štab četničkih odreda za Herce-

¹⁵⁹ Zb. NOR V—1, 186, 220. AVII, H—P—8, H—V—50, H—V—506, H—V—753, H—V—1183; *Naš izvještaj* od 12. i 20. X 1941. (Muzej narodne revolucije, Split.)

¹⁶⁰ Birčanin je po kapitulaciji Jugoslavije živio u Lipovom Polju kod Kolašina (Batrić Jovanović, *Crna Gora u NOR i socijalističkoj revoluciji*, Beograd 1960, 248) odakle je početkom oktobra 1941. došao u Split preko italijanske veze (elaborat o četnicima Splita, ARPH, neregistrovano). Dr Živko Topalović u *Pokreti narodnog otpora u Jugoslaviji*, Pariz 1958, na strani 42, piše da je DM na suđenju izjavio da je Birčanin pre njega imao vezu s jug. vladom u Londonu preko Rapeteca koji je dvaput dolazio u vezu s Birčaninom. To bi se moglo uzeti kao verodostojno jer je drugi dolazak Rapeteca usledio početkom marta 1942. (AVII, H—P—58, H—P—43/1; Zb. NOR V—5, 181) Prema relaciji puta misija upućenih kod DM i vremenu, može se smatrati kao tačno da je Birčanin u dolasku u Split raspolagao s instrukcijama jug. izbegličke vlade o organizaciji četnika.

¹⁶¹ *Naš izvještaj* od 12. i 20. X i 1. XI 1941; Zb. NOR, V—1, 220.

govinu, Dalmaciju, zapadnu Bosnu i Liku s Birčaninom na čelu, koji istovremeno vodi i glavnu reč u radu „Srpskog nacionalnog komiteta“.¹⁰²

S podrškom dobivenom u Splitu, Birčanin je težište postavio na stvaranje i izgradnju četničkih oružanih snaga i na proširivanje četničkog pokreta na sva ustanička područja. „U ime kralja“ pozvani su svi oficiri u Dalmaciji, posebno u Splitu i Šibeniku, da mu se stave na raspoloženje. U mobilizaciji oficira, pored ubeđivanja, Birčanin je nastupio kao legitimni predstavnik DM, to jest jugoslovenske vlade u Londonu, pozivajući se na zakletvu oficira datu kralju, „koja nije prestala da dejstvuje aprilskim slomom“. Kako nisu bili usaglašeni odnosi s predstavnicima JNS, agitacija među oficirima nije dala ni izdaleka očekivajuće rezultate. Za početak pristalo je da radi samo nekoliko oficira iz Srbije, koje je tu zatekla kapitulacija, zatim nekoliko oficira koji su se sklonili u Split ispred ustaškog terora, te grupa hrvatske narodnosti, ali samo za rad u Splitu i više orijentisana na stvaranje četničkih jedinica iz redova Hrvata.¹⁰³

Pozivajući u Split Đujića i Paju Popovića, predstavnike četničkog pokreta Kninske krajine, Birčanin se upoznao sa situacijom na ovom području i dalje prema Bosni i Lici, odobrio im dosadašnji rad i dao instrukcije za dalju organizaciju četničkih jedinica. Za pomoć u izgradnji četničkih odreda i za vođenje vojnih operacija Birčanin im je dodelio nekoliko oficira. Tako su upućeni: kod Vlade Novakovića u Žagrović 1 potporučnik, kod Đujića 1 potporučnik, kod Brane Bogunovića u Grahovo, 2 potporučnika i 1 poručnik, a kod Popovića u Biškopiju, pored aktiviziranog žandarmerijskog kapetana, upućen je i 1 potporučnik. Pored ovih upućene su dve grupe oficira s posebnim zadacima. Prva grupa sastavljena od viših i nižih oficira upućena je u sve krajeve Dalmacije, zapadne Bosne i Like da na licu mesta prouči situaciju i izvrši povezivanje s oficirima i podoficirima na tim područjima i po povratku da, podnoseći izveštaj o stanju, izradi i plan za stvaranje četničkih jedinica. Pored toga, krećući se inače konspirativno, ova grupa je imala zadatak da izgradi centre obaveštajne službe. Druga grupa, s istim zadacima kao i prva, dobila je zadatak da ostane na određenim područjima pripremajući organizaciju četničkih jedinica. Tako su u Liku upućena 3 niža oficira, na Kordun

¹⁰² Štab četničkih odreda nije formiran zvanično odmah, ali kao takav se može smatrati, jer je Birčanin neposredno po dolasku iskupio nekoliko oficira koji su radili na vojnoj organizaciji i kao takvi su i ostali u njegovom kasnijem štabu koji je zvanično oformljen u aprilu 1942, dobivanjem ovlašćenja od DM (AVII, H–V–506, H–V–753, H–P–8, H–P–43/1.)

¹⁰³ *Naš izveštaj*, 12. i 20. X, 1. XI 1941, 3. II, 22. V i za novembar 1942. g. ARPH, neregistrovano, elbaorat o četnicima u Splitu, AVII, H–V–753, H–V–506, H–P–8, H–V–1206, H–V–257, H–V–1139–1149, H–V–2005.

dvojica itd.¹⁶⁴ Sve te grupe oficira trebalo je po zamisli Birčanina da budu glavni oslonac u organizaciji četničkih odreda.

S ovlašćenjem Birčanina, Pajo Popović i Đujić, u zajednici sa Živkom Brkovićem i Vladom Novakovićem, razvijali su u Kninskoj krajini široku aktivnost za stvaranje jakog četničkog uporišta, tromede, baze za dalju penetraciju četničkog pokreta. Iako je Birčanin uneo znatne korekture u rad na organizaciji četničkog pokreta, te su korekture u Kninskoj krajini i Lici sporije usvajane jer se upravo ovde nastavilo delovanje dotadašnjih pozicija samo jasnije i određenije materijalizujući pojedine akcije i kampanje. Prividno ne kidajući veze s rukovodstvima ustanka u Drvaru i u D. Lapcu i otvoreno ih ne napadajući, nekoliko uticajnih ljudi izdvajaju se kao posrednici u nastojanju da „usaglase“ odnose s rukovodstvima ustanka, dok se na drugoj strani, još uvek pod parolom jačanja snaga ustanka i „okupljanja svih narodnih snaga“, intenzivno stvaraju seoska veća, biraju seoske starešine, lugari i poljari, koji, obuhvaćeni četničkom organizacijom, preuzimaju svu vlast u selima i regulišu unutrašnje odnose, uključujući tu i zabranu kretanja van sela bez odobrenja.¹⁶⁵ Na sastancima predstavnika seoskih veća iz više sela donose se odluke koje važe za sva sela ili čitavu pokrajinu. Tako, svesni autoriteta Drvara, koncem oktobra i u prvoj polovini novembra, seoska veća proučavaju zaključke četničkog sastanka u Drvaru iz druge polovine oktobra, kojima se izražava zahvalnost Italijanima za reokupaciju, poziva narod da se vrati kući i nastavi mirno s radom u polju, „jer ih Italijani osiguravaju... a ako dođe NDH opet će se boriti za goli život... da se stvaraju odbori za vođenje računa o Srbima u saglasnosti s Italijanima. Da se ne smeju vređati Italijani, kao što su neki banditi pucali na Talijane“...¹⁶⁶ Seoska veća te zaključke usvajaju i posebno upućuju zahvalnice Italijanima.¹⁶⁷ Prihvatajući osnovne intencije italijanske politike pacifikacije, po selima se i dalje zaoštravaju odnosi prema ustašama i Hrvatima u celini i vrše ispadi, a mesitimično i fizička obračunavanja, dok se u gradu četnici klone toga zvanično ostajući na odstojanju, a pred Italijanima pravdaju ispade ozlojeđenošću zbog ustaških pokolja.¹⁶⁸

Mada su još uvek područja delovanja raspoređena kao u prvim danima ustanka, aktivnošću se posebno ističe Đujić. On ne priznaje granice delovanja, i već tada ispoljava ambiciju da preuzme rukovodstvo tromedom, Bukovicom i Likom u svoje ruke. U tom nastojanju Đujić se sukobljava i sa Pajom Popovićem koji vešto politizira sa seljacima Kosovske doline preko popa i ranijeg narodnog poslanika

¹⁶⁴ Isto.

¹⁶⁵ AVII, 39/1 k. 85-D, 15/15 k. 195-D, H-P-2005, H-V-753, H-V-1187.

¹⁶⁶ AVII, 11/3 k. 233-D.

¹⁶⁷ Isto; AVII, 18/5 k. 61-D.

¹⁶⁸ AVII, 10/5, 11/5, 12/5, 13/5, 16/5, 18/5, k. 195-D, 11/1 k. 2-D, 44/15 k. 61-D.

u Vrličkoj krajini Petra Stojsavljevića, odvrćajući ih od borbe protiv okupatora. Ne istupajući otvoreno ni protiv NOP-a ni protiv KP, Popović samo poziva seljake „da dobro razmisle“, a održavajući veze s oficirima italijanske divizije, „iznuđava“ prvo oružje i učvršćuje svoje pozicije. Đujić, međutim, nastupa otvorenije i odlučnije.¹⁶⁹ U agitaciji odvrćanja ustanika od borbe s Italijanima, on se svom žestinom okomljava na partijsku organizaciju Knina, čije se delovanje već snažno oseća, a time počinje otvoreno da napada i KP, pripisujući joj da onemogućava mirni razvitak Srba. Ističući na zborovima da komunisti seju razdor među Srbima i „mute“ narod, on izbacuje poralu „komunisti su ustaše u novoj formi“. Pri tome Đujić pokušava da prenese borbu i na ideološko polje, ali samo u pitanjima gde su mase najosetljivije, kvalifikujući komuniste kao bezbožnike, rušitelje crkve, slave i srpskih običaja, rušitelje porodice i morala, pijanice, probisvete itd.¹⁷⁰

Ali najtežem, pitanju borbe protiv okupatora, Đujić je bio prisiljen da prilazi oprezno. Svestan da je teško naći ljude za saradnju s Italijanima, kao što je to mnogo kasnije oholo izjavio svojim prijateljima (on je dugo vremena imao samo trojicu koji su pristali iskreno da sarađuju s Italijanima),¹⁷¹ Đujić napada Italijane kao „neprijatelje“ i na tome raspaljuje strasti mase, a kada dođe do onog osnovnog, da se počne borba, Đujić za momenat snižavajući ton, objašnjava snagu okupatora i ubeđuje da još nije vreme za borbu. A posle toga ide i dalje, poziva seljake da se zbiju oko svojih starešina, da se organizuju u seoske čete i brane sela od onih u šumi i da pucaju na svakog ko dolazi u selo da „muti“, a zatim preti da će biti uništeno svako selo koje počne borbu ili pusti komuniste da na njihovoj teritoriji napadaju Italijane.¹⁷²

Ako se ovome doda razvijanje trgovine s Italijanima, otvaranje crkve u samom Kninu, „iznuđavanje“ kod ustaških vlasti plata sa zaostacima za činovnike i vršenje pritiska na iste da se daju penzije porodicama-žrtvama ustaškog terora, s jedne, i snaga partijske organizacije tek u povelju, neodlučnost partizanske čete Plavna da otpočne borbu s okupatorom i još uvek nedovoljno obraćanje pažnje ovom području od strane PK KPH za Dalmaciju, s druge strane, razumljivo je što su četnički pravci, ne gubeći inicijativu, uspevali da deluju na seljake ne samo u smirivanju već i u pripremanju za borbu protiv NOP-a.¹⁷³

¹⁶⁹ AVII, 155/5, 16/5 k. 195–D, 9/1 k. 5, H–P–2005, H–P–753, H–V–1187.

¹⁷⁰ AVII, H–V–50/1, H–P–309, H–P–3, H–P–11, 12, 14; ARPH negregistровано, elaborati o četnicima. Izjave: Branko Berić, Đuro Rodić.

¹⁷¹ Izjava Milana Vukadin.

¹⁷² Vid. nap. 170).

¹⁷³ AVII, 42/15 k. 61a–D, 16/5 k. 195–D, 36/5 k. 85, 20/2 k. 235–D, H–V–393/1, H–V–221/1, H–V–51, b. NOR V–2, 286–7. Izjave: Đure Alfirevića i Nikole Đumića.

U takvoj situaciji već pri kraju oktobra oformljeni su u Kninskoj krajini četnički pukovi: za područje Plavna, Golubića, Strmice, Kninskog polja i Topolja puk „Petar Mrkonjić“ s Živkom Brkovićem na čelu; za Kosovsku dolinu puk „Onisim Popović“ na čelu s Pajom Popovićem, a za Bukovicu četnički odred pod rukovodstvom vojvode Vlade Novakovića. Postavljeni na teritorijalnu osnovu, sa spiskovima obveznika i sa zakletvom kralju, pukovi su dalje izgrađivani u duhu pripremanja borbe protiv Hrvata, s težištem da se po naređenju „vrhovne komande“ može u svako doba odvojiti deo i uputiti u krajeve gde se za to ukaže potreba, dok drugi deo, s obaveznim učešćem svih muškaraca sposobnih za borbu, ima zadatak da brani sela.¹⁷⁴

Tako se četnički pokret Kninske krajine postepeno ali sigurno pretvarao u centralno uporište četničkog pokreta u Hrvatskoj i ishodište četničkih akcija.

Tokom oktobra-decembra razvitak NOP-a u Lici praćen je intenzivnim političkim strujanjima, previranjima i kolebanjima, s vrlo oštrom polarizacijom ustanika u pitanju započinjanja borbe protiv okupatora. Razvijena je žilava politička borba snaga NOP-a s pročetničkim elementima koja je vremenom i mestimično poprimala oštre forme i na momente izbijala u prvi plan, preteći unutrašnjim oružanim sukobom. U toj borbi ubrzo se uzdižu dva uporišta — severna i srednja Lika za NOP, a deo južne za četničke elemente, nejasno izdiferencirani i sa izukrštanim uticajem. U severnom i srednjem delu odnosi sa Italijanima, zaoštravani na ekonomskim pitanjima, postepeno su prerastali u vojni sukob. Uspešnim sprovođenjem ekonomske blokade italijanskih garnizona, onemogućavanjem vršenja vlasti četničkim elementima, koje su u opštinama postavili Italijani i zabrana svakog kontakta s okupatorom, bilo je skoro potpuno onemogućeno povezivanje Italijana i pročetničkih elemenata. Na terenu južne Like ekonomska blokada u početku je razbijana. Trgovci i šverceri razmislili su se po selima, kupovali stoku i liferovali Italijanima u Knin, Gračac, Obrovac i Zadar, izgrađujući istovremeno snažnu mrežu poslovnih ljudi koju jednako koriste i Italijani i četnici. Tom mrežom dolazili su četnički agitatori iz Obrovca, Knina pa čak i iz Splita. Centar jednih i drugih postao je Srb. Kako je rukovodstvo NOP ovom području poklanjalo manje pažnju u političkom delovanju među seljacima — ustanicima, proglašivši ga, po nekoj čudnoj logici, četničkim, to se progresivne snage ustanka, koje su inače bile jake, nisu snalazile da onemoguće navedene pojave, a u sistemu seoskih četa sve

¹⁷⁴ AVII, H-V-50, H-V-51/1 H-V-51, H-V-1187, H-V-753. Formiranje pukova izvršeno je utoliko što su određeni komandanti pukova i određene teritorije prostiranja, isto i bataljona. Međutim, sistem seoskih četa ostao je osnova sve do polovine 1942. I upravo kroz taj sistem vršena je organizacija vojna i politička s težištem sprečavanja odlaska u partizane, kao i onemogućavanja propagande za NOP. Oružja je bilo brojno malo i nije se povećavalo.

više su se ispoljavale tendencije nastavljanja mirnog života. Produbljava-
vanjem tih tendencija četnički elementi s agitacije prelaze i na izvr-
šavanje atentata na istaknute rukovodioce NOP. Prva žrtva na tom
planu bio je Marko Orešković, a do kraja godine ubijeno je još neko-
iko rukovodilaca, među kojima i Pekiša Vuksan i Vlado Cerin u go-
spićkom srezu.¹⁷⁵

Polovinom novembra četnički pravci Srba pokušali su da formi-
raju „Puk nacionalnog oslobođenja kralja Petra II“, koji je po zamisli
iz Kninske krajine trebalo da obuhvati područje srbske i zrimanjske
opštine i da posluži kao most u daljoj penetraciji četnika u unutraš-
njost Like i kao oslonac u formiranju novih pukova. Međutim, iako
je puk formalno oformljen na čelu s Pajicom Omčikusom i postavljen
na istu osnovu kao i pukovi u Kninskoj krajini, rezultati u mobiliza-
ciji ljudstva bili su neznatni, svodeći se na svega tridesetak trgovaca,
činovnika, podoficira i žandarma, dok osnovna masa ustanika, iako
vezana za selo, nije priznavala puk, ostajući u iščekivanju novih na-
ređenja štaba partizanskih odreda za Liku. Interesantno je ovde napo-
menuti da je neposredno posle formiranja puka, na poziv rukovodstva
NOP-a za Liku s ovog područja otišlo preko 60 boraca u bataljon
„Marko Orešković“, a da je bio spreman da pođe i daleko veći broj.
I na čitavom području oba sreza — gračačkog i lapačkog — do kraja
godine četnici nisu ništa više postigli od stvaranja četničke mreže
pojedinaца koja je zahvatila nekoliko sela.¹⁷⁶

Ni u ostalim područjima Like četnici nisu uspjeli da oforme oru-
žane formacije, niti da izgrade ozbiljnija uporišta. Likvidacijom ubice
Miće Radakovića, početkom oktobra, pokazalo se da on nema nikog za
sobom u Jošanu. Savo Čorak se nije usuđivao da izađe ispod zaštite
italijanskog garnizona u Udbini, dok je pop Nedeljko Radaković jedva
vezao za sebe desetak „parohijana“. U D. Lapcu major Rašeta gotovo
je bio izolovan. U Korenici i delu Otočca bez teškoća je likvidirano
nekoliko pokušaja da se blokada probije a u Vrhovinama su onemogu-
ćeni četnički elementi da razbiju stvaranje NOO-a.¹⁷⁷ U Otočcu je
pri kraju godine, ubistvom trojice komunista Hrvata, pokušao kape-
tan jugoslovenske vojske Žakula da izvrši puč u odredu Brlog, ali je

¹⁷⁶ AVII, 1–13/6 k. 2006, 3/2, 2/6 k. 1618; ARPH, 397, 1837, 1850, 1899, Zb.
NOR V–1, 233–235. Zb. NOR V–2, 206–212, 247–8.

¹⁷⁷ Zb. NOR, V–2, 157–9, 208. Damjanović, n. d., 78–80. *Partizanski
vjesnika*, br 65 od 22. III 1942. (AVII, 40/3 k. 195–D). Po tvrdnji Ilije Radako-
vića, Danića Damjanovića, Milojka Čuka, Vlade Maričića, u novembru 1941,
prilikom odlaska boraca u četu „Marko Orešković“, bio se je prijavio daleko
veći broj za odlazak ali su vraćeni, jer da se toliko ne traži. Isti dalje tvrde da
je u to vreme bilo raspoloženje za borbu snažno i da se po selima nije ni
pomišljalo o vezivanju za četnike.

¹⁷⁷ AVII, 9/16 k. 103A; Zb. NOR V–3, 29–30; izjave: Đuro Uzelac, Savo
Sarač, Basta Milan, Drakulić Mišo, Čupurdija Đuro, Srđan Brujić, Mileu-
snić Savo.

onemogućen i kažnjen zajedno s pomagačima.¹⁷⁸ Nešto više uspjeli su četnici u Medku. Uz insistiranje na pljački hrvatskog stanovništva i izvršavanju osвете nad Hrvatima, učvršćujući se u seoskom odredu, četnici su, krajem novembra, prepadom ubili dvojicu rukovodilaca NOP-a, ali nisu uspjeli da razbiju odred „Velebit“. Međutim, neodlučnošću odreda i partijske organizacije da u ovom pitanju demaskiraju četnike, ovi su se snažnije učvršćivali u Medku vezujući znatan broj seljaka za sebe.¹⁷⁹

Pri svemu, što pokazuje žilavost četnika, i u isto vreme nemoć da učine nešto više, odnos snaga u Lici je duže vreme bio nejasan. Pokušaj, izvršen krajem septembra i početkom oktobra, da se napadima na liniji Otočac–Korenica i Gospić–Zrmanja zaoštire odnosi s okupatorom i jače zatalasaju ustaničke snage, nije uspeo, dok istovremeno znatne snage, uspešno lomeći ustaško-domobransku ofanzivu na sektoru D. Lapac, ne koriste taj uspeh da se suprostave italijanskim snagama u pohodu za reokupaciju istog mesta. I kasnije, do kraja godine, oružane akcije svedene su na nekoliko diverzija na pruži Vrhovine–L.Jasenica i likvidaciju nekolicine ustaških i italijanskih špijuna. Uprkos čvrstom zadržavanju inicijative, gotovo apsolutnoj vlasti u selima, snažno razvijenoj političkoj delatnosti, stvaranju široke mreže organizacija NOP-a, znatnom porastu partijskih organizacija, ocenjujući još uvek da su mase nespremljene i nepripremljene, rukovodstvo NOP-a Like nije se odlučivalo da otpočne s napadima na Italijane. Pa čak i napad na Italijane na sektoru Udbine, polovinom novembra, ocenjen je kao preuranjen. Reorganizacija vojnih jedinica provedena je sporo i s ocenom da se ne može osloniti na ustaničke snage sem na nekoliko jedinica, tako da nije mogla bitnije da utiče na izmenu stanja i ocene. Tek kada je ubrzana reorganizacija krajem novembra i početkom decembra, rukovodstvo se suočilo sa snažnim otporom sistema seoskih četa. U tom sistemu nalazilo se preko 1200 neaktiviziranih boraca naoružanih puškama „u privatnoj svojini“, ne računajući daleko veći broj nenaoružanih. Cenilo se da su ti borci, pri pokretanju borbe protiv okupatora, skloni da daju ozbiljan otpor. Mada je razvoj događaja u osnovi demantovao takvu ocenu, ovde je izbila na površinu druga činjenica. U procesu učvršćivanja sistema seoskih četa, na čemu su jednako insistirali rukovodstvo NOP-a kao i četnički elementi, samo delujući različito i s drugom namerom, baš u četama se na pitanju za ili protiv okupatora, najizrazitije vršila diferencijacija ustanika koja se u uslovima nenapadanja okupatora nije vidno ispoljavala, a niti je mogla dobijati u kvalitetu. Trebalo je da se čete, po shvatanju rukovodstva, izgrade do te mere da se jedinstveno kao malj sruče na okupatora (mada takvo shvatanje

¹⁷⁸ AVII, 6/5 k. 2006; ARPH, 1837.

¹⁷⁹ Ubojstvo Pekiše Vuksana i Vlade Cerina, *Ličke novine* od 29. XI 1960. Damjan Vujinović.

rukovodstvo nije zvanično objavilo niti priznalo, ono se objektivno izražavalo gotovo u svim postupcima). Međutim, one su bile izložene svim mogućim uticajima, počev od najkonzervativnijih, defetističkih i drugih, u osnovi buržoaskih, pa do italijanske i četničke propagande, gde su se četnici posebno upinjali da održe ovaj sistem, koji je vremenom objektivno sve više postajao potencijalna opasnost za NOP i jedini oslonac četnicima.¹⁸⁰

S odlučnom orijentacijom da se ubrza formiranje partizanskih jedinica problem reorganizacije sistema seoskih četa u osnovi je bio dobro zahvaćen i na putu potpunog razrešenja. Pored bataljona „Marko Orešković“ krajem novembra i početkom decembra formirana su četiri bataljona u odredu „Velebit“ (ovi su u suštini i dalje predstavljali produžetak starog sistema u nešto izmenjenom obliku), zatim samostalni bataljoni „Ognjen Prica“, „Krbava“, „Gavrilo Princip“ i „Lapački bataljon“, dok se u Otočcu i Brinju prišlo sjedinjavanju vodova, s perspektivom pretvaranja u bataljon.¹⁸¹

Procesom formiranja navedenih jedinica snažno su se ispoljile tendencije prevazilaženja sistema seoskih četa. Time su izvršene i kvalitetne promene u NOP-u Like. Naziv ustanik ili gerilac, a negde i četnik, potisnuti su imenom partizan. Omladina, budeći se iz seljačke učmalosti, preuzela je inicijativu u unošenju revolucionarnog žara u selima i, posebno, u novoformiranim jedinicama. Odlazak u partizanske jedinice značio je koliko rešenost boraca da se bore do kraja protiv svih neprijatelja, toliko je značio i kidanje s politikom i psihologijom, kako nasleđenom, tako i onom koju su šovinistički i četnički elementi unosili u mase prvih meseci ustanka. Otpočinjanjem napada na italijanskog okupatora u Korenici, koncem decembra, i insistiranjem komandanta GŠH-e na mobilizaciji čitave partijske organizacije i celokupnih ustaničkih snaga za tu borbu, razrešen je famozni čvor o snazi okupatora, o Italijanima kao zaštitnicima Srba i o snazi četničkog uticaja na mase. Sistem seoskih četa u osnovi je prevaziđen i borci su u najvećem delu Like masovno stupili u oružanu borbu protiv okupatora. Četnički elementi i pored najoštrijih pretnji da se niko ne sme udaljavati iz svoga sela, nisu uspeali pretvoriti seoske čete u svoju oružanu snagu sposobnu da spreči napad na Italijane. To je bio najveći i osnovni udarac četništvu u Lici od početka ustanka.¹⁸²

Na Kordunu proces razvitka NOP-a poslednjih meseci 1941. godine po pojavama kolebanja, polarizaciji ustanka i u narastanju četničkih tendencija gotovo je identičan onome u Lici. Bitnija je razlika

¹⁸⁰ AVII, 1–6/5 k. 2006, 6/2 k. 1618, 3/2 k. 1618; 7/5 k. 195–D, ARPH, 1850; Zb. NOR, V–2, 206–212; Zb. NOR V–3, 49–52, 59–61, 29–30, 19–21, 422–424.

¹⁸¹ AVII, 6/2 k. 1618; Zb. NOR V–2, 206–212, 289.

¹⁸² Zb. NOR V–3, 35–42, 422–424; ARPH, 1850.

u tome što se rukovodstvo NOP-a na ovom području više posvetilo organizaciji i izgrađivanju partizanskih jedinica i odlučnije i brže reagovalo na negativne pojave, mobilizujući politički i vojnički široke mase u rešavanju problema redom kako su se pojavljivali. Uz to su i neke objektivne okolnosti (III okupaciona zona, sem plaškog područja, u kojoj je inicijativa ostala u ustaškim rukama, velika udaljenost od centara četničkog pokreta, sporost i nespretnost ustaša da se određenije oslone na srpske građanske snage itd.) bile nešto povoljnije, što nikako ne znači da je i žestina borbe s ostacima građansko-četničkih snaga bila manja.

Ulaskom italijanskih trupa u III zonu — 9 — 12. X i uspostavljanjem garnizona na područja sva četiri sreza, što je praćeno mestimičnim otporom partizanskih odreda i, u vezi s tim, pojavom zabrinutosti u masama i straha od represalija, određenije i sadržanije pokrenule su se i srpske građanske snage. Demagoške parole Italijana o zaštiti Srba, s pozivom da se vrate svojim kućama, kao i istovremeno slično istupanje predstavnika ustaške vlasti, prihvatili su „ugledniji“ predstavnici građanskih stranaka i otpočeli s tihom ali sistematskom agitacijom po selima da bi izgradili pomirljiv odnos prema okupatoru i NDH. Suočeno s takvim pojavama, rukovodstvo NOP-a, pojačavajući politički rad u masama, težište delatnosti postavilo je na ubrzano sređivanje partizanskih jedinica u duhu savetovanja u Stolicama i na njihovo smelije uvlačenje u borbu protiv italijanskih snaga.¹⁸³

Uskoro, zahvaljujući takvoj orijentaciji, odredi na sektoru Vojnića izvršili su nekoliko ozbiljnijih napada na italijanske snage (18.—20. X), na što su Italijani odgovorili masovnijim paljenjem nekoliko sela, ubijanjem i odvođenjem seljaka.¹⁸⁴ Zbog objektivne nemogućnosti da se zaštite sela i straha od daljih represalija, pojačala su se kolebanja, više izražena u neverici u snagu partizanskih jedinica. S područja Vojnića ovo je dalje zahvatilo sela gotovo celog Korduna, pretvarajući se delimično u suprostavljanje napadima na Italijane. Linija nenapadanja na Italijane, jače izražena u selima područja Slunj—Plaški—Primišlje, održavala se i na neke partizanske odrede koji su duže vremena, neki i do kraja godine, izbegavali izvršavanje akcija na italijanska uporišta ili u njihovoj blizini. Mestimično su se pojavljivale i tendencije pregovaranja s italijanskim oficirima.¹⁸⁵

Nastalu situaciju iskoristile su grupice prvaka građanskih stranaka, većinom SDS-e, za prvo masovnije i svestranije istupanje protiv NOP-a. Zahtevom da se ne vrše napadi i ne izazivaju Italijani, a brane

¹⁸³ Zb. NOR V—1 53, 197—8, 203—4, 206; ARPH 730.

¹⁸⁴ AVII, 1/19 k. 61—D; ARPH, 127; Zb. NOR V—1, 236, 480—1, Zb. NOR V—2, 52.

¹⁸⁵ AVII, 1/19 k. 61—D; Zb. NOR V—1, 205; Zb. NOR V—2, 11—12, 53, 60—62.

samo sela, kampanju pritiska na rukovodstvo NOP-a otpočela je grupa okupljena oko Mihajla (Mišan) Napijala, ranije narodnog poslanika i prvaka SDS-e za srez Vojnić. Kompanju su podržale i grupice oko advokata Ilije Žegarca i studenta Veljka Koraća, ličnosti koje su zbog ranije ispoljenog kukavičluka i oportunizma bile isključene iz partizanskih odreda. Iako se istupanja ove trojice ne smeju precenjivati, ipak nisu bila ni za potcenjivanje. I to zbog toga što se kampanja koju je poveo Napijalo, koji se od početka nalazio u ustanku, jedno vreme biran i u rukovodstvo, a kasnije mu poverena dužnost organizacije odbora NOF-a, začela unutar NOP-a, pre svega iz organa NOF-a i u procesu njihove organizacije, što je nesumnjivo moglo uticati na seljake, najvećim delom ranije pristalice i glasače SDS-e, koji su stupali u NOP a da se s njegovim ciljevima nisu još uvek i potpuno politički saživeli. Tim pre je ova grupa, postavljajući za cilj izolaciju KP, istupila rafinirano, zahtevajući odstranjivanje partizanskih odreda i umesto njih da se formiraju jedinice za odbranu sela koje će stajati pod komandom odbora NOF-a. Ti odbori, prema zamisli Napijala, trebalo je da određuju zadatke jedinicama, postavljaju rukovodstva, pa čak i da biraju novu komandu za Kordun. Dok se ta kampanja vodila po selima, njeni tragovi osećali su se i u nekim odredima. Na područjima Vojnić–Primišlje–Plaški, pored izbegavanja napada na Italijane, u nekim odredima u isto vreme učestale su pojave pljačke, nasrtanja na hrvatsko stanovništvo, izazivanje svađe među borcima i niz samovoljnih istupa, koji su svesno pothranjivani unutar i izvan odreda.¹⁸⁶

Mada je rukovodstvo NOP-a bilo načisto da će s Napijalom biti i kasnije teškoća i da njegova predratna antirevolucionarna, i u ustanku istim pravcem nastavljena delatnost ne daje garancije za ostvarenje trajnije saradnje, imajući u vidu navedeno i ocenjujući da bi isti mogao izazvati rasep, što bi u tom periodu izazvalo još teže posledice, prišlo je oprezno razbijanju kampanje. Zadržavajući u svim momentima inicijativu, nizom masovnih zborova, uz objašnjavanje nastale situacije, razobličeni su manevri Napijala, a da on nije odstranjivan iz pokreta. Time, i činjenicom da su se kolebanja seljaka najvećim delom pokazala kao prolazna, kao i prevazilaženjem trenutne slabosti partizanskih odreda, organizatori kampanje bili su prisiljeni na povlačenje. Sam Napijalo bio je prisiljen da na zborovima prizna nužnost borbe protiv okupatora.¹⁸⁷

Povlačenje za Napijala i ostale nije značilo i prekid delatnosti. Prividno prihvatajući borbu protiv okupatora i dalje aktivno učestvujući u organizaciji i sređivanju pozadine, grupa oko Napijala i, upo-

¹⁸⁶ AVII, 1/19 k. 61–D; Zb. NOR V–1, 228, 242; Zb. NOR V–2, 35–6, 60–62, 244; ARPH, istorijat Vojnića, neregistrovano.

¹⁸⁷ Zb. NOR V–1, 205–6; ARPH, 730, zatim istorijat Vojnića, neregistrovano.

redo s njom, mreža pojedinaca na čitavom području, iako organizaciono nepovezano, nastavili su tokom novembra delatnost na razbijanju partizanskih odreda iznutra i, posebno, za sticanje pozicija u rezervnim odredima i u odborima NOF-a. Pored toga činjeni su pokušaji u traženju oslonca na okupatore i ustaše. A kako su Italijani, više na područjima Slunj—Primišlje—Plaški, a ustaše jednako na celom području, ulagali znatna sredstva i snage za stvaranje agenture unutar odreda i u selima, navedene grupe su još više, kao i pojedinci, sami tražili ili prihvatili sugestije Italijana i ustaša. I to ustaša više u cilju davanja obaveštenja i pridobijanja uglednijih ljudi za potrebe provođenja politike pacifikacije, a Italijana jer su očekivali njihovu pomoć za formiranje četničkih jedinica. U tom pravcu do kraja godine postignuti su i izvesni rezultati, ali oni nisu otišli dalje od uspostavljanja mreže agenata, kako italijanskih tako i ustaških, i uspostavljanja kontakta s delom predstavnika organa ustaške vlasti u cilju pronalaženja osnove za saradnju. U tom cilju grupa Napijala se povezala s ustaškim poverenikom u Vojniću Žuncem i pokušavala preko njega da se poveže direktno sa Zagrebom, dok su se neki povezivali s Karlovcem. Međutim, svi ti pokušaji ostali su samo pokušaji, sem delimično, i to kasnije, na području Plaškog, svodeći se vremenom na isključivo italijansku i ustašku mrežu agentura u najadekvatnijem smislu te reči.¹⁸⁸

Dok je situacija s kompanjom Napijala i ostalih relativno brzo i sa zadovoljavajućim uspehom raščišćena, preduzimanjem niza mera, s težištem na vojnoj i političkoj izgradnji vojske, rukovodstvo se energičnije angažovalo za izvršenje zadatka NOP-a na Kordunu. Ubrzavanjem i permanentnim pojačavanjem napada, i na italijanske i na ustaško-domobranske snage, i u tom procesu temeljitijim provođenjem reorganizacije partizanskih odreda — stvaranjem četa i bataljona, njihovim uzdizanjem na viši vojnički nivo, odlepljivanjem od „svoje“ teritorije u najvećem broju izvršenih akcija, čišćenjem od kolebljivih, sumnjivih i razbijačkih elemenata, obaveznim zaklinjanjem svih boraca i sve uspešnijom primenom partizanske taktike ratovanja, već pri kraju novembra NOP je na Kordunu raspolagao sa četiri bataljona, brojno jaka (oko 1500 boraca), sa čvrstim komandnim kadrom i sa ostvarenim političkim jedinstvom boraca, dovoljno osposobljenim za uspešno uništavanje okupatora i za ostvarivanje zaštite sela.¹⁸⁹

U procesu izgradnje tih snaga pokazalo se da najveći broj pojava: pljačke, raspirivanja šovinističke mršnje, otkazivanja poslušnosti, odbijanja polaganja zakletve, izbegavanja vršenja akcija na Italijane i slično, potiče direktno ili inicijativom četnički orijentisanih boraca koji su prilikom čišćenja odreda odstranjeni ili likvidirani, a da nisu

¹⁸⁸ Zb. NOR V-2, 11-12.

¹⁸⁹ Zb. NOR V-2, 10, 27-8, 35-6, 52-3, 66-9, 72-80, 93-94.

uspeli organizovano da se suprostave i oforme četničke jedinice, niti da ozbiljnije ugroze narastanje i snaženje odreda.

Preduzimanjem energičnih mera protiv navedenih pojava, uključujući i primenu smrtno kazne, čišćenjem jedinica, pored niza pojedinačnih odstranjivanja i likvidacija vinovnika i inicijatora, otkriveno je i nekoliko karakterističnijih pokušaja za formiranje četničkih jedinica. Polovinom oktobra odred u selu Poloj, koji se od osnivanja orijentisao na pljačku i zlostavljanje naroda i izbegavao da izvršava naređenja komande rejona, razoružan je, a petorica izrazitijih vinovnika, u prisustvu i s odobrenjem mase od 800 lica, osuđeni su na smrt i streljani. Istu sudbinu ubrzo je doživio i tada odbegli komandir. A od probranih boraca za to selo formiran je novi odred koji se odlučno orijentisao na izvršavanje akcija protiv okupatora.¹⁹⁰ U raščišćavanju odnosa u odred u Skrad, u kom se duže vremena vodila javna diskusija o ciljevima borbe i koji se nije mogao pokrenuti u borbu protiv Italijana, dok su teško i sporo iskorenjivani šovinistički ispadi prema hrvatskom stanovništvu i posebno prema Hrvatima partizanima, tek smenjivanjem komande odreda otkriveni su uzroci takvog stanja. Tokom vremena odred je postao centar u okupljanju žandarma, podoficira, policajaca i činovnika koji su na inicijativu sekretara predratnog četničkog udruženja u Karlovcu aktivno radili na stvaranju uslova za izvršenje četničkog puča i oformljenje četničke komande u Skradskim šumama.¹⁹¹

Karakterističan je i razbijački pokušaj jugoslovenskog poručnika Milića Rakinića, tada zamenika komandanta II bataljona, mada njegov slučaj tada nije bio u potpunosti otkriven. Uz odbijanje da položi zakletvu, omalovažavanje antifašističkog pozdrava i oznaka, pri kraju novembra on se odlučio da vidnije povede borbu protiv hrvatskog stanovništva. Kako je Rakinić u ovome sprečen (komesar se oštro suprostavio da se izvrši već napisana naredba o streljanju veće grupe žena i dece), podneo je predstavku komandi NOPO Korduna sa zahtevom da mu se odobri formiranje elitne jedinice – „jurišnog voda“ od 100 boraca iz redova žandarma, podoficira i drugih koji su služili vojsku, a koji bi izvršavao akcije krstareći po celom području Korduna. Mada argumenti s kojima je istupao Rakinić, obzirom na čisto vojničke slabosti odreda u napadu, nisu bili neosnovani, komanda je odbila zahtev imajući u vidu loše iskustvo ranijih pokušaja da se za borbu oforme slični jurišni vodovi, i, posebno, opravdano sumnjajući u dobronamernost predloga da se iz toga voda regrutuju kadrovi za sve ostale partizanske odrede. Nemoćan i bez podrške da učini nešto drugo, Rakinić je podneo ostavku i povukao se u rodno selo Kestenovac, gde je u tajnosti nastavio rad na ostvaranju zamisli koju nije

¹⁹⁰ Zb. NOR V–1, 199, 206; Zb. NOR V–2, 76.

¹⁹¹ Zb. NOR V–2, 8–9, 151; ARPH, 55, 56, 50, 129.

uspeo sprovesti u bataljonu.¹⁹² Kako se ostavka vremenski podudara s dobijanjem objašnjenja Vrhovnog štaba o sukobu s Dražom Mihailovićem (1 — 7. XII 1941), kome je Rakinić svojevremeno bio potčinjeni u puku, najverovatnije je da je to i bio povod ostavke, a podudarnošću s pokušajem poručnika Šakića u Lici nije isključeno da je on preko dolaska izbeglica imao vezu za Beogradom.¹⁹³

Istupanjima pojedinaca i grupica, uprkos činjenici da rukovodstva usled slabosti obaveštajne službe nisu uspevala da u svim slučajevima otkriju čitavu mrežu i kanale nije uspevalo da se ozbiljnije ugrozi jedinstvo partizanskih jedinica, odvoje borce od rukovodstva, čiji su članovi gotovo u apsolutnom broju pripadali KP, kao ni da se onemoguću napadanje na okupatora. Međutim, ostaci četničkih elemenata u partizanskim odredima zajedno s grupicama građanskih političara i pojedinaca u selima, naprezali su i dalje svoje snage da, u osloncu na italijanske i ustaške garnizone, razbiju ili bar izoluju partizanske odrede i formiraju četničke jedinice. U tom pravcu već početkom decembra otpočela je nova, svestranije zamišljenja kampanja, zahvatajući istovremeno pozadinu i partizanske jedinice. Uočavajući da su partizanske jedinice čvrste, težište kampanje postavljeno je na rezervne odrede koji su brojno bili daleko veći, ali bez oružja. Oni su boravili kod svojih kuća i, nedovoljno prekaljeni vojnički i politički, nisu predstavljali i čvrstu snagu NOP-a. Ulogu predvodnika primila je na sebe i ovog puta grupa na čelu s Napijalom, a za povod su uzete odlučne borbe s italijanskim okupatorom na sektoru Vojnića.

Masovno izvršene akcije na italijanske snage od 29. XI do 1. XII i pohod jačih italijanskih snaga koje su već 2. XII počele da pale sela, navedena grupa ocenila je kao povoljnim momentom za istupanje.¹⁹⁴ Dejstvujući brzo, već 3. XII grupa je uspela da okupi oko 760 ljudi na „skupštinu“, većinom izbeglih ispred očekivanog nalaska italijanskih trupa, i da joj predloži rezoluciju sa zahtevom za obustavu napada tokom zime i za smenjivanje komande za Kordun.¹⁹⁵

Prihvaćena rezolucija, za razliku od ranijih istupanja, pokazala je samo celovitije i u obliku dokumenta, taktiku i program građanskih snaga u razbijanju NOP-a, što se jasno vidi iz čitavog teksta:

„1. Skupština donosi zaključak da Komanda narodno oslobodilačke vojske ne vrše nikakve napade nigdje na terenima za vrijeme zimske sezone.

2. Skupštinari jednoglasno zaključuju da se popali onoliko kuća u Hrvatskim selima koliko je popaljeno naših srpskih kuća.

¹⁹² AVII, F1, H11, 257 ARPH, 49, 50, 52, 127, 730.

¹⁹³ ARPH, 165; A-VII, 3/7 k. 1611.

¹⁹⁴ Zb. NOR V-2, 135-8.

¹⁹⁵ AVII, 26/1 k. 1618; ARPH, 44, 45, 91, 392.

3. Glede ovih napada što je počinila neprijateljska vojska ovih dana a na temelju vršenih akcija po oslobodilačkoj vojsci narod donosi zaključak da uopće neda nikom ništa od hrane za prehranu ljudstva i stoke i to u tome slučaju u koliko Komanda ne usvoji narodne zahtjeve.

4. Narod donosi zaključak da ne prizna današnje Komande odnosno uprave traži da narod izabere upravu Komande s razloga što je uništila ovaj narod i nije izvršivala narodne zahtjeve.

5. Narod zaključuje da se slobodno prodava na svim tržištima stoka i drva sve osim žita.

6. Narod donosi zaključak da se nesmije niti jedan čovjek odvesti iz pojedinih sela za ma kakvu istragu u šumu bez znanja i pitanja selskih odbora.

7. Narod izjavljuje da rezervni odredi popisani u svim selima traže skupštinu da se odredi dan na kojem da se izaberu Komandu jer ovu Komandu ne priznaju.

8. U koliko Komanda ne usvoji narodne zahtjeve navedene pod tačkom 1 do 8 ovog zapisnika narod je prisiljen da oduzme hranu koja je do sada data pojedinim odredima i da u buduće ne pruža nikakove pomoći u prehrani, za naoružatu vojsku i da u svemu mogućem ide protiv naoružane oslobodilačke vojske.

9. Narod se potpuno slaže sa poštenim Hrvatima koji bi radili u Komandi sa sporazumom naroda a inače se narod ne slaže ni sa onim Srbima koji bi radili na štetu ovog naroda.

10. Skupštinarci jednoglasno izabiru četiri osobe i to: Milića Eremića, Mirka Lončara, Dragana Kljukovnica, i Miloša Napijala koji će ovaj sastavljeni zapisnik predati Komandi narodno oslobodilačke vojske i ujedno izjaviti usmeno narodno raspoloženje i mišljenje prema današnjem radu i situaciji narodnoj.

D o v r š e n o!¹⁹⁶

Iako su sastavljači, istupajući sa unapred napisanim tekstom u ime naroda, računali da narod i nema što drugo da kaže, morali su se znojiti kada su bili prisiljeni da ispod „Dovršeno!“ pripišu „Nakon pročitano zapisa narod jednoglasno dogovoren odustaje od tačke 2 navedene u ovom zapisniku.“¹⁹⁷ Kako borba s Italijanima nije prestajala, „skupštinarci“ su pošli dalje pa su već sutradan organizovali novi skup, zahtevajući da se komandant bataljona povuče s položaja i da „Izjašnjenje“. A kako ni tu nisu uspjeli u dejstvo je stupila organizacija u vojsci. Pri upućivanju novih jedinica na položaj, deo III čete, s komandirima i komesarima na čelu, odbio je da izvrši naređenje.

¹⁹⁶ ARPH, 392.

¹⁹⁷ Isto.

Ne osvrćući se momentano na to, borba je nastavljena i uspešno završena proterivanjem Italijana u polazne garnizone. Neposredno toga u raščišćavanju odnosa u III četi, osujećen je atentat na komandanta bataljona. Hapšenjem učesnika i razotkrivanjem organizacije u vojsci, kažnjavanjem organizatora i demaskiranjem na masovnim zborovima jednih i drugih, situacija je uspešno raščišćena. Napijalo i grupa, koliko su još uvek mogli da se srašćivanjem s NOP-om politički afirmišu, ovom akcijom su izgubili svaku simpatiju u narodu i zahvaljujući jedino strahu nekih rukovodećih kadrova „da ih Mišan ne bi zaskočio“ ostali su pošteđeni od uništenja.¹⁹⁸

Na područje Banije Italijani nisu ulazili i vidnijih manifestacija četničkih elemenata nije bilo, sem započinjanja delatnosti ustaških agenata i onih iz Beograda, koji će se otkriti u idućoj godini.¹⁹⁹

U Gorskom kotaru pitanje borbe protiv Italijana nije se postavljalo tako oštro, bar što se tiče osnovne mase. Ali ni ovde deo građanskih snaga nije mirovao. Sitni industrijalci, trgovci drvetom i neki bogatiji seljaci, kada nisu uspeali molbama, podmićivanjem i ucenama da razbiju ekonomsku blokadu i obezbede izvoz drveta i stoke u Italiju, sve su se više počeli vezivati s okupatorom, javno ili tajno čineći im posebno usluge u vrbovanju agenata za ubacivanje u redove NOP-a.²⁰⁰ Stvarajući tako agenturu, Italijani su joj težište rada postavili u Drežnici. Koncentričnim zahvatom, navođene agentima, italijanske trupe preduzele su polovinom oktobra ofanzivu na svim područjima Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, s težnjom da unište partizanske logore, a 20. oktobra upali su i u Drežnicu i otpočeli s drastičnim represalijama. Za momenat u narodu je ovladao strah koji se preneo i na partizane. Italijani su pozvali narod da se preda, prijavi vlastima i primi legitimacije. U narodu se prvi dan pojavilo znatno kolebanje, ali po legitimacije nije niko otišao. U toj situaciji pojavili su se ustaški i četnički agenti u službi Italijana s agitacijom „da se ide jer Italijani garantuju za život i mirni razvitak u selu“. Partijska organizacija, na insistiranje nekih članova za koje se nije znalo da su i provokatori, odobrila je predaju. Tako su Italijani uhapsili oko 500 lica koje su, zlostavljajući, držali preko mesec dana u zatvoru, a neke i duže, dok su znatan broj učesnika u partizanskim logorima i članove partijske organizacije streljali. Narod i svi streljani držali su se herojski, što je dalo snažan podsticaj jezgru partizanskog odreda da brzo prebrodi udarac, okupi nove borce i oformi partizanski bataljon. Narod, ogorčen na agente i Italijane, dao je punu podršku partizanskim jedinicama, zahtevajući oštro kažnjavanje agenata.²⁰¹ Nemoćni da na ovom

¹⁹⁸ AVII, 26/1 k. 1618, 2/16 k. 103B; ARPH, 44, 45, 91; Zb. NOR V-2, 161, 196-7.

¹⁹⁹ Zb. NOR V-2, 160.

²⁰⁰ Zb. NOR V-2, 144, 227-8; ARPH, 62, 65.

²⁰¹ Zb. NOR V-2, 121-4, 174-5; ARPH, 62, 65.

terenu pronalaze nove saradnike, Italijani su se preorijentisali na Gornje, nastojeći da tu stvore centar četničkog delovanja. Ali su i tamo još uvek bili slabi i za duže vreme nisu uspevali naći oslonac ni u partizanskim jedinicama ni u narodu.²⁰²

VII

Rezultati četničke delatnosti poslednjih meseci 1941. godine bili su mršavi. Politika nedorazuma, odnosno odustajanja od borbe s Italijanima da bi se seljaci odvojili od NOP i uključili u četničke formacije, doživela je slom. Sem u Kninskoj krajini, NOP se učvrstio, a partizanske jedinice objedinjene pod jedinstvenom komandom GŠH zadavale su udarce okupatoru i njegovim slugama na svim ustaničkim područjima. I u ostalim krajevima Jugoslavije NOP je bio u značajnom porastu. Politika četnika da uvuku u saradnju predstavnike ostalih građanskih stranaka nije dala očekivane rezultate. NOP je postao snažan i bez jakih oružanih formacija nije se moglo više pomišljati na njegovo uništenje. A to četnički pokret još nije imao. I sama Kninska krajina nije imala te snage, jer je četnike trebalo tek okupiti i naoružati, a partizanski odredi Dalmacije već su se nalazili na Dinari i ugrožavali samu bazu četnika. Jedino ohrabrenje za četnike bio je izvestan zaokret u italijanskoj politici, koji je najavio Mario Roata po dolasku za komandanta II armije, s ciljem da se efikasnije iskoriste četničke grupacije.

Polazeći od ocene da je razvojem NOP-a, NDH došla u krizu, da njene snage nisu u stanju da sprovedu politiku pacifikacije, Roata je zaključio da je za uništenje NOP nužno angažovanje jačih italijanskih snaga. Kako su i italijanske snage bile nespremne za takav poduhvat, to se Roata, u saglasnosti s vladom u Rimu, odlučio na maksimalno iskorišćavanje četnika u borbi protiv NOP-a. Usluge koje su Italijanima činili četnici obećavale su pozitivne rezultate, tim pre što su i četnici bili čvrsto rešeni da u saradnji s njima ulože sve snage za uništenje NOP. Roata je računao, s mogućnošću da se četnički pokret pretvori u opasnost, ali je bio siguran da će italijanske snage biti dovoljno jake da taj pokret kanališu bez opasnosti po italijanske interese.²⁰³

Četničko rukovodstvo je ne samo prihvatilo, politiku Roate, već je i samo požurivalo ostvarivanje pomoći i saradnju s italijanskim trupama. A to nije išlo uvek lako.

Ohrabreno ovim zaokretom u politici Italijana i dajući im nove obaveze, četničko rukovodstvo u Splitu ubrzavalo je rad na stvaranju

²⁰² Zb. NOR V-2, 227–8; ARPH, neregistrovano, dokumenta zemaljske komisije za ratne zločine br. 1984, saslušanje ital. obaveštajnog oficira Bruno Tomini 28. VI 1945.

²⁰³ *Vjesnik...*, 18. III 1959. Kljaković n. n.

oružanih formacija. U izvršavanju opšteg plana Draže Mihailovića da s proleća otpočne ofanzivu protiv partizanskih jedinica u svim krajevima Jugoslavije, sadejstvujući prvenstveno sa snagama Hercegovine i Crne Gore, četnici u Hrvatskoj dobili su zadatak, da, učvršćuju postojeće pukove, stvore nove i sjedine ih u Dinarskoj diviziji s kojom će, sprečavajući razvoj NOP-a u Dalmaciji, usmeriti dejstvo ka zapadnoj Bosni i Lici, a po mogućnosti i na ostale „srpske“ krajeve Hrvatske, pomažući da se i tamo formiraju četnička uporišta. S otpočinjanjem oružanog sukoba i sadejstvujući italijanskim snagama u ofanzivi, ta bi se uporišta ojačala, povezala i, u bližoj ili daljoj perspektivi, prema postignutim rezultatima, prerastala u nove četničke divizije, koje bi vremenom čvrsto zasele u svim područjima Hrvatske gde žive Srbi, čineći tako čvrst koridor između četničkih snaga Hercegovine i Crne Gore, s jedne, i zapadne Bosne, s druge strane. Ovaj koridor dalje bi se vezao na iste snage u Sloveniji i Slavoniji.²⁰⁴

Početak oružanih akcija predviđen ja za prvu polovinu maja. Ali insistiranje na čišćenjima sela i „sprečavanja svakog uticaja štetne partizanske akcije,“ nije isključivalo oružani sukob, već je, naprotiv, pre lokalne vođe obavezivalo da u slučaju povoljnih okolnosti iskoriste momenat za uništenje štabova, rukovodilaca ili manjih partizanskih jedinica.²⁰⁵

Mada su četnici i ranije imali politički i vojni program sada se prišlo njegovom preciziranju i usaglašavanju s četničkim pokretom u celoj Jugoslaviji. Sada je on postao obaveznim za sva četnička rukovodstva i jedinice.

Među ostalim, sačuvan je u celini elaborat Dinarske četničke divizije u kome je u 10 tačaka izložen politički i vojni program po kome su i radili u toku cele 1942. godine četnička rukovodstva ne samo u Kninskoj krajini, već i u ostalim područjima gde su četnici imali svoja uporišta. Radi bolje ilustracije neke tačke ovog elaborata donosimo u celini.²⁰⁶

„1. Uloga Divizije.

Radi ostvarenja Srbinove osnovne zamisli i stvaranja srpske nacionalne države, formiraće se kao jedan činilac te zamisli u reonu Kosova polja, „Dinarska četnička divizija“ od izrazito nacionalnog elementa. Ta divizija ponikla na istoimenom polju, gde je nekada bilo groblje srpske slave i srpskog junaštva, ima da da izraza vaskrsnute Srbinove vojničke moći i da, kao jedan veliki gvozdeni malj vaspоставi čisto nacionalni poredak u svim zemljama, gde žive Srbi, pa i onima na koje Srbi aspiriraju. Prema tome uloga ove divizije ima čisto politički karakter, jer ona za sada dok rat još uvijek traje ima

²⁰⁴ Isto; AVII, H-V-1, H-V-58/1.

²⁰⁵ Isto.

²⁰⁶ AVII, H-V-58/1.

da bude utočište svih nacionalnih elemenata srpskog karaktera, da širi i ostvaruje srpsku ideju u delovima Like, severne Dalmacije, Hercegovine, Crne Gore i Bosne i da u danom momentu, blagodareći impozantnim snagama, sa kojima raspolaže, vaspostavi čisto nacionalni poredak, sa kraljem Petrom na čelu. Obziro na sadašnju dislokaciju ove divizije i njen geografski položaj u odnosu na sve političke centre, geografske objekte, važnije komunikacije i na njen odnos prema moru, jasno se ističe njena stvaralačka uloga, u danom momentu, i još sada može se u kratkim crtama definisati i tačno odrediti, ona je: uspostavljanje vlasti u tim krajevima, presecanje ostupnice i ofanzivni mostobran za dalja iskrcavanja koja se moraju kao verovatna pretpostaviti.

Baš zbog napred iznete uloge ove divizije potrebno će biti izneti njeno nacionalno obeležje, zbog toga što je njena uloga izrazito srpska. U prvom redu ona se mora popunjavati čisto Srbima „kako borcima, tako podoficirima i oficirima“. Dva ista imena: Kosovo u Južnoj Srbiji i Kosovo u Severnoj Dalmaciji i istoriske povezanosti ovoga imena, ukazuju na to, da je na Kosovu Srbin izgubio svoju državu i da na Kosovu Srbin mora vospostaviti svoju nacionalnu misao, kako bi se mogla ostvariti Srbinova zamisao o stvaranju jedne velike Srbije, koja bi obuhvatala: Srbiju, Vojvodinu, Bosnu, Hercegovinu, Crnu Goru, Dalmaciju (do Šibenika) i Liku. Pošto se završi stvaranje ovakve jedne srpske jedinice, tek onda može biti reči o nekim savezanim državama ili državnim savezima ili u najširem smislu te reči o Balkanskoj konfederaciji. U tako zamišljenoj srpskoj jedinici ima isključivo živeti pravoslavno stanovništvo.

Po sebi se razume, da sama Dinarska divizija ne može ostvariti ovu ulogu osnovnu koja joj je ovde određena, nego se je ovde prenela na nju ista uloga, koju ostale nacionalne snage po srpskim planinama imaju. Prema tome Dinarska divizija je jedan eksponenat te uloge, pa je s toga i neophodna njena saradnja s ostalim vojno-četničkim odredima. Ova saradnja će se najbolje organizovati ako se još u prvim svojim danima stavi pod neposrednu komandu Ministra vojske generalštabnog divizijskog generala g. Draže Mihailovića sa kojima se pod svaku cenu mora odmah uspostaviti veza...

2. Zadatak divizije... širenje nacionalne misli, pribiranje nacionalnih elemenata i čišćenje terena po Lici, Severnoj Dalmaciji, Bosni, i Hercegovini...”

Iznoseći način priprema dalje se u elaboratu iznosi da „Dinarska divizija u prvo vreme mora imati sledeći stav u odnosu na razne neprijatelje:

Prema Italijanima: Jasno kao dan da dinarska divizija svojim slabim naoružanjem i malim brojnim stanje ne može uspešno voditi i rešiti rat, kada je u pitanju mnogoljudni protivnik, solidno opremljen, dobro komandovan i na dostojnoj tehničkoj i ekonomskoj i finan-

sijskoj visini. Prema tome sudar delova dinarske divizije sa okupatorom doveo bi do toga, da se naši delovi izlože uništenju, i da se protiv srpskog življa po selima i gradovima preduzmu opsežne represalije... ova reakcija okupatora... bila bi u suprotnosti sa postavljenim ciljevima dinarske divizije: Stvoriti jaku organizaciju za uzimanje vlasti u danom momentu i očuvati srpski živalj od strašne pogibije koju izvide ustaše i Turci, a provociraju partizani ubijanjem nacionalnih prvaka i primanjem ustaša u svoje redove.

Pošto su Italijani okupirali ovu teritoriju, prema njima mora se zauzeti jedan stav koji će u svakom slučaju biti povoljan po rad dinarske divizije, a može se definisati: Ne diraj me jer te ne diram, a ne diram te iz toga razloga, što ti ne ometaš ostvarenje moje nacionalne zamisli“.

Prema Nemcima, pošto nisu okupatori ove teritorije, u elaboratu se predviđa uništavanje „onih koji naiđu“.

Dalje se navodi stav prema hrvatskim nacionalistima: „da se Hrvati formiraju u čisto hrvatskim predelima u nacionalne odrede s istom ulogom kao i srpske četničke organizacije a cilj da smanje odlazak Hrvata u partizane jer Hrvati koji sada idu u partizane nalaze se u situaciji što ustaše nalaze najbolju zaštitu u partizanima i produžuju pokolj Srba, a nacionalisti nemaju mesta u četničkim redovima a ne slažu se sa uništavanjem Srba prilaze partizanima i na taj način se partizanski pokret i sa te strane naglo širi. Zato se operativno nalaže dinarskoj diviziji da od rodoljuba Hrvata što pre formira odrede „Hrvatska zaštita“ ili „Garda kralja Petra II“ koji bi po završetku rata predstavljali manju opasnost nego partizanski odredi. Od dva zla treba birati ono koje je manje.

Prema ustašama i hrvatskoj vojsci rat bez milosti i skrupula ali sa što manje žrtava“.

Prema muslimanima elaborat predviđa u prvo vreme lepo oplođenje da ne bi otišli u partizane, a posle, „nek sede kod kuće, pa da ih na njihovim domovima uništimo“.

„Prema partizanima — najbolnije pitanje. Dve suprotne položene ideje uvek dovode do sukoba i krvavog obračuna, te tako partizani su preduzeli opsežne mere za ugušenje svakog nacionalnog pokreta ubijajući nacionalne prvake i tukući četnike, oni prvi nametnuli borbu nacionalistima... zato prema partizanima rat do krajnjih mogućih života“.

Treća tačka predviđa da se po završetku formiranja Dinarske divizije formira Kosovska divizija kako bi ove dve u zajednici sa Nevesinjskom divizijom prerasle u I armiju „Vožd Karađorđe“. Dinarska divizija predviđena je za bazu daljih formiranja i zato joj se traži najjače političko rukovodstvo koje bi vremenom stalo na čelo Armije. Ostale tačke odnose se na pitanja formacije i organizacije divizije. Karakteristično je napomenuti da je predviđeno da kralj postavlja ko-

mandanta divizije, a ovaj „ima prava i vlast do neograničenosti pa je za krupnije slučajeve i pravosuđe u njegovim rukama“. Dosadašnji komandanti jedinica ostaju i dalje starešine, a na ostale dužnosti dolaze oficiri i podoficiri. U sistemu snabdevanja predviđene su novčane nagrade i „dozvole rekvizicija u hrvatskim i turskim selima“. Za propagandu, pri diviziji je predviđen poseban odsek koji bi izdavao list „Srbadija“, letke i ostali propagandni materijal. Velikosrpski karakter ovoga programa dovoljno je jasan i on se gotovo u celini poklapa sa programom beogradskog političkog odbora DM kao i sa instrukcijama koje je 20. XII 1941. poslao Draža Mihailović četničkom vodstvu u Crnoj Gori.²⁰⁷ Ovde se samo nameće pitanje da li je program rađen na osnovu navedenih programa i prilagođen prilikama u Hercegovini i Hrvatskoj, ili je izgrađen od domaćih velikosrpskih elemenata, i s tim u vezi, da li i među njima postoje neke razlike.

Veze Splita, Kninske krajine i Hercegovine s Dražom Mihailovićem i Beogradom teško je utvrditi. Nije isključeno da su pojedinci koji su izbegli u Beograd i vraćali se, donosili i instrukcije i obaveštenja o stanju u Srbiji. Međutim, razmatrajući razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj, nameće se zaključak da su veze postojale, ali uglavnom preko obaveštajne službe koja nije davala i konkretne oblike rada i širu koncepciju u organizaciji pokreta. Prvi neposredniji kontakt svakako je dolazak majora Boška Todorovića i kapetana Sergija Mihajlovića, u Hercegovinu. Dok je poslednji, dolazeći direktno iz Beograda, uglavnom radio na organizaciji obaveštajne službe, prvi je, s ovlašćenjima Draže Mihailovića, i u ulozi organizatora četničkih jedinica za Hercegovinu, nesumnjivo bio upoznat s čitavom koncepcijom četničkog pokreta u Jugoslaviji, po kojoj je i radio u Hercegovini, a, imajući vezu s Jevđevićem, najverovatnije da je određenije uticao i na formiranje četničkih snaga u Dalmaciji. A kako su na stilizaciji elaborata radili oficiri koji su došli iz Crne Gore zajedno s najistaknutijim saradnikom Birčanina, kapetanom Radovanom Ivaniševićem, koji su verovatno poznavali program Draže Mihailovića upućen decembra 1941. u Crnu Goru, neosporno je da je elaborat i rađen na temelju tog programa, što se vidi i iz samog teksta. Ali elaborat nije samo prosta kopija programa DM. Imajući na umu gornje navode, nesumnjivo je da su u izradi programa najveći, ako ne i glavni ideo, dali predstavnici građanskih stranaka Dalmacije i Hercegovine, pre svega istaknuti četnički rukovodioci. S obzirom da su sastavljači programa u toku januara i februara proputovali Dalmaciju, posebno Kninsku krajinu, i održali sastanke s vođama četnika pa tek onda pristupili njegovoj izradi, kao i da su u program uneti stavovi koji su i ranije posebno isticali u ovim krajevima, naročito od Đujića, to se nameće zaključak da se ideja o stvaranju Dinarske divizije začela

²⁰⁷ Vid. J. Marjanović, *Prilozi istoriji sukoba NOP i DM, Istorija XX veka*, Zbornik radovi IDN, I, Beograd 1959, 179–181.

u Dalmaciji, da su osnovne koncepcije političkog programa delo srpske buržoazije iz Hrvatske (naročito Dalmacije) u kome je ona izrazila određenije težnje za samostalnije istupanje i bila posebno zainteresovana u odnosu na Hrvatsku.²⁰⁸

Ne ulazeći u razmatranje razlika u programima, što i nije namena ovog napisa, valja naglasiti da je program određenije naveo srpske pokrajine u Hrvatskoj i naročito istakao značaj koridora Hercegovina-Dalmacija-Lika. Kasnije će se u jednom dokumentu procezirati i granice srpskog i hrvatskog življa, po kojima se Hrvati sabijaju na uske pojaseve oko obale Makarska-Split-Šibenik, Senj-Rijeka, a na severu do Kupe i Save, s mestimičnim uklinjavanjem Srba i preko Kupe, itd. Ovakav će program nosioci četničkog pokreta ovih pokrajina braniti do kraja, naročito u teritorijalnom pogledu, uprkos znatnim izmenama koje je program DM pretrpeo u daljem razvitku.²⁰⁹

Ako se ostave po strani ova pitanja, ostaje činjenica da su nosioci četničkog pokreta Dalmacije, Like i zapadne Bosne na sastanku u Strmici potpisali ovaj program, uzeli ga kao „zakon i svetinju“ i stavili se pod komandu Draže Mihailovića, angažujući se na njegovom sprovođenju i pre i posle potpisivanja.²¹⁰

²⁰⁸ AVII, 26/2 k. 63, 9/1 k. 5. Grdžić Radmilo piše da je veza s DM uhvaćena koncem aprila 1942, kada je kod istog otišao kurir Vidak Kovačević, upućen od Birčanina i istvoremeno od Đukanovića. Po povratku Vidak je doneo ovlašćenje obojici za organizaciju četnika, *Knjiga o Draži*, I, Vindzor-Kanada, izdanje Srpskog nacionalnog odbora 1956, 115. Birčanin je zaista poslao svoje prvo pismo DM u aprilu 1942. na kom je DM napisao da je odgovoreno 9. V 1942. (A-VII, H-P-8.). O toj vezi isto kaže i Topalović u n. d. 45. U ličnim zabeleškama DM stoji: Lika: „Radi potpukovnik (ne major) Rašeta u Udbinama. Dalmacija „Maris“ slušamo od 5. IV. Dalmacija: Iliji Birčaninu dao punomoćje za organizaciju... i potpomaganje organizacije u Lici.“ (AVII, Mf. B-1-498-590). U četničkim dokumentima iz 1941. ne spominje se ime DM, dok u 1942. ima pomena na pr. u Uredbi o činovnicima... od 15. II (A-RPH, neregistrovano), a u izvještaju vel. Župana iz Knina od 28. I 1942. kaže se da su dobili obaveštenje o sastanku četnika od 24. I na kom je bio oficir od DM (A-VII, 45/2 k. 63). Prema svemu navedenom može se zaključiti da je Birčanin radio po uputstvima izbegličke vlade direktno, zatim da je preko Grdžića bio upoznat s radom DM u Srbiji i da je nastojao da organizaciju sprovede u okvirima programa DM, vodeći istovremeno računa o osobenostima u Dalmaciji.

²⁰⁹ AVII, H-P-124, H-P-236, H-P-169, H-P-170; Topalović, n. d., 104, 107.

²¹⁰ Na kraju elaborata stoji da je izrađen u Mostaru od 8. do 12. marta 1942, a radili ga major Borivoje Radulović, kapetani Radovan Ivanišević i Milo Rakočević, pregledan u Splitu, a na konferenciji komandanata pukova — bez datuma — usvojen od Paje Popovića, Brane Bogunovića, Mane Rokvića, Paje Omčikusa i Momčila Đujića. Tako je teško utvrditi i datum sastanka i početak formiranja Dinarske četničke divizije. Kako se ime Dinarska divizija spominje u dokumentu od 15. II 1942, zatim 22. II piše Brane Bogunović da uskoro ide na oformljavanje dinarske divizije, a Đujić piše 6. II da puk „P. Mrkonjić“ ulazi u Dinarsku diviziju koja stoji pod DM, te po izvještaju poručnika Nikolića o radu na organizaciji četnika u B. Grahovu, to se može zaključiti da su

Rukovodstvo u Splitu, ne slabeći rad na učvršćenju četničkih pozicija u samom gradu, prebacilo je težište delovanja na Hercegovinu i Dalmaciju, i preko njih na zapadnu Bosnu i Liku. Za delovanje u Hrvatskom primorju, Gorskom kotaru i dalje u pravcu Korduna, sadejstvujući s Dinarskom divizijom, poslate su instrukcije grupaciji na Sušaku koja je dobila ulogu drugog četničkog centra u Hrvatskoj. Za pojačanje tog centra predviđeni su kadrovi iz Dalmacije i Hercegovine. Ostvarivanje saradnje s Italijanima, i to u početku s VI korpusom, a kasnije direktno s komandom II armije, ostalo je u domenu centra u Splitu, dok je usaglašavanje saradnje s italijanskim divizijama i garnizonima prepušteno štabu Dinarske četničke divizije i lokalnim vođama. Splitski centar je uzeo na sebe zadatak povezivanja i održavanja direktne veze s Dražom Mihailovićem. Splitski centar dobio je posebno značajan zadatak da radi na mobilizaciji jugoslovenskih oficira iz Splita i iz zarobljeničkih logora, i da vrši njihovo raspoređivanje unutar četničkih jedinica kako bi ove dobile vojnički izgled a u kojima bi oni preuzeli i glavne komande pozicije.²¹¹

Međutim, iako su zadaci bili precizirani, njihovo ostvarivanje nije išlo glatko, bar ne u predviđenom obimu. Već u početku, a naročito kada su pripreme ušle u završnu fazu, četničko rukovodstvo u Splitu i ona na terenu zapala su u teškoće koje nije bilo lako savladati.

Što se tiče saradnje s Italijanima, ovi su, iako rešeni da ih maksimalno iskoriste, oprezno prilazili formiranju četničkih jedinica i pitanju njihovog naoružavanja. Italijani su vodili strogo računa kome daju oružje i čekali da se četnici najpre pokažu na delu. Oni su bili protiv tendencije četnika da se objedine i osamostale kao pokret na celoj teritoriji Hrvatske. Zato je komanda II armije dugo izbegavala da se upušta u širi kontakt s rukovodstvom četnika u Splitu, i organizaciju četnika prepuštala obaveštajnoj službi podređenih jedinica, s čvrstom orijentacijom da četničke jedinice deluju isključivo pod komandom garnizona gde su i formirane. Tek u aprilu, kada su se u praksi uverili u vrednost četnika i njihovu, jedino moguću, usku ve-

navedeni oficiri prokstarili Kninsku krajinu tokom januara, a možda i u decembru, po naređenju Birčanina i da su osnovne zamisli o diviziji date još tada. Isti oficiri su ponovo došli krajem III 1942, održali sastanak u Pečencima (B. Grahovo) gde je i izvršena zakletva Đujića, Bogunovića i Popovića, a nešto kasnije na Pađenima Vlade Novakovića. Sastanku nije mogao biti prisutan Paja Omčikus jer je tada već bio mrtav. U štabu divizije bio je samo Đujić kao vršilac dužnosti komandanta, dok je kapetan Jole Vuković, u svojstvu načelnika štaba od 1. II, bio ubrzo potisnut od Đujića i duže vreme štab je bio bez načelnika. Početkom maja učinjen je pokušaj da komandu divizije preuzme potpukovnik Dimitrije Uzunčević, poslat od Birčanina iz Splita, ali mu Đujić nije to dozvolio već ga je uzeo za pomoćnika, a kasnije za inspektora trupa. Tako je Đujić od početka ostao komandant divizije. (AVII, H-V-59, H-V-61, H-P-3, H-V-74, H-V-753, H-P-8.

²¹¹ AVII, H-P-8, H-P-43/1, H-P-43/2, H-P-123.

zanost za italijanske snage. Italijani su s vodstvom u Splitu izgradili načelan sporazum, ograničavajući njihovo delovanje i ovoga puta na dejstva u okviru italijanske divizije, odnosno korpusa. Posle ovoga sporazuma usledile su i prve isporuke oružja.²¹²

Rad na uvlačenju ostalih građanskih stranaka u pokret (HSS i hrvatski delovi JNS i SDS), na čemu se nešto postiglo koncem 1941. i prvih meseci 1942. godine, sada je zastao. Snažnijim partizanskim akcijama u Dalmaciji, snage NOP-a su brzo rasle i vršile sve veći pritisak na pregrupisavanje u redovima tih građanskih stranaka. Predstavnici HSS orijentisali su se na stvaranje građanskog bloka koji je trebalo da parališe i izoluje KP, a četnički pokret da prisili na odricanje od velikosrpskog programa i podredi ga politici HSS. Solucija saradnje, sem što su jedni i drugi vodili borbu protiv NOP, nije nađena. Predstavnici JNS nisu imali jedinstven stav ni prema politici HSS ni prema četničkom pokretu. Oni se raslojavaju u više grupa, jedni su, većina, u NOP-u gledali snagu i simpatizali s njim, i drugi, koji su čuvali glave i očekivali oslobođenje isključivo sa strane. Zato se blok raspao u začetku, što se odrazilo i na četnički pokret. Kako su nosioci većine unutar JNS, većinom hrvatske nacionalnosti, vršili snažan uticaj na oficire kojih je u Splitu bilo mnogo, to je, ostajanjem nacionalista postrani, četnički pokret bio lišen podrške oficira na koju se sigurno računalo. Oficiri koji su se počeli aktivizirati na jugoslovenskoj osnovi, ali uglavnom da mirno sačekaju svršetak rata, mahom su bili pohapšeni i odvedeni u zarobljeništvo, bilo da su ih prokazali četnici da bi zastrašili ostale, bilo što su i sami želeli da budu upućeni u zarobljeništvo i time izbegnu određeno, aktivno opredeljivanje. Deo oficira koji nisu hapšeni isčekujući dalji razvoj događaja, još više se pasivizirao. Oko Birčanina ostala je neznatna grupa od desetak oficira, i kao jedini izlaz ostalo je da se preko italijanske komande vrbuju oficiri iz zarobljeničkih logora. Italijani, koji su i sami radili na tome, sporazumeli su se s Birčaninom i već koncem aprila i u toku maja stigle su prve grupe oficira iz italijanskih zarobljeničkih logora da preuzmu vojnu komandu u četničkim jedinicama.²¹³

Na terenima gde je trebalo da se organizuju jedinice, teškoće su bile još veće. U Kninskoj krajini suprotno oceni vodstva, pripreme su se otezale. Dok se u početku godine, smatrajući da je Kninski centar čvrst i brojno jak, insistiralo da on uputi snage u pomoć Hercegovini gde su četnici trpeli poraze, dotle je trebalo organizovati i vojnički

²¹² Saslušanje Bruna Tomini (vid. nap. 202), Kljaković n.n. (*Vjesnik...* 11, 18, 25. III 1959); A-RPH, neregistrovano, elaborati o četnicima; *Naš izvještaj* od 22. maja 1942.

²¹³ *Naš izvještaj* 12. X, 20. X, 1. XI 1941, 27. I, 3. II, 14. II, 19. II, 19. III 1942. ARPH, neregistrovano, četnički centar u Splitu, elaborat. AVII, H-V-257, 1206, 1139-1140, 138/1, 506, H-P. 2005.

oformiti zamišljenu diviziju, ali se seljaci nisu dali pokrenuti. Po-oštravanjem kursa likvidacije razbijača NOP, četnički elementi u Lici, Gorskom kotaru, na Kordunu i u Baniji, teško su se održavali.

Borbe protiv italijanskog okupatora u Lici i Bosni odrazile su se i na Bukovicu i Kninsku krajinu i izazvale snažno previranje u masama. Rad partijakših organizacija na oživljavanju ustanka već je pokazivao prve rezultate. Početkom januara formiran je Bukovički, a nešto kasnije odlaze u Dinaru prvi partizani iz Kninske krajine i formiraju Kninski partizanski odred.²¹⁴ U selima za koja se smatralo da se nalaze pod čvrstom kontrolom četnika, rasle su težnje za otpočinjanjem borbe protiv okupatora. Došlo je do previranja i u redovima građanskog stanovništva koje Đujić ni ranije nije uspeo da pridobije. Među ovima, mada ne s jasno izdiferenciranim stavovima, pojavile su se struje i grupacije koje su pružale otpor četničkoj politici oružanog sukoba s partizanima. Kod progresivnijeg dela preovladavale su tendencije okupljanja srpskih snaga za borbu protiv Italijana, ali se verovalo da se snage Draže Mihailovića bore protiv okupatora.²¹⁵

Sve ovo uticalo je i na vodstvo četnika. Iako je u vodstvu bilo ličnih trvenja na pitanju prestiža što i inače stalno prati četnički pokret i postaje jedan od elemenata njegovog raspadanja, za nas su bitniji uzroci koji to uslovljavaju, kao i uopšte taktiku i manevre četničkih rukovodilaca. Osnovne suprotnosti četničkog pokreta, to jest graditi pokret na tradicijama srpskog naroda, a preko saradnje s okupatorom, radi uništavanja revolucionarnih snaga, teško je bilo razrešiti. Otuda su i previranja u Kninskoj krajini uslovljavala taktiku četničkih rukovodilaca. Ogorčenje prema saradnji s okupatorom, koliko su je mase mogle sagledati, i popularnost NOP-a bili su dominantni u raspoloženju seljaka. Te pojave i činjenice da još nije bilo dovoljno čvrstog centra NOP-a koji bi određenije usmeravao i realizovao proces pregrupisavanja, prisilili su četničke vođe da se postavljaju određenije. Brković, još uvek komandant puka „P. Mrkonjić“, na čijem su se terenu ukrštali pritisak NOP-a i umerenijih struja iz Bukovice s uticajem snažnih partizanskih akcija iz Like i Bosne, i izazvali najjače vrenje, nije se odlučivao na akciju.²¹⁶ Paja Popović, mada je pooštravao mere protiv „vršljanja“ po „svojoj“ teritoriji, bio je skoro opkoljen partizanskim jedinicama iz Dinare, čiji je uticaj sve više zahvatao Kosovsku dolinu. To ga je prisiljavalo da i dalje taktizira, odlažući oružanu akciju za povoljniji momenat.²¹⁷ Đujić je bio drskiji i imao više poverenja u uspeh akcije za uvlačenje četnika u saradnju s Italijanima. Kada mu nije uspelo da oformi jedinice koje

²¹⁴ AVII, 3/10 k. 197–D, 3–33/4 k. 2007; Zb. NOR V–3, 322.

²¹⁵ AVII, F1. B–7–530 (H–V–1), 45/2 k. 63–D. Izjava Branka Berića.

²¹⁶ AVII, H–V–753, H–V–1183,

²¹⁷ AVII, 3/10 k. 197–D, 9/1 k. 5; H–V–753. H–P–2005, H–V–63, H–X–14, 9/1 k. 5.

bi stupile u oružani sukob s partizanskim snagama, on se odlučio na manevar kako u odnosu na seljake tako i prema ostalim četničkim starešinama. Prividno se slažući da se formira štab narodnooslobodilačke vojske koji će pripremiti vojsku u ime kralja Petra i povesti je u borbu protiv okupatora, Đujić istovremeno insistira na obavezi četničkih starešina da se klone političkih podvojenosti i u selima spreče razdor na političkom polju.²¹⁸ Ovaj manevar vešto je smišljen radi dobitka u vremenu. Dok su time četničke starešine orijentisane na prikupljanje i zadržavanje seljaka u selima, dotle je Đujić preuzeo energičnu akciju čišćenja „kolebljivih“ u Strmici, stvarajući tako čvrsto uporište i oslonac za dalje poduhvate. Psihološki ocenjujući korisnost primene metoda sile i straha, Đujić se orijentisao na stvaranje odreda za koji je okupio oko 150 boraca. Pomoću njega trebalo je da se obračuna i sa partizanima i s kolebljivcima. Uživajući veliko poverenje kod Italijana, punu saglasnost četničke grupe u B. Grahovu na čelu s Branom Bogunovićem i oslonac na grupu Rađenović-Omčikus u Srbu, ostavljajući za momenat po strani taktička neslaganja u Kninskoj krajini, Đujić se posvetio stvaranju navedenog odreda, koji je u prvom redu trebalo da deluje na terenu Like. Time bi se, stvaranjem četničkog uporišta u Srbu i D. Lapcu otklonio pritisak partizanskih snaga neposredno prema Kninu. U toj pripremi Đujić se više nije ustezao od otvorene saradnje s Italijanima, pravdajući je nuždom „spasa srpstva od crvenih“.²¹⁹

Ali ni u Lici se događaji nisu odvijali po želji četničkih vođa, a ponajmanje Đujića. Borbe oko Korenice protiv Italijana tokom januara i februara 1942. g. povukle su u akciju ogromne mase ustanika gotovo u svim krajevima Like. Mada su u tim masama još uvek postojale znatne oscilacije i previranja u pitanju mogućnosti i ishoda borbe protiv italijanskog okupatora „kao jake sile“, te još uvek nesavladane tendencije odbrane i vezivanja za svoje selo, proširivanjem akcija protiv Italijana na gospički i udbinski srez i odlučnošću Štaba Grupe NOPO za Liku da se ta borba razvije na čitavom sektoru Like, učinjen je prelomni i odlučujući korak za masovnu mobilizaciju snaga u NOP i partizanske jedinice, kao i za brže isterivanje na videlo četničkih i ostalih antinarodnih elemenata. Za vrlo kratko vreme većina naoružanih boraca gospičkog, koreničkog, udbinskog i većeg dela lapačkog sreza, stupajući u borbu protiv Italijana, ostali su vojnici-partizani, svrstani u postojeće i nove jedinice. Zarobljavanjem znatnog broja oružja u Korenici, Ljubovu i u Pločanskom klancu i akcijom oduzimanja oružja po selima od onih koji nisu hteli da idu u borbu ili su se kolebali, naoružana je gotovo sva omladina navedenih srezova i svrstana u partizanske odrede. Time je preodoljen

²¹⁸ AVII, H-V-1183, H-V-59.

²¹⁹ AVII, H-V-753, H-P-6. Za Početak Đujić je dobio polovinom marta 50 pušaka od Italijana.(AVII, 3/10 k. 197-D.)

sistem seoskih četa, čime je suštinski i u razvoju gledano uništena osnova na kojoj su izrastali četnici. Ovim je taj isti sistem znatno načet i u gračačkom srezu.²²⁰

Ovakav razvoj prisililo je Italijane da brže reaguju pojačavanjem svojih snaga i ubrzavanjem formiranju četničkih jedinica. U tu svrhu aktivizirani su svi četnički elementi u Lici, koji deluju uglavnom u tri pravca. U samom centru D. Lapca, pod zaštitom Italijana, formira se četa jačine 30 četnika, sa zadatkom sprečavanja daljeg priliva boraca u partizane i da brani garnizon.²²¹ U gračačkom srezu, insistirajući na osposobljavanju i jačanju seoskih četa „za odbranu sela“, četnici su u prvom redu težili da ih stave pod svoju komandu, „jer su se stranci pokazali nepouzdati“. U ostalim srezovima zadatak je bio da se, prikupljajući one koji se nisu još pokrenuli u borbu protiv Italijana, formira jedinica koja bi se priključila partizanima i u datom momentu tamo gde bude najcelishodnije izvršila udar s leđa.²²²

Iz tog razgranatog delovanja raznih agenata i uticaja da bi se formirale četničke jedinice ističu se neki karakteristični momenti. U Gračacu i Srbu, preko Rađenovića i Omčikusa, preovlađuje uticaj iz Knina s tendencijom da četnici s ovog područja uđu u sastav Dinarske četničke divizije. U tome ih štedro pomažu, povezivanjem i ličnim zalaganjem, dva obaveštajna oficira iz divizije „Sassari“, dok su u ostalim područjima izukršteni uticaji agenata Nedića, odbora izbeglica u Beogradu i italijanske obaveštajne službe pod rukovodstvom karabinjerskog kapetana Palerma čije je sedište u Otočcu. Iako na različit način, ove su agenture imale značajan udeo u pozivanju četničkih elemenata u Lici.²²³

Bez obzira na to, posebno je karakterističan pokušaj poručnika jugoslovenske vojske Stanka Šakića. On je okupio grupu od oko 50 izbeglica iz Like i sa instrukcijama koje je dobio lično od Draže Mihailovića, krenuo je već 1. IX 1941. g. iz Beograda preko Bosne sa zadatkom da u Lici organizuje četničke jedinice. Kako se grupa, doživljavajući u putu „nezgode“, pojavila u Lici tek početkom januara 1942. g. i u prvom dodiru s partizanima raspala, a najveći deo boraca stupio u partizanske jedinice, Šakić se odlučio na novi manevar. Krećući se izvesno vreme s partizanskim jedinicama i „proučavajući“ njihovu organizaciju, Šakić se uverio da se bez znanja Štaba Grupe NOPO za Liku legalno ne može ništa učiniti. Zbog toga se obraća tome štabu i traži dozvolu za oformljavanje „jurišne čete od sto osvetnika“, koja bi se borila protiv ustaša. Šakić nije dobio dozvolu, ali mu je ponu-

²²⁰ Zb. NOR V–3, 35–38, 41, 49–53, 177–9, 382–3, 422–3.

²²¹ AVII, 3/17 k. 1611; Zb. NOR V–3, 221, 227.

²²² AVII, 3/17, 4/17, 4/18 k. 1611; Zb. NOR V–3, 29–30, 131–2. Saslušanje Bruna Tomini (Vid. nap. 202). Partizanski Vjesnik br. 65 od 22. III 1942. (AVII, 40/3 k. 145–D).

²²³ Isto.

đena komanda dužnost u postojećim jedinicama. Da je ta ponuda bila dobronamerna i da ga je Štab Grupe prihvatio u najboljoj nameri, Šakić je imao prilike da se uveri, tim pre što je vodio duge razgovore sa svojim bratom koji je već tada bio komandant partizanskog bataljona i koji ga je upoznao ne samo s celokupnim dotadašnjim razvitkom događaja u Lici, i već i s perspektivom daljeg razvoja. Međutim, on je navedenu ponudu odbio i povukao se u selo, ali time nije prestala i njegova delatnost. Koristeći zauzetost partizanskih jedinica u borbi s Italijanima, Šakić nastavlja s vrbovanjem četničkih elemenata, u želji da na prostoru Udbina—D. Lapac—Srb formira četničku jedinicu koja bi bila sposobna da razbije rukovodstvo NOP-a privuče borce iz partizanskih jedinica. Kada je Šakić uhapšen, istraga je gotovo u potpunosti razotkrila četničku mrežu u istočnom delu Like što je primoralo Štab Grupe da preduzme energičnije čišćenje jedinica i sela od četničkih elemenata. Čišćenjem je zahvaćen ceo teritorij pod kontrolom partizanskih jedinica (Korenica, Udbina, D. Lapac). Samo je nekolicini pojedinaca pošlo za rukom da se sklope u D. Lapac i priključe grupi majora Rašete. Napadom na ovaj garnizon, koncem februara, i ova je grupa pohapšena, sem Rašete, koji je uspeo da se sakrije u zemunicu. Da su četničke vođe mogle da računaju na kolebanja mase, ali da u tom trenutku nisu imale borce čvrsto vezane za sebe, kako je to rukovodstvo NOP-a za Liku rigorozno procenjivalo za d. lapački srez, pokazao je i slučaj s ovom grupom. Navedena četnička skupina nije se odlučila da pruži oružani otpor partizanima zbog čega je većina oslobođena odgovornosti.²²⁴

Prilikom napada na italijanski garnizon u Srbu, početkom marta, predala se i grupa od desetak četnika, zajedno s nominalnim komandantom puka, Pajicom Omčikusom, čime je i ovo „uporište“ likvidirano, a u partizanske jedinice je iz te opštine stupilo preko 300 boraca.²²⁵

Na području Medka, grupa oko Gavre Stanojevića, nemoćna da propagandom i pretnjama ozbiljnije utiče na onemogućavanje napada na Italijane, stupila je, 6. februara 1942. g. u oružani sukob s partizanskim jedinicama. Mađa je u prvom sukobu razbijena, ostatak se povukao pod zaštitu italijanskog garnizona od koga su već sutradan dobili oružje i formirali Medački četnički odred u jačini od 30 četnika. Zahvaljujući tome što je glavnina partizanskih snaga bila u borbi s jakim italijanskim snagama u Pločanskom klancu i na Ljubovu i što je još uvek bilo izvesnog kolebanja u sagledavanju četničke

²²⁴ AVII, 3/17, 4/17 k. 1611; Zb. NOR V—227—8, 337—8. Dugo se verovalo da je major Rašeta izbegao u Knin. Međutim, on se skrivao celo vreme u svojoj zemunici u D. Lapcu, nije preduzimao više nikakve akcije i u septembru 1943, prilikom prodora Nemaca u D. Lapac, prijavio se dobrovoljno u zarobljeništvo.

²²⁵ AVII, 4/17 k. 1611; Zb. NOR—3, 308—9, 341.

opasnosti, rukovodstvo NOP-a gospićkog sreza nije se odlučivalo za energičnije akcije na sam Medak s okolinom i iskoristi povoljnu situaciju za oslobađavanje seljaka ispod četničkog, u tom trenutku, više izraženog pritiska nego uticaja. Tako je četnički odred, učestvujući zajedno s Italijanima i dalje u borbi protiv partizana, već početkom marta narastao na 60 četnika, i u dobroj meri sprečavao mobilizaciju boraca u NOP s područja Medka. Uticaj tog odreda počeo se osećati i u ostalim selima gospićkog sreza.²²⁶

Na području Gračaca, s napadom partizanskih snaga na Srb, raspadanje seoskih četa ulazi u završnu fazu. Dok je dobar deo boraca učestvovao u napadu i opsadi Srba, dotle su ostali, iako kolebajući se, očekivali naređenja za napad. Kako rukovodstvo NOP-a za Liku nije učilo ova kretanja i nije se snašlo da uz pomoć jedne čvršće partizanske jedinice pokrene ustanike s ovih područja u napad na Italijane pravcem Gračac–Knin, što bi znatno olakšavalo i vojničku situaciju na Srbu i uopšte otežavalo položaj Italijana u celoj Lici, to su četnički elementi ostali neditnuti, vršeci i dalje pritisak na boračku masu da ostanu u selima „radi odbrane“. Odobravajući borbu protiv Italijana na rečima, ali i pod parolom „dalje od naših kuća“, i iskoriscavajući zauzetost partizanskih jedinica u dugotrajnoj opsadi Srba, četnički elementi su upravo to vreme najviše iskoristili da se povežu i izvrše pripreme za nanošenje unutrašnjeg udara.²²⁷

U Gorskom kotaru, na Kordunu i u Baniji, u procesu daljeg učvršćivanja snaga NOP-a otkrivani su četnički elementi i onemogućavani da ozbiljnije utiču na razvoj događaja. Tako je u Gorskom kotaru, u zimu 1942. g., pojedinačno otkriveno i uništeno nekoliko četničkih agenata, a isto tako i u Baniji, gde je otkrivena grupa povratnika iz Beograda kako agituje za organizaciju četnika.²²⁸ Na Kordunu je nešto ozbiljniji pokušaj Rakinića, početkom marta, da uništi oficirsku školu GŠH i KK KPH za Veljun, razbijen u samom napadu. Cela grupa, oko 30 četnika, pohvatana je. To je omogućilo da se otkrije veći deo mreže četničkih i italijanskih agenata. Iz toga je rezultiralo i razoružavanje, čišćenje i reorganizacija odreda (voda) Pištenik s područja Plaškog, koji je do tada izbegavao akcije na Italijane, ali nije pošlo za rukom (što će se kasnije pokazati) da se na tom području, kao i u navedenom odredu, do kraja razotkrije italijanska agentura koja je već tada bila uhvatila dublji koren.²²⁹

Tako su se već pri kraju marta četničke snage nešto vidljivije grupisale: odred do 150 naoružanih četnika u Strmici, kao jezgro

²²⁶ AVII, 4/17, 6/17 k. 1611, 18/3 k. 64–D, 53/4, 56/4 k. 150a–D.

²²⁷ AVII, 478 k. 1611; Zb. NOR V–4, 55–6.

²²⁸ AVII, 8/2 k. 1603, 8/35, 9/35 k. 103V; Zb. NOR V–3 415, 425.

²²⁹ AVII, 9/16–1 k. 103B, 10/24 k. 1612; A–RPH, 107, 1317, 1318, 1326, 1327, 1328. Zb. NOR V–3, 138–9, 420. Zb. RNOR V–4, 20.

dalje mobilizacije, izolovano, brojno malo i u neizvesnosti uporište u Srbu, nešto ozbiljnije uporište u Medku, i još uvek neotkrivena mreža četnika, koja je s manje ili više snage delovala na svim područjima. Rezultat ranije i posebno, tromesečne uporne delatnosti četničkih agitatora, pokazao se i u onemogućavanju većine seljaka Kninske krajine, dela Bukovice, Zrmanje, i Gračaca da se aktiviziraju u borbi protiv Italijana baš u vreme kada su za to objektivni uslovi bili najpovoljniji. Na takvo stanje je uticala neodlučnost partijske organizacije u Kninskoj krajini i Kninskog partizanskog odreda u zaoštavanju borbe s okupatorom, kolebanje predstavnika građanstva Knina, te nedovoljno obraćanje pažnje rukovodstva NOP-a za Liku pokretima i događajima u njenom južnom delu. Sem toga uticali su i već duže vremena neraščišćeni stavovi u PK KPH za Dalmaciju u odnosu na četnike uopšte, i posebno na četnike Kninske krajine i, s tim u vezi, sporost u slanju i koncentraciji partizanskih snaga na tom području.

VIII

Brzina razvoja NOP-a u Hrvatskoj iznenadila je i Italijane i četnike. Pritisak partizanskih snaga Gorskog kotara i Korduna na komunikacije Sušak—Ogulin, Vrhovine—Karlovac, ugroženost garnizona u Lici, pojava partizana neposredno na „granici“ i unutar anektiranog dela Dalmacije, prisilili su Italijane da i pre izvršenih priprema otpočnu s ofanzivnim operacijama. Da bi se trupe obezbedile od većih gubitaka, četnicima je, kao i ranije određena uloga prethodnice i izvršenje udara unutar partizanskih jedinica i u pozadini. Ovim je ujedno trebalo da četnici dokažu lojalnost Italijanima u oružanoj borbi.

Postavljeni zadatak izvršavan je sukcesivno. Glavne operacije italijansko-domobranskih snaga prenošene su s područja na područje.

U drugoj polovini marta, sadejstvujući italijanskim snagama u deblokiranju Srba, odred četnika pod komandom Đujića nastupio je pravcem Tiškovac—Srb, sa zadatkom da udari u leđa partizanskim snagama koje su napadale Italijane u Srbu. Pošto nije uspeo da u toj akciji angažuje sve snage puka „P. Mrkonjić“, Đujić se odlučio da sa oko 150 boraca Strmice i Tiškova otpočne s oružanim napadom na partizanske jedinice. Izvršavajući time obaveze prema Italijanima, Đujić je računao da će uspeti da dobije oružje od Italijana, da pokrene ostale snage u Kninskoj krajini i oslobodi četničku grupu Rađenović—Keča iz Srba, a zatim sa svim tim snagama pređu u ofanzivu pravcima Srb—Lapac, Srb—Gračac. U tom smislu izdata je i naredba za mobilizaciju u Strmici i stavljanje svih četa u stanje pripravnosti. Taj poduhvat osujećen je na vreme. Iz blokade Srba odvojena je jedna četa, četnici su razbijeni u sukobu kod Tišovca i naterani u bekstvo

prema Strmici.²³⁰ Posle sređivanja snaga, uglavnom iz Strmice, Đujić je u završenim akcijama deblokiranja Srba, još jednom pokušao napad istim pravcem, ovog puta s pretnjom da se „oslobodi Pajica, jer će inače napraviti čudo“. Ali i ovoga puta je bio poražen na istom mestu, uz gubitak pet mrtvih i oko 40 zarobljenih, zajedno s Nedeljkom Kečom.²³¹ Ovo je prisililo Đujića da preduzme energičnije mere za prikupljanje ostalih snaga puka. Ostavljajući deo snaga na položajima prema Tiškovcu, s drugim delom Đujić je prokrstario Plavnom i delom Bukovice, razbio Plavanjsku partizansku čet, koja se inače kolebala da li da otpočne borbu s Italijanima, i prisilio seoske starešine da formiraju četničke odbore i mobilišu borce u četničke jedinice. Tom akcijom Đujić je već imao aktivizirana dva od četiri bataljona pomenutog puka, s kojima je delom osigurao od partizanskog prodora pravce prema Lici, a delom se ponovo uputio da — prema ranije izgrađenom planu — pomogne prikrivene četnike u izvršavanju udara u partizanskoj pozadini.²³²

Ovog puta se radilo o zamašnjem zahvatanju svih područja Like četničkom akcijom.

Naime, italijanska ofanziva na oslobođene delove Like (23. III do 10. IV) da se deblokiraju i izvuku garnizoni iz Srba, Udbine i Korenice, partizanske snage odbace od komunikacije Knin—Ogulin, ostavila je vidne posledice na sela i partizanske jedinice. Okupatoru je pošlo za rukom da, izvlačeći trupe, spali sela uz komunikacije i opljačka ionako male zalihe hrane, što je delovalo demorališući na deo stanovništva. Tu situaciju ocenili su četnički elementi kao povoljnu za stupanje u akciju.²³³

Akcija je počela u koreničkom srezu zahtevom za smenjivanje Štaba Grupe. Inicijativu su dali četnički elementi iz NOO-a, koji su stvarali organizaciju agitacijom za smenjivanje najodgovornijih rukovodilaca u Lici „jer vode pokret u izdaju“, i tražili novo rukovodstvo od ljudi „poznatih“ u narodu. Premeštanje Štaba Grupe iz Krbavice, zbog prodora Italijana u Korenicu, iskorišćeno je za agitaciju „da je Štab doveo Srbe u ovu situaciju i u najtežim momentima, bekstvom u nepoznatom pravcu, izdao srpski narod, ostavljajući ga na milost italijanskim trupama.“ Iako je istupanje s parolom „izdaje“ izazivalo u narodu, mučno osećanje s obzirom na ranije stečenu popularnost Štaba, ova akcija nije naišla na podršku sela, dok partizanske jedinice na tom području nije ni zahvatila. Energičnim zahvatom

²³⁰ AVII, 6/17, 4/18 k. 1611, H-P-6; Zb. NOR V-3, 367-8, 340. Prva oružana akcija Đujića počinje 19. III 1942.

²³¹ AVII, 6/17 k. 1611; Zb. NOR V-3, 367-8.

²³² AVII, H-V-59, H-V-63; Izjave: Alfirević Đuro, Nikola Đumić i Petar Opačić.

²³³ AVII, 3/18 k. 1611; A-RPH, 1842, 1846, 1847; Zb. NOR V-4, 58-63, 158-166.

Štaba Grupe, pokretači akcije su sem male grupe koja je izbegla u šumu, pohapšeni a ostali izolovani.²³⁴

Neposredno iza ove usledila je akcija u gospićkom srezu, potpomognuta Italijanima i četnicima iz Medka. U stvari, akcija je započela pre, još u toku ofanzive, otkazivanjem poslušnosti pojedinih sela, a zaoštrena na kraju zahtevom za pregovaranje s Italijanima. To je izazvalo vrlo mučnu situaciju u čitavom srezu, posebno u najjačim selima, Mogoriću i Vrebcu.

U ovom srezu nalazili su se brojni podoficiri, žandarmi i policajci, njih preko 50. Većina njih, mada je učestvovala u borbama, nije se i saživela s NOP-om, dok su ostali, ostajući po strani, u stvari radili na organizovanju snaga protiv NOP-a. Neodlučnošću prvih i razbijačkom akcijom drugih, rasle su težnje za bar prividni kompromis s okupatorom. To se izražalo u vraćanju partizanskih jedinica na stepen seoskih četa, u prvom redu za odbranu od ustaša, što je objektivno vodilo likvidaciji NOP. Neraščišćeni odnosi unutar partizanskih jedinica i u masovnim organizacijama, pa i u partijskim, pre, u toku i pri završetku ofanzive, još više su se zaoštrili. Dok se odbijanjem prvih naleta ofanzive na pravcu Lovinac—Ploča—Udbina (dalje od naših kuća) održavala izvesna ravnoteža, prodor Italijana i njihove represalije izazvali su previranje. Pretnja o pohodu na ova sela, ukoliko se ne predaju, pojačalo je vrenje.²³⁵

Štab Grupe, uočavajući i ranije znake previranja, s obzirom da se radilo o brojno najjačem odredu i s velikim mogućnostima dalje mobilizacije, preduzeo je hitne mere za unutrašnje sređivanje. Predstavnik Štaba Grupe ocenio je da je situacija u srezu „očajna“. Odlučeno je da se, oslanjajući se na proverene borce (veći deo bataljona „Pekiša Vuksan“), izvrši razoružanje kolebljivih partizana i pohapse istaknuti pokretači akcije za pomirenje s Italijanima.²³⁶

Pokazalo se da pri tome treba razoružati skoro više od trećine ljudstva. Sprovođenjem akcije previranje u partizanskim jedinicama i u selima naraslo je do kulminacije. Dat je otpor i razoružanju i hapšenju. Štab odreda, neutrališući organizovane (a i spontane) delegacije seljaka, pa zatim žena, i sam je zaključio da se radi o organizovanoj akciji četničkih elemenata. Energičnim zahvatom pohapšeni su istaknutiji pokretači akcije i „burgijaši“ i, znatno manje no što je predviđeno, razoružani su samo oni partizani za koje se smatralo da su izrazito sumnjivi i kolebljivi. U toku akcije uspelo je desetinji četničkih organizatora da pobegne u Medak. Time je u ovome srezu, sem Medka, u začetku ugušen pokušaj četničkog puča, što je delovalo i na čvrsto vezivanje seljaka za NOP. Već narednih dana masovnim učeš-

²³⁴ AVII, 3/18, 4/18 k. 1611; ARPH, 1842.

²³⁶ AVII, 3/18 k. 1611; ARPH, 1842, 1847.

²⁸⁰ Isto.

ćem u razbijanju italijanskog pohoda na sela, izraženo je odlučno jedinstvo i herojstvo boraca. To će se docnije samo pojačavati.²³⁷

Vremenski i taktički s ovom akcijom podudara se i akcija četnika u Gračacu, drugom ozbiljnijem žarištu četnika i punkta preko koga je Đujić vršio penetraciju u Liku. Podstaknuti od Đujića i Italijana, ovde su četnici, osiguravši podršku većine rezervnih (seoskih) i jedne partizanske čete, izvršili 12. aprila puč u bataljonu „Gavrilo Princip“ i uhapsili članove štaba, a s njima i nekoliko odanih partizana iz II čete. Posle toga pučisti su na brzinu okupili oko 500 seljaka iz opština Bruvno, Mazin i, delom, Gračaca, organizovali bataljone i postavili četničko rukovodstvo. Za ove snage napravljen je plan dejstva prema Udbini, u nameri da se razoruža partizanski bataljon „Krbava“, povežu četnički elementi Udbine i D. Lapca i, u koordinaciji sa snagama Đujića koje je trebalo da nastupe pravcem Tiškovac–Srb–D.Lapac, zahvati cela južna, istočna i severoistočna Lika, dakle najjači ustanički srezovi i s najviše oružja. U pokušaju da ovom „pokretu“ daju političku platformu, koja bi bar donekle odgovarala stvorenom stanju u Lici i obezbedila podršku masa, opravdajući puč nužnošću svrgavanja „stranog“ rukovodstva koje im je nametnuto a koje „očigledno“ vuče narod u propast, četnici se nisu usudili da poreknu rukovodstvo KP, ni da otvorno negiraju borbu protiv okupatora. Naprotiv, čak su „izabrali“ delegate koji su imali da pomirljivim stavom dobiju za puč podršku autoritativnijih komunista u Lici.²³⁸

Plan je jasno izražavao težnje pučista, ali odnos snaga i događaji nisu bili na njihovoj strani. Četnici iz neposredne okoline Gračaca, još uvek bez oružanih formacija, nisu se odlučili da pomognu puč. Đujićeve snage, tučene na pravcu Tiškovac–Srb, nisu uspele da se probiju planiranim pravcem, a sređivanjem prilika u gospićkom i koreničkom srezu četnički elementi Udbine postali su oprezniji i čekali ishod događaja u Gračacu. Razoružanje štaba je prvi dan unelo zabunu, ali su u toku noći i sutradan seljaci počeli jasnije da sagledavaju posledice puča. Prva četa, suprotstavljajući se uporno i jedinstveno manevru pučista da je razoružaju, postala je centar okupljanja snaga koje su osuđivale puč. Četi je 16. aprila upućen u pomoć bataljon „Krbava“. Tada se prešlo u protunapad.²³⁹

U prvom zahvatu, 17. aprila, skršen je otpor pučista. Veći broj pokretača akcije je pohapšen, a rezervne čete razoružane, sem pojedinih vodova koji su do kraja ostali uz prvu četu i istakli se u likvi-

²³⁷ Isto. Izraz burgijaši je uobičajen u Lici za one ljude koji uprazno nešto huškaju. Ovde je taj izraz karakterističan u tome što učesnici nisu tada bili svesni organizatorske uloge pučista, a kako su u najvećem broju već narednih dana pošli u borbu protiv okupatora, to su one koji su najviše galamili i prozvali tako.

²³⁸ AVII, 4/18 k. 1611; ARPH 1842, 1847; Zb. NOR V–4, 87–91.

²³⁹ Isto, zatim AVII, 10/17 k. 1611.

daciji puča. Sledećih dana nastavljeno je s razoružavanjem sela pravcem Gupavčevo polje—Glogovo—Vučipolje—Velika Popina—Zrmanja. Intervencijom jakih italijanskih snaga i četnika iz okoline Gračaca, koji su tada prvi put stupili u oružanu akciju, sprečeno je razoružavanje Vučipolja koje je dalo otpor, dok je Velika Popina posle žestokih borbi oslobođena 28. aprila i delom razoružana. Štab Grupe je smatrao ovu akciju time završenom, jer se četničke snage, formirane neposredno u ovim akcijama i skoncentrisane oko komunikacije Knin—Gračac—Medak kao predstraže jakih italijanskih garnizona, nisu više mogle uspešno uništavati.²⁴⁰

U stvari, za dalje razbijanje četnika trebalo je više snaga. Reorganizacija i sređivanje naraslih jedinica, formiranje čete za Proleter-ski bataljon Hrvatske, formiranje udarnih bataljona za planiranu brigadu i čvršća orijentacija za prodiranje u hrvatska sela centralne i zapadne Like, kao zadaci iz prioriternog plana, nisu dozvoljavali odvajanje jačih snaga za borbu protiv četnika. I GŠH i CK KPH cenili su da likvidacija četnika zahteva koncentraciju jačih snaga, i to ne samo s terena Like već i s terena Bosne i Dalmacije, s glavnim ciljem da se udarac zada četničkom ishodištu, Kninskoj krajini.²⁴¹

Ovaj „predah“ iskoristili su, međutim, četnici za organizovanje jedinica i „čvršće“ kontrole u selima neposredno uz komunikacije Medak—Gračac—Vučipolje—Velika Popina—Zrmanja—Knin i u Kninskoj krajini. Koncem aprila i u prvoj polovini maja dobili su od Italijana znatne količine oružja. Uređeni su odnosi s italijanskim garnizonima i s organima vlasti NDH i napravljeni planovi za odbranu sela, s glavnim zadatkom da se osigura železnička pruga i drum Gospić—Gračac—Knin.²⁴²

U to vreme, slično Lici, iskorišćavajući italijansko-domobransku ofanzivu na Kordun, skriveni četnici u III četi 3. bataljona II odreda izvršili su početkom aprila puč, pobili rukovodstvo čete, komesara bataljona i komandanta odreda i formirali četnički odred u L. Jasenicama. Time je u Plašćanskoj dolini stvarno značajno žarište četnika s dejstvom prema Kordunu, Gorskom kotaru i prema Lici.²⁴³

Delovanjem tog i centra sa Sušaka, u drugoj polovini maja i početkom juna talas pučeva zahvatio je Gacku dolinu i Gorski kotar.

U 1941. i prvih meseci 1942. godine, i pored upornosti, Italijani su teško pronalazili agente za ubacivanje u partizanske odrede Gorskog kotara i zapadne Like. Ubačeni su brzo otkriveni. Grupacija srpskih građanskih političara na Sušaku nije mogla da učini više. Pokušaj, krajem marta, da se aktiviziraju oficiri, odbijen je. Brojni oficiri

²⁴⁰ Isto, zatim AVII, H—V—241; ARPH, 1992.

²⁴¹ Zb. NOR V—4, 143—146, 173—181.

²⁴² AVII, H—V—241, H—V—69, H—X—9, U—18 k. 94, U—23 k. 94, 2/6 k. 195, 6/10 k. 197—D.

²⁴³ ARPH, 1330; Zb. NOR V—4, 58—63, 72—82.

na Sušaku, mada se nisu otvoreno izjašnjavali protiv NOP-a nisu hteli ni u partizane, a prema četničkom pokretu su se gotovo svi i za duže vreme držali rezervisano.²⁴⁴

Tek, u aprilu, s dovođenjem potpukovnika Ilije Mihića iz zarobljeništva četnički centar na Sušaku oživljava. Iznošenjem plana stvaranja četničkih vojnih formacija za Liku, Gorski kotar i Hrvatsko primorje, koji je izrađen još u zarobljeništvu, Mihić postaje duša četničkog pokreta na Sušaku i za navedene krajeve. Prikazujući se kao umereni Jugosloven, proengleske orijentacije, Mihić se približava jugoslovenskim nacionalistima s namerom da okupi sve oficire i da ih postepeno aktivizira u organizovanju četničkih jedinica. Bez nekog većeg uspeha, jer se sve svelo na vrbovanje oficira iz zarobljeničkih logora, Mihić deo zavrbovanih već početkom maja upućuje u Liku i Gorski kotar sa zadatkom da okupe i povežu oficire i podoficire koji su se tamo nalazili od okupacije i da zajednički organizuju četničke odrede.²⁴⁵

S iskustvom u organizaciji četničkih jedinica u jugoslovenskoj vojsci i s dobrim poznavanjem mentaliteta Srba u Lici, Mihić je u prvom redu radio na organizovanju četničkih odreda jugoslovenske orijentacije, koji će se manje angažovati u borbi a više raditi na sistematskom okupljanju srpskih seljaka, s tim da spremni dočekaju svršetak rata. To se kosilo s razvitkom događaja, centar na Sušaku se sporo razvijao, a „Srpski komitet“ u Splitu nije mogao ozbiljnije da utiče na prilike u ovim krajevima. Zato je ubrzo na Sušak upućen Radmilo Grdžić koji se ranije istakao u organizaciji četnika u Hercegovini.²⁴⁶

Došavši na Sušak s ovlašćenjima Birčanina, on Mihiću ostavlja samo izvršavanje vojnih zadataka, a sam ubrzo postaje glavna politička ličnost četničkog centra na Sušaku. Pored organizacije centra, on se u ime Birčanina povezuje direktno s komandom II armije, koordinira rad s pokretom DM u Sloveniji i stvara kanale za veze s Kordunom, Banijom, Zagrebom i dalje preko Slavonije s Beogradom. Poseban Grdžićev zadatak je i povezivanje s predstavnicima HSS i njihovo stavljanje pod komandu DM. S njegovim dolaskom znatno je oživela grupacija građanskih političara velikosrpske orijentacije, dok jugoslavenski nacionalisti, sa još uvek neizdiferenciranim stavovima za način vođenja borbe protiv NOP, nisu imali poverenja u Grdžićevu misiju, ali ga nisu ometali u radu. Čak su smatrali da je i za njih dobro došlo takvo „odlučno“ lice koje će povesti akciju i „pokrenuti iz mrtvila sušačku čaršiju koja nije svesna opasnosti od crvenih“. Posebnu podršku Grdžić je dobio u grupi Jokić–Vukelić, poz-

²⁴⁴ Saslušanje Bruna Tomini (V. napom. 202). AVII, H–P–123, ARPH, neregistrovano, sveska prepisa dokumenata obaveštajne službe NOV-e i NOP-a.

²⁴⁵ AVII, H–P–123.

²⁴⁶ Isto.

natim predstavnicima JRZ, koja je već počela nametati svog vojnog eksponenta „energičnog“ majora Slavka Bjelajca nasuprot „naivnom“ Mihiću, ustupajući mu svoje veze s italijanskim oficirima i dajući znatna finansijska sredstva.²⁴⁷

Ubrzo su se osetili rezultati delovanja Mihića i prodornijeg Grdžića. Grupa oficira koju je pokrenuo Mihić, kao i oni koje je uputio iz zarobljeništva, povezali su građanske snage, i uspeli da prokrstare sve krajeve Like, Gorskog kotara i Plašćanske doline koji su bili pod kontrolom italijanskih trupa. Dok se jedan deo njih vratio, drugi, veći, deo ostao je da bi organizovao već postojeće četničke odrede u Medku i L.Jasenici, ili da prihvati ljudstvo za koje se računalo da će preći iz partizana.²⁴⁸

Najzad je u martu italijanskoj obaveštajnoj službi u Gorskom kotaru uspelo da se poveže s grupom bivših članova četničkog udruženja i pripadnika starog vojnopolicijskog aparata i da je usmeri na delovanje u partizanskim jedinicama. Zahvaljujući više nebudnosti partijske organizacije i, posebno, potcenjivanju četničke opasnosti od strane komande Gomirske (III) čete, grupa se povezuje s pročetnički orjentisanim partizanima i navodi ih da izvrše puč. Tako se u toku aprila i prve polovine maja unutar čete izgradila organizacija četnika koji su svoju delatnost počeli da prenose i na Moravičku čet, a delimično i u pozadinu. U ugovoreno vreme, neposredno po započinjanju italijanske ofanzive na Gorski kotar i Hrvatsko primorje, u četi je, 21. maja, izvršen puč. Četnici su uspeli da ubiju komandira čete i političkog delegata voda, da razoružaju čet, i povuku za sobom oko 40 partizana s kojima su se prijavili italijanskoj komandi i već sutradan pod njenim okriljem formirali četnički odred sa sedištem u Gomirju.²⁴⁹ Povezano s ovim 23. maja je iz Jasenka izbegao pop Nikola Mamula s 15 seljaka i priključio se gomirskim četnicima.²⁵⁰ a početkom juna izvršen je pokušaj puča i u Moravičkoj partizanskoj četi (Srpske Moravice), koji je razbijen i samo se nekoliko boraca odlučilo na bekstvo u četnički odred Gomirja.²⁵¹ Time je u Gorskom kotaru konačno oformljeno četničko uporište kao most između Like i Korduna s četničkom filijalom na Sušaku. To je ujedno na ovom području i „prvo čedo“ generala Scipione koji se naročito zanosio idejom da ujedini ustaše i četnike i od njih izgradi izvrsne odrede italijanske vojske. U tom smislu on je već 30. maja organizovao sastanak predstavnika četničkog odreda, ranijeg načelnika opštine Gomirja, i trojice „uglednih“ predstavnika Jasenka s predstavnicima ustaša i velikim

²⁴⁷ Isto, zatim ARPH, 1484.

²⁴⁸ Isto, zatim AVII, 8/2 k. 1603.

²⁴⁹ AVII, 58/8 k. 78-D; ARPH, 2742; Zb. NOR V-4, 72-82; Zb. NOR V-5, 41-2, 162, 526; Saslušanje Bruna Tomini (vid. nap. 202)

²⁵⁰ AVII, 10/9 k. 78-D. Zb. NOR V-4, 361-7.

²⁵¹ ARPH, 1492.

županom u Ogulinu, na kome su se svi složili da rade zajednički „na smirenju naroda“.²⁵²

Ovim „uspehom“ su na veću aktivnost i otvorenije izjašnjavanje protiv NOP podstaknuli građanski političari na Sušaku čime i proces diferencijacije među građanstvom Sušaka poprima šire i oštrije forme.²⁵³

Ali s prvim akcijama, organizovanje četnika u Gorskom kotaru pokazuje i svoju drugu stranu. Za hrvatske mase u previranju pojavila se nova opasnost u vidu četnika. To je te mase još snažnije orijentisalo prema NOP-u.²⁵⁴

U zapadnoj Lici uspesi partizanskih jedinica, oslobođenjem gotovo cele Gacke doline, nisu jednako propraćeni i učvršćivanjem NOP-a uopšte. NOP nije uhvatio dublje korene u selima. Srpski seljaci nisu imali poverenja u snagu partizana, a hrvatski, još uvek pod jakim uticajem mesnog rukovodstva HSS, držali su se rezervisano. Mere, primenjivane tokom aprila i maja „radi likvidacije četničkih elemenata“ u bataljonu „Božidar Adžija“ i po selima, politički nepripremljene, pokazale su se kao nedovoljne i izazvale suprotne efekte. Partijske organizacije se nisu snašle u sprovođenju politike zaoštavanja odnosa s okupatorom i uvlačenju seljaka u NOP. Skretanja u levo, i partijskog i vojnog rukovodstva (nepotrebno oduzimanje stoke od bogatijih, isticanje parola o proleterskoj revoluciji, itd.) i suviše grubosti prilikom čišćenja četničkih elemenata, praćene pretnjom seljacima, uticale su se na previranje u selima, koje još nije bilo završeno ni na pitanju borbe protiv okupatora. Zbog toga su se već u maju počeli pokazivati znaci pasivizacije i odbijanja od NOP-a (stagnacija u mobilizaciji, zaziranje od Hrvata i od komunista, hladno primanje partizana itd.) Ukoliko su ove pojave i uočavane, dobrim delom su podcenjivane, a rukovodstvo NOP-a Like nije s njima bilo uvek ni upoznao kako bi moglo intervenisati jačim snagama i kadrovima.²⁵⁵

U takvoj situaciji italijanski i ustaški agenti, kao i četnički elementi i emisari iz Plašćanske doline i sa Sušaka, ubrzavali su tokom maja delovanje, obuhvatajući svojom mrežom bataljon, a dobrim delom partijsku organizaciju i gotovo sva sela. Na tajnim sastancima pravljani su planovi za uništenje bataljona u koordinaciji s italijanskim trupama i četničkim odredom u L. Jasenici i stvarane četničke organizacije. Od oficira sa Sušaka i onih koji su izbegli iz sela, polovinom maja formiran je četnički štab u Otočcu koji je objedinjavao

²⁵² Vid. nap. 250).

²⁵³ AVII, H–P–123; ARPH, 1489.

²⁵⁴ ARPH, 1489.

²⁵⁵ AVII, 4/17, 4/18 k. 1611, 7/35 k. 103V. ARPH, 1847. Zb. NOR V–4, 147–151.

rad organizacija na području celog sreza orijentišući ih na otpočinjanje oružanog sukoba s partizanskim snagama.²⁵⁶

Iskoristivši odsutnost glavnine bataljona grupa skrivenih četnika u III četi, je noću 30./31. maja, izvršivši puč u Škarama, razoružala desetak partizana, a deo povukla sa sobom. Ovoj akciji neposredno je sadejstvovao vod koji se nalazio u osiguranju Brloga. Vodnik ovog voda se nekoliko dana ranije tajno sporazumeo s ustašama o nenapadanju i uzajamnom pomaganju u borbi protiv partizana. Organizujući prebegle partizane i tridesetak seljaka iz Brloga i neposredne okoline Otočca u četničku četu, izvršen je već 4. juna napad na Škare. Povratkom glavnine bataljona „Božidar Adžija“, borbe su se razvile na čitavom području. Do polovine juna četnici su vojnički bili razbijeni, a ostatak se sklonio u Otačac. Ali su politički uspesi izostali. Streljanje organizatora puča, čišćenje bataljona, ne baš sretno izvršeno, kao i razbijanje prvih skupina, nije iskorišćeno i za političko demansiranje četnika, posebno njihove saradnje s ustašama i Italijanima koja je u tim borbama bila očita. S parolom da su partizani prave ustaše i da je srpstvo pred smrtnom opasnošću, četnici su uspeali da povuku dobar deo seljaka da Italijanima, a delom i ustašama, izjave pokornost i od njih zatraže zaštitu. Tako su za prvih deset dana, uz obavezu da će očistiti sela od partizana, Italijani naoružali preko 200 seljaka Zalužnice, Poduma, Doljana i Brloga. S ovim je proces hlađenja stanovništva prema partizanima pojačan i priliv novih boraca gotovo sprečen. U italijansko-ustaško-četničkoj ofanzivi, koja je uskoro usledila, bataljon se našao skoro sam i s mukom je uspevao da održi oslobođeni teritorij. Uzimanjem Škara i osnivanjem italijanskog garnizona u tom mestu, kao i u Brlogu, četnici se konsoliduju i uspostavljaju svoje garnizone u nizu sela Gacke doline.²⁵⁷

Na Kordunu, neposredno posle aprilske italijansko-domobranske ofanzive, prelaskom ustašama i podržavanjem poziva za predaju, ponovljen je pokušaj građanskih grupa oko Napijala, Mrkića, Koraća i ostalih da razbiju NOP. Pozivu je naselo nekoliko sela, ali s pokoljem prve grupe (oko 40) i brzom intervencijom partizanskih jedinica, ovaj je proces prekinut. Vest u toku, i neposredno posle ofanzive, o zverstvima ustaša na celom tom području, konačno je sahranila ustaško-četničku politiku „smirivanja“. Seljaci se, sem pojedinačno, više nisu dali zavesti parolama o predaji. Time su konačno razobličene i grupe oko Napijala, Koraća i ostalih.²⁵⁸

Učinjen je pokušaj da se od grupica i pojedinaca koji su prebegli ustašama, povezivanjem oko Rakinića, formira odred u sastavu do-

²⁵⁶ Isto, zatim AVII, 1/4 k. 145—D, 11/16 k. 103B.

²⁵⁷ AVII, 1/4 k. 145—D, 8/4 k. 145—D. Zb. NOR V—5, 130—2, 215—18, 555, 568—9.

²⁵⁸ AVII, 30/10 k. 103A. Zb. NOR V—4, 261—8, 283—5; Mišan Napijalo se ponudio ustaškim vlastima da će prevesti Srbe ustašama i raditi na smirivanju,

mobranskih jedinica. S likvidacijom Rakinića i sklanjanjem većine u Beograd, otpala je i ova mogućnost.²⁵⁹ A i svi dalji pokušaji povezivanja četničkih ostataka, kao i pojedinaca i grupica koje je proces pojačavanja revolucionarnih mera NOP-a izbacivao na površinu, sveli su se na uključivanje u mrežu gestapovsko-ustaških agenata gde su, prilikom vršenja sabotaze, u agitaciji, u prikupljanju podataka i slično, dobrim delom otkrivani i kažnjavani. U tom procesu, sa izgledima na uspeh, oslonjen na ustaše i uživajući podršku četničkog odbora u Beogradu, formiran je krajem godine centar u Karlovcu, čiji će se rad posredno ili neposredno jače osetiti tek u drugoj polovini 1944. godine.²⁶⁰

Uticao iz četničkih uporišta okoline Plaškog na ostale delove Korduna i dalje ka Baniji, paralisano je tokom cele godine pajačanim radom organa NOP-a na „graničnim“ delovima i blokadom od strane partizanskih jedinica. I mada izvesni seljaci nisu uvek bili indiferentni i imuni na četničko-ustašku propagandu, čemu su partijske organizacije i svi organi NOP-a morali stalno posvećivati potrebnu pažnju, osnovna masa ostala je čvrsto vezana za NOP. Ispadi četnika u hrvatska sela u pravcu Karlovca delovali su i ovde na previranje i brže opredeljivanje hrvatskih seljaka za NOP.²⁶¹

Na Baniji i u Slavoniji prolećna „ofanziva“ četnika ostavila je slab trag. Akcije su započete paralelno i gotovo na isti način kao i u ostalim krajevima, ali su ovde uslovi za razvitak četničkog pokreta bili komplikovaniji i sa daleko manjim izgledima na uspeh.

Teritorija Banije bila je van domašaja italijanskih okupacionih trupa. Pavelić, ceneći značaj ovog područja za prenošenje NOP-a na sever, kao i za vezu sa Zagrebom, Slavonijom i Bosnom, računao je u početku da će, pojačavanjem garnizona i preduzimanjem opsežnih operacija, ustaše imati snage da same unište NOP. Međutim, nasuprot činjenici da su neka sela dala znatan broj ustaša, jaz između Srba i Hrvata premošćen je ovde najranije i Paveliću nije pošlo za rukom da uvuče hrvatske seljake u bratoubilačku borbu, a sa ustašama pak NOP se nije mogao uništiti. To je prisililo i Pavelića na manevar prema srpskim masama, tada osnovnim snagama NOP-a. Sukcesivnim operacijama, koje su, s jedne strane, praćene masovnim uništavanjem stanovništva, odvođenjem čitavih sela u logore, paljenjem i pljačkanjem imovine, a, s druge strane, približavanjem seljacima, jamčenjem sigurnosti života i imovine, obećanjem pune slobode,

zašto je kao garanciju dao svoju porodicu. Kako su ustaše poklale i porodicu mu i nekoliko lica koja su se predala, to je isti ostao nemoćan da nešto čini u to vreme (AVII 2/2 k. 151a—D izveštaj domobranskog majora dr Pušića od 3. VI 1942).

²⁵⁹ AVII, 3/10 k. 103A, 12/24, 28/24, 31/24, 35/23, 37/24, 39/24, 36/24 k. 1612. A—RPH, 1432, 1437. Zb NOR V—4, 261—8. Zb. NOR V—9, 41.

²⁶⁰ Isto.

²⁶¹ Isto.

pozivanjem Srba u domobransku vojsku, nuđenjem Srbima učešće u vlasti, materijalnim pomaganjem izbeglog stanovništva, uspostavljanjem „hrvatske pravoslavne crkve“, vrbovanjem špijuna, nuđenjem sporazuma predstavnicima građanskih snaga itd., Pavelić je računao da će uspeti odvojiti deo srpskih masa od NOP-a. Na taj način on je istovremeno obezbeđivao da taj deo ne postane nova opasnost za pozicije hrvatske buržoazije, bilo direktnom penetracijom srpske buržoazije bilo putem njenog oslonca na Nemce, eventualno Italijane. U tim manevrima Pavelić ni sam nije bežao od mogućnosti da se stvore oružane formacije, slične četničkim, ali nikako ne i s četničkim obeležjem. Zbog bojazni da Nemci ne stvore četničke jedinice vezane za sebe, a s rđavim iskustvom saradnje s četničkim formacijama u Bosni, Pavelić je orijentisao ustaše na stvaranje formacija iz redova Srba unutar domobranskih jedinica, u svojstvu pomoćnih odreda, radnih bataljona i slično, koji će biti pod punom kontrolom ustaša i ograničene na dejstva u lokalnim granicama.²⁶²

Time i činjenicom da je NOP uhvatio dubokog korena u selima, a srpske mase bile i suviše ogorčene na ustaše, predstavnici građanskih snaga našli su se u teškom položaju. Vezivanje s ustašama nije bilo nimalo popularno i sadržavalo je samo elemente bržeg demaskiranja, a često nisu bili ni sigurni da će ih ustaše poštediti. Suprotnosti Nemaca i ustaša nisu bile toliko zaoštrene da bi se mogle koristiti stajanjem uz Nemce. No i pri takvom stanju, predstavnici građanskih snaga se nisu odrekli borbe protiv NOP-a, bilo da su se morali vezati s ustašama bilo s Nemcima.²⁶³

U prvoj polovini godine, istupajući u oslobođenim selima unutar organa NOP-a ili izvan njih, predstavnici građanskih snaga, nepovezani, skoncentrisali su delatnost na nekoliko najaktuelnijih pitanja: podržavanje šovinističkih tendencija, podsticanje na paljenje i pljačku i linearno kažnjavanje „ustaških“ sela, unošenje parole za predaju i pomirenje s ustaškim vlastima i davanje jačeg otpora politici čišćenja i učvršćivanja NOO-a, u kojima su i otpočeli delatnost, težeći da ih pretvore u svoja uporišta. Rezultate ovakvog delovanja koristili su četnici u stvaranju svojih organizacija.²⁶⁴

Aprilska ofanziva, kada su partizanske snage prešle u Bosnu, iskorišćena je za pojačanu agitaciju, slobodnije stvaranje četničkih organizacija i za razbijanje ekonomske blokade ustaških garnizona. S ustaškim centrima trgovci, bogatiji seljaci pa i neki činovnici, razvili su trgovinu i šverc, naročito s kritičnim artiklami — so i petrolej. U tim akcijama, dolazeći u dodir s ustaškim vlastima, ispitivani su stavovi ustaša i uslovi za saradnju, a što je korišćeno i za upućivanje kurira u Beograd radi obaveštavanja izbegličkog centra i donošenja uput-

²⁶² ARPH, 2074, 2075, 2180, 2182, 2199, 2748, 2750, 2757, 2761, 3069, 3099.

²⁶³ Isto.

²⁶⁴ ARPH, 2082, 2084, 3100. A-VII, 1/9 k. 103A.

stava za rad, odakle su, inače, ne samo ranije već i sada stizali i prvi organizatori četnika. Tako je u tom vreme formirana četnička organizacija na sektoru Dvor, koja je za početak svoga delovanja postavila sebi zadatak da vrši atentate na istaknute rukovodioce NOP-a, izgradnju četničkog centra u Dvoru i povezivanje istog s Bosnom i Srbijom, te stvaranje mreže organizacija u Baniji. Kako se Dvor nalazio u operacijskoj zoni nemačkih vojnih snaga, koje su prihvatile četnike, to je ova organizacija našla soluciju u istovremenoj kolaboraciji s ustašama i Nemcima, jače se oslanjajući na poslednje.²⁶⁵

Tokom maja, odmah po povratku jedinica iz Bosne, organi NOP-a su otkrili celu organizaciju. Hapšenjem, početkom juna, desetak organizatora istraga je otkrila šire veze četničkih elemenata na oslobođenoj teritoriji i njihovo povezivanje s Bosnom i Beogradom. Pooštravanjem mera, kako protiv četničkih elemenata tako i protiv pokretača parole smirivanja i razbijača ekonomske blokade uhvaćeni su podstrekači paljevina i pljačke, i uz pojačano političko demaskiranje, primenjene mere prisilnog rada, zatvora, pa i streljanja.²⁶⁶

U procesu čišćenja i demaskiranja četničkih elemenata, kao i onih koji to nisu bili, a kočili su razvitak NOP-a, učinjen je i značajan zaokret u politici OK i Štaba PO Banije. Rukovodstvo NOP-a, koje se mesecima gubilo u rešavanju problema paljevina i pljačke hrvatskih sela i uvlačenja hrvatskih masa u NOP, u analizi neuspeha uvek je polazilo od „opšte slabosti čitave partijske organizacije“. Iskustvom u borbi s četničkim elementima i upozorenjem CK KPH, uvidelo se da pojave paljevina vuku koren iz tendencija „srbovanja“ i „kažnjavanja Hrvata“ koje su zahvatale i neke rukovodioce, a da rukovodstvo nikada nije oštro postavljalo to pitanje i kažnjavalo njihove vinovnike bez obzira na hrabrost i popularnost. Orijentacija na oštro kažnjavanje nosilaca takvih tendencija, kao i rešenost da se odlučnije pređe, za razliku od ranijeg „insistiranja na hvatanju kontakta s hrvatskim selima i stvaranja bratstva“ na vršenje akcija u hrvatskim selima, na prodíranje na sever, odvajanje Hrvata od ustaša, mobilizaciju hrvatskih seljaka u partizanske jedinice i obuhvatanje hrvatskih sela organizacijama NOP-a, dale su u daljem razvitku NOP-a vrlo pozitivne rezultate.²⁶⁷

U drugoj polovini godine borba s četničkim elementima u Baniji bila je nešto komplikovanija. Pored četnika koji su lakše demaskirani u masama kao ustaški špijuni (vodiči u junskoj ofanzivi i prokazivači skloništa hrane), ozbiljnije je protiv NOP-a istupila grupacija sastavljena od trgovaca, činovnika i bogatijih seljaka. Veštím sabotiranjem mera NOP-a, izbacivanjem parole da se ne ide u NOV već u domobrane ili u Srbiju i modificiranjem šovinističke politike, ali bez izla-

²⁶⁵ ARPH, 2070, 2074, 2075, 2097, 2201, 2099. Zb. NOR V–4, 229–232.

²⁶⁶ A–RPH, 2074, 2075, 2180, 2199, 2201, 2757, 3059, 3087, 3103.

²⁶⁷ ARPH, 2081, 2082, 2084, 2086, 2079, 2091, 2099, 3108, A–VII, 1/9 k. 103A.

ganja da se okvalifikuje kao otvoreni neprijatelj NOP-a, delatnost ove grupacije pojavljuje se u procesu pooštrevanja ekonomskih mera nužnih za osiguranje daljeg razvitka NOP-a. Ovo se naročito pojačava za vreme ofanzivnih operacija ustaško-nemačkih snaga, a njen vid-niji rezultat je odlaženje nekolicine u domobrane ili u Srbiju.²⁶⁸

U vezi s ovim interesantni su neki aspekti razvijanja šovinističkih tendencija. Ovi, u osnovi pročetnički elementi, izbacili su parolu da je rukovodstvo Banije i suviše „zabrazdilo“ u „kažnjavanju Srba“. Razvijana je agitacija o „preoštrim merama prema Srbima obzirom na dela koja su učinili Hrvati; Srbima ako i pogreše treba opraštati jer su ozlojeđeni na pokolje; ako se Srbi ovako kažnjavaju, onda treba primeniti teže kazne prema Hrvatima“ itd. Mada je u ovome bilo opravdanih i dobronamernih prigovora, isticanje ovog pitanja utoliko je karakterističnije što se iza njega krila politika pritiska na OK i Štab PO Banije da prekine ili bar ublaži kurs ne samo na likvidaciju čet-ničkih i šovinističkih elemenata, već i na svim linijama razvitka NOP-a.²⁶⁹

Borba s ovom grupacijom bila je komplikovanija i zahtevala je angažovanje svih organa i masovnih organizacija NOP-a u njihovom demaskiranju i u onemogućavanju da sabotazama oslabe ekonomsku bazu NOP-a. Ponekad su u ovome organi NOP-a bili prisiljeni da nad pojedincima za koje bi se dokazalo da vrše sabotazu usmerenu protiv NOP-a primene oštre kazne.²⁷⁰

U ovim akcijama i manevrima, mada pažljivo smišljenim, naročito s gledišta psihologije seljaka, ozbiljniji rezultati u toku 1942. nisu postignuti. Impozantne snage NOP-a, angažujući se sve više isključivo protiv okupatorsko-ustaških snaga, uspevale su da u svim situacijama osujete manevar eksponenata srpske buržoazije u razvijanju NOP-a i da ih onemoguće u stvaranju četničkih oružanih formacija.

Istu sudbinu doživeli su i predstavnici srpskih građanskih snaga u Slavoniji. Najavljena prolećna ofanziva snažnih četničkih snaga iz Srbije, popularisana od pročetničkih elemenata u Slavoniji, potpuno je izostala. Agentura Draže Mihailovića u Beogradu, iako je računala na okupljanje nekoliko stotina slavonskih izbeglica, nije uspela ni da ih okupi, a još manje da uputi u bratoubilačku borbu. A da su imali i drugih snaga, kao što su i na to računali, uslovi za ozbiljnije četničko dejstvo spolja nisu postojali. Ma koliko da se Nemcima žurilo da likvidiraju NOP Slavonije i osiguraju komunikaciju Beograd—Zagreb, u tu borbu nisu smeli uvući četnike iz Srbije jer bi to značilo kompromitovanje i svoje i snage NDH. Dovođenje četničkih formacija, organizovanih u Srbiji, na teritoriju gde pretežno živi hrvatsko stanovništvo, značio bi potpun krah Pavelića i ustaša. Zbog toga su se

²⁶⁸ ARPH, 2086, 1099, 2105, 2186, 2217, 3052, 3079, 3100. AVII, 1/9 k. 103A.

²⁶⁹ Isto.

²⁷⁰ Isto.

Nemci i Pavelić odlučili da sami ugušuju ovaj „periferni“ pokret, a četnike da koriste u ostalim krajevima.²⁷¹

Lišeni čvrste podrške jednog takvog odreda, četnički elementi u Slavoniji, ukoliko su i počinjali s akcijama, bili su izloženi nemilosrdnom udaru snaga NOP-a tokom cele godine i nisu uspjeli da bilo kada ozbiljnije ometu razvitak NOP-a Slavonije i spreče srpske mase da učestvuju u njemu. Posle raščišćavanja odnosa s „četničkom“ četom (grupa od 28 boraca koji su, sklanjajući se od ustaša, samoinicijativno prihvatili borbu s ustašama), s proleća 1942. godine, i likvidacije grupice četnika, koja je planirala atentate na rukovodioce NOP, u aprilu, do ozbiljnijih pojava četničkih elemenata nije dolazilo. Grupe i grupacije, kao i pojedinci, koji su tokom cele godine ubacivani iz Bosne, i posebno iz Beograda, otkrivani su u početku razvijanja delatnosti i likvidirani.²⁷²

Pokušaj Pavelića, u martu, da izvrši mobilizaciju Srba u domobransku vojsku, naročito u srezovima gde su jačale partizanske jedinice, sračunat na formiranje radnih bataljona i time lišavanje NOP-a mobilizacijske baze, najvećim delom je razbijen. Pozvani su se masovno sklonili pod zaštitu partizana, stupajući postepeno u partizanske jedinice, što je zavisilo od količine zarobljenog oružja. Ovim masovnim odbijanjem poziva i, uskoro zatim, zarobljavanjem radnog bataljona (bojne), ustaše su bile prisiljene da obustave mobilizaciju janja delatnosti i likvidirani.²⁷³

Posle višemesečne borbe i manevrisanja, stvaran obostranom inicijativom srpske buržoazije i Italijana za borbu protiv rastućeg pritiska NOP-a, s osloncem i u saradnji sa italijanskim okupacionim trupama, podstican i podržavan od jugoslovenske vlade u emigraciji i engleskih obaveštajnih agenata, u saradnji posredno ili neposredno sa svim kontrarevolucionarnim snagama u zemlji, četnički pokret u Hrvatskoj najzad je izašao iz faze sazrevanja, stvorio oružane formacije i otpočeo oružanu borbu protiv snaga NOP-a. Okupljanjem gotovo u celini istaknutih srpskih građanskih političara, dobrog dela trgovaca, nekolicine sveštenika i znatnog broja pripadnika starog buržoaskog aparata vlasti, a istupajući s parolom o prijateljstvu Italijana prema Srbima, zatim o opasnosti po srpstvo od komunista kao drugih ustaša, srpskoj buržoaziji pošlo je za rukom da povuče i deo seljaka. Od tih snaga organizovane su i prve oružane formacije, teritorijalno raspoređene na gotovo celu Kninsku krajinu, protežući se dalje uskim pojasom oko komunikacija Knin–Gračac–Medak, Vrhovine–Plaški i izolovana uporišta u otočakom i ogulinskom srezu.

²⁷¹ AVII, H-V-1; ARPH, 3143.

²⁷² Zb. NOR V-3, 355-6; Zb. NOR V-4, 352-3. Zb. NOR V-5, 101-102; Zb. NOR V-6, 18-24, 160-4, Zb. NOR V-9, 178, 217, 294, Zb. NOR V-10, 68. A-RPH, 448. AVII, 22/14 k. 103A.

²⁷³ Zb. V-3, 354-5. ARPH, 1388, 1405, 1406.

IX

Polazeći od ocene da su snage NOP-a vrlo jake i da njihovo uništavanje zahteva angažovanje ozbiljnijih snaga, političko i vojno rukovodstvo četničkog pokreta u Splitu, saglasno odluci DM, orijentisalo se na učvršćivanje i povezivanje kontrolisanih teritorija, vojničko organizovanje i naoružanje četničkih skupina i popuna opštom mobilizacijom, stvaranje propagandnog aparata, izgradnju četničke vlasti, proširivanje uticaja na anektirane delove Dalmacije, uz istovremeno delovanje na teritoriju pod kontrolom NOV-e i stvaranje potrebnih uslova za zahvatanje i tih krajeva četničkim pokretom, a sve zajedno s perspektivom da se zajedno s okupatorom pokrene snažna ofanziva protiv NOV-e, sadejstvujući ostalim četničkim snagama u Jugoslaviji. Ishod te ofanzive trebalo je da bude razbijanje i uništavanje glavnine snaga NOV-e i zaposedanje koridora Lika—Dalmacija—Hercegovina, s osloncem na Crnu Goru, kako bi se, u prvom redu, mogla osigurati jadranska obala za nesmetano iskrcavanje zapadnih Saveznika.

Za izvršavanje navedenih zadataka angažovane su četničke snage u celini do kraja godine, postižući u toku leta i s jeseni delimične rezultate, a mestimično i značajne uspehe, da bi s jeseni i početkom zime došle u ozbiljnu krizu.

S osećanjem težine aprilskih poraza u Lici i nemoći da se pokrenu snage Kninske krajine u opštu ofanzivu, a s ocenom „da su vremena ozbiljna“, Đujić se odlučio da deluje na brzinu. Izbacivajući parolu „smrt komunizmu — demokratska sloboda srpskom narodu“, uz pomoć četnika iz Medka i s italijanskim prevoznim sredstvima i osiguranjem, Đujić je, prošavši zrmanjsku opštinu i deo Bukovice od Pađena do Obrovca, povezo četničke grupe, uspostavio seoska veća i formirao četničke odrede. Po povratku, nemoćan da se u ponovnom pokušaju probije za Srb, Đujić je koncentrisao svoje snage na Kninsku krajinu.²⁷⁴ Obračunavajući se s Brkovićem (i zbog neodlučnosti da stupi u akciju i zbog ličnih razilaženja i prestiža), te nizom zborova propraćenih pretnjama protiv pristalica NOP-a, Đujić je organizovao sva sela istočno od Knina u četničke jedinice i stavio pod komandu puka „Petar Mrkonjić“. Time je izvršen i pritisak na Vladu Novakovića da se određenije postavi u borbi protiv snaga NOP-a, kao i na Paju Popovića. Ovaj zadnji, iako se još ne odlučuje na oružanu borbu, pojačao je rad na učvršćenju seoskih veća i organizacionom učvršćenju jedinica, tražeći da se zakunu kralju Petru II i orijentišući četničke snage na onemogućavanje odlaska seljaka u partizanske jedinice.²⁷⁵

²⁷⁴ AVII, H-V-87, H-X-9, 3/6 k. 195-D, U-23 k. 94. Zb. NOR V-4, 405-6.

²⁷⁵ AVII, H-V-69, H-P-2005, 9/3, 13/3 k. 145-D, 9/1 k. 5. Gizdić, *Dalmacija 1942*, Zagreb 1959, 222.

Pored učvršćenja četnika u Kninskoj krajini, oni se učvršćuju i u Zrmanji, Gračacu i delu Bukovice. U Zrmanji su organizovane seoske čete koje, pored odbrane sela, preuzimaju i obezbeđenje komunikacija Gračac–Knin, dok formirana opštinska uprava pod svoju vlast uzima gotovo celu opštinu. U opštini Gračac formiran je centralni četnički odbor, s funkcijama vlasti u svim selima, koji istovremeno ridi i na organizaciji četničkog odreda. Za područje Pađana, Mokrog Polja i Radučića formira se Bukovački četnički odred pod vodstvom Vlade Novakovića, dok za D. Krupu i sela ispod Velebita odred formira iguman manastira Krupa, Savatije Mažibrada, s osloncem na četnike u Gračacu. Uporedo s organizacijom četničkih jedinica, na svim područjima preduzete su vrlo oštre mere protiv pristalica NOP-a, zabranjen odlazak iz sela, obrazovani sudovi i određene trojke za izvršavanje presuda, dok su svi seljaci od 16 do 50 godina uvedeni u četničke spiskove.²⁷⁶

Ovaj relativno mirni proces organizacije četničkih snaga prekinut je polovinom maja dejstvom partizanskih jedinica.

Zbog nedovoljno sredeog stanja partizanskih jedinica u Lici i snažnijeg delovanja četnika i nužnosti pomoći Dalmaciji u razvijanju NOP-a, a odustajući od planiranog puta za Slavoniju, GŠH se odlučio na uništavanje četničkih snaga u njihovom ishodištu — Kninskoj krajini. U tom cilju formiran je kombinovani odred jačine od tri i po bataljona koji je dobio zadatak da uz pomoć jedinica iz Bosne i iz Dinare, sruši vijadukt na željezničkoj pruzi Knin–Zrmanja i da razbije četnike u zapadnom delu Kninske krajine.²⁷⁷

Akcije koje su počele polovinom i trajale do kraja maja dale su krupne rezultate u razbijanju četnika u Plavnu i Golubiću, a posebno u Zrmanji i D. Krupi. Uništavanjem četničkih organa vlasti i mobilizacijom znatnog broja seljaka iz Plavna i doline Zrmanje formiran je bataljon „Branko Vladušić“, čime su partizanske snage čvrsto posele deo Zrmanje obezbeđujući do kraja godine kontinuitet u povezivanju partizanskih snaga Like s onim u Bukovici.²⁷⁸

Međutim, osnovni zadatak nije izvršen. Zbog nedolaska snaga iz Bosne i otežane koordinacije sa snagama iz Dinare, i inače nedovoljne snage kombinovanog odreda za takav poduhvat, vijaduk nije srušen, a glavnina četnika uspjela je da pobjegne ka Strmici. Iz toga je rezultirala i odluka GŠH da se partizanske snage Like orjentišu na prodiranje u zapadnu Liku u cilju da obuhvate NOP-om hrvatska sela.²⁷⁹

²⁷⁶ AVII, H–X–10, H–V–266, H–V–753, U–23 k. 94, 16/3 k. 145–D.

²⁷⁷ AVII, 20/1 k. 102. Zb. NOR V–4, 158–166, 319–336.

²⁷⁸ AVII, 55/1 k. 102, 21/24, 22/24, 23/24, 25/24, k. 1611, 19/3 k. 102A. Zb. NOR V–4, 71 242–46, 254–5, 288–304, 307–8.

²⁷⁹ Zb. NOR V–4, 281–2, 319–336.

Tim i okolnošću da se tokom maja i juna iz B. Petrovca i Drvara četničke snage povlače u Knin, te da su i italijanske snage tučene i u zapadnoj Bosni i Lici, koje se zbog toga i povlače i učvršćuju u Kninu, s glavnim zadatkom da odbrane komunikaciju Split—Vrhovine, četničko rukovodstvo pojačalo je delatnost u Kninskoj krajini i južnoj Lici. Dolaskom grupa jugoslovenskih oficira iz zarobljeništva, dobivanjem veće količine oružja od Italijana i kršenjem otpora kako građanstva Knina tako i seljaka u selima, u drugoj polovini maja i tokom juna „završena je organizacija“ Dinarske četničke divizije. Pored puka „Gavrilo Princip“, formiranog u Grahovu, formiran je od četnika Drvara, B. Petrovca i delom iz Kninske krajine i Like puk „Kralj Aleksandar I“ pod vodstvom Mane Rokvića. Dok je puk „Petar Mrkonjić“ reorganizovan, dotle je, upućivanjem oficira u Bukovički odred, ovaj samo čvršće vezan za Dinarsku diviziju. Za područje V. Popine, Otrića i Tiškovca formiran je puk „Kralj Petar II“, sa zadatkom obuhvatanja opštine Srb i dalje prema D. Lapcu, a u Gračacu puk „Vožd Karađorđe“, s perspektivom da zahvati i opštine Bruvno i Mazin. Ovom puku podređene su i četničke skupine u D. Krupi. S osloncem na Medački četnički odred, početkom juna formirana je komanda četničkih odreda za Liku, sa zadatkom da organizaciono poveže sve četničke snage u Lici, Plašćanskoj dolini i u Gorskom kotaru. U ovom periodu popunjen je i štab divizije koji je, disciplinujući oficire, ostvario znatnu kontrolu nad pukovima, sem puka „Onisima Popović“, čiji se komandant, pod pritiskom snažnog previranja seljaka u Kosovskoj dolini do kraja života nije odlučio na oružanu akciju, a nije hteo s druge strane ni da se pokori Đujiću.²⁸⁰

Ceneći razvoj događaja u Kninskoj krajini i u težnji da se izvrši direktno povezivanje partizanskih snaga u Bukovici s onim u Dinari, štab IV operativne zone (dalmatinske), angažujući Dinarski partizanski odred i bataljon „Bude Borjan“, odlučio se da otpočne uništavanje četnika preko Kosovske doline. Izvršavajući odluku, razbijanjem puka „O. Popović“, 19. juna, partizanske snage posele su deo Kosovske doline i ugrozile železničku prugu Knin—Drniš. Ovo je izazvalo još veće previranje kod seljaka od kojih samo za dva dana preko njih 100 odlazi u partizanske jedinice. Ocenjujući ovaj prodor kao opasan, italijanske i četničke snage vrlo brzo su reagovala. U sedmodnevnoj borbi s italijanskim trupama i četničkim snagama iz pukova „P. Mrkonjić“, „G. Princip“, „Kralj Aleksandar I“, Dinarski odred odneo je vojničku pobedu, nanevši im znatne gubitke na Kozjaku. Međutim, zahvaljujući okolnosti da taj uspeh nije iskorišćen prodorom u Kosovsku dolinu, kao i da se bataljon „B. Borjan“ nije uspeo probiti preko Promine i spojiti s ovim snagama, a da su snage za ovaj poduhvat inače

²⁸⁰ AVII, H-V-70, H-V-73, H-V-78, H-V-79, H-V-75, H-V-83/1, H-V-84, H-V-394, H-V-506, H-V-753, H-P-10, H-X-13; 11/6, 12/6, 16/6, 17/6 k. 195—D. 9/1 k. 5, 21/9 k. 103A.

bile male, četnici su uspjeli da zahvate Kosovsku dolinu, spreče odlazak seljaka u partizanske jedinice, pretvarajući je u četničko uporište. Time je Kninska krajina u celini ušla pod kontrolu Italijana i četnika. Mada su previranja seljaka nastavljena, a partijske organizacije i dalje uspevale da održavaju kontinuitet u radu organizacija NOP-a, mobilizacija za partizanske jedinice bila je neznatna. Mobilizacijom i delimičnim sređivanjem četnici su već u toku jula otpočeli s vršenjem ispada izvan Kninske krajine. Učestvujući u italijanskim operacijskim zahvatima, četnici su do kraja oktobra, stavili pod svoju kontrolu deo Vrličke krajine i delimično sela u Podinjarju.²⁸¹

Paralelno s ovim, četničkom organizacijom zahvaćeni su delimično i anektirani delovi severne Dalmacije.

Zbog razmaha NOP-a u Bukovici tokom aprila i maja, i, posebno, zbog izvršavanja značajnih akcija bataljona „Bude Borjan“, Italijani su se odlučili da i na ovom delu Dalmacije formiraju kvislinške jedinice. Početkom juna guverner Dalmacije i general Roata složili su se da se te jedinice formiraju s nacionalnim obeležjem, ali kao pomoćne, dobro plaćene, sa komandnim sastavom od italijanskih oficira i podoficira i s perspektivom da postanu osnova za regrutaciju u italijansku vojsku svih muškaraca s anektiranih područja. Za početak dati su zadaci da se obezbede sela, komunikacije i unište pristalice NOP-a.²⁸²

Prilikom izvršavanja ove zamisli Italijani su se poslužili već oporobanim četničkim organizatorima. Na nekoliko sastanaka, 4. i 5. juna u Zadru, s predstavnicima četnika iz Kninske krajine Stevom Rađenovićem, pukovnikom Uzunčevićem, kapetanom Ivaniševićem i poručnikom Ilićem, postignuta je saglasnost da oni izvrše agitaciju u srpskim selima za vrbovanje seljaka, što su oni u zajednici s italijanskim oficirima i učinili tokom juna u Obrovcu, Žegararu, Kistanjama, Benkovcu i Skradinu, dok su agitaciju u hrvatskim selima vršili italijanski oficiri uz pomoć fratarara i katoličkih sveštenika. Organizaciju jedinica izvršili su sami Italijani, dajući im naziv „Milizia Volontari Anticomunisti“ (MVAC). Tokom jula formirane su prve jedinice od srpskih seljaka u Obrovcu, Žegararu, Kistanjama, Skradinu i Benkovcu, a od hrvatskih u Biogradu, Novigradu, Zemuniku, Lisičiću, Lišanama i Stankovcima, koje su se tokom godine pojačavale. Reorganizacijom u drugoj polovini oktobra ove su jedinice formirane u dva bataljona pod komandom divizije „Zara“ i do kraja oktobra narasle su na 560 boraca. Dok je u selima bilo oko 90 naoružanih hrvatskih seljaka, dotle je na četničkoj osnovi regrutovano 284 borca. Italijani su borce ovih jedinica vezali za sebe dobrom platom, a naročito povećanim

²⁸¹ AVII, H-V-2 (535-B-7), H-V-753, H-X-19, 9/1 k. 5. Zb. NOR V-5, 111, 146, 193, 236. Zb. NOR V-6, 58.

²⁸² Zb. NOR V-5, 537, 554.

sledovanjem hrane za porodice, a omogućavali su im i izvršavanje pljačke prilikom pretresa sela i proganjanja pristalica NOP-a. Pošto su te jedinice bile prava napast za stanovništvo, one nisu ni tada a ni kasnije mogle postati osnova za mobilizaciju ni srpskog ni hrvatskog stanovništva.²⁸³

U Lici, sem sreza Gračac, Gorskom kotaru i Plašćanskoj dolini organizacija četničkih formacija nešto je sporija i proces se završava krajem oktobra.

Razgraničenjem s Dinarskom divizijom polovinom juna, četnički centar na Sušaku preduzeo je mere za sređivanje četničkih snaga na području Medka, u Gackoj dolini, L. Jasenici, Plaškom i u Gomirju, stavljajući ih pod jedinstvenu komandu četničkih odreda u Lici sa sedištem u Opatiji, a kasnije u Otočcu. Pored toga, težište delovanja četničkih snaga postavljeno je na teritorijalno povezivanje pravcima Medak—Počitelj—Perušić—Otočac, Medak—Vrhovine, Otočac—Vrhovine—Korenica, Vrhovine—L. Jasenice—Gomirje. U tom nastojanju, s jedne, i zbog odlučnosti partizanskih snaga da zahvate Liku, s druge strane, razvila se žilava borba koja s naizmeničnim uspesima traje sve do kraja oktobra.

Nastavljajući operacije započete u junu, tokom jula-septembra operacije u Gackoj dolini nastavljene su s pojačanim snagama od tri do šest bataljona. U tim akcijama vršeno je i čišćenje sela od četničkih snaga koje su dobrim delom razbijene ili zbijene u italijanske garnizone u Otočcu i Vrhovinama. Ali vojnički uspesi nisu praćeni i političkim. Propagandom o partizanima kao ustašama, uz ranije spomenute slabosti snaga NOP-a na tom području, četnicima je pošlo za rukom da vežu seljake za sebe. U septembarskoj italijansko-četničko-ustaškoj ofanzivi, četnici su izbacivanjem partizanskih snaga, ovladali gotovo celim područjem sreza Otočac, Lipovim Poljem iz perušićkog i Prokikama iz brinjskog sreza. Organizujući prisilnom mobilizacijom na tom delu četiri bataljona s oko 1000 boraca, onemogućen je rad organizacijama NOP-a koje su se većim delom povukle zajedno s vojskom.²⁸⁴

U isto vreme na području Medka, iskorišćavajući odsutnost jačih partizanskih snaga i ofanzivne akcije italijanskih trupa, četničke snage, zahvatajući Raduč i Počitelj, brojno su se ojačale na 450 boraca.²⁸⁵

²⁸³ AVII, 16/1 k. 314—D; Zb. NOR V—5, 560—3. Zb. NOR V—8, 457; Zb. NOR V—9, 396—7.

²⁸⁴ AVII, H—P—18, H—V—312, H—V—217, H—V—164, H—V—205, 6/33 k. 1611; 3/11 I, 14/18 k. 1611; A—RPH, 1852, 1856, 1857. Zb. NOR V—5, 82, 102, 127; Zb. NOR V—6, 4, 27, 41, 80, 92. Zb. NOR V—7, 152, 218. Zb. NOR V—8, 26, 27, 51, 169. Zb. NOR V—9, 37, 186.

²⁸⁵ AVII, H—P—15, H—V—71, H—V—89, H—V—394. 1/2 k. 800, 5/9 k. 214—D. 49/4 k. 150a—D, 7/4, 2/9, 14/4, 43/10 k. 145—D; 9/23, 5/23, 31/17 k. 1611.

U L. Jasenicama i Plašćanskoj dolini, delovanjem partizanskih snaga tokom aprila i maja, četničke snage ostale su neznatne i zbijene u italijanske garnizone. Ali tokom juna do oktobra i te su se snage, dobijanjem oružja od Italijana, ojačale na 350 boraca i zahvatile gotovo sva sela.²⁸⁶

U Gorskom kotaru, prisilnom mobilizacijom u toku juna i jula, formiran je četnički odred u Gomirju jačine od oko 50 boraca, dok se u okolnim selima nalazilo oko 100 naoružanih seljaka. Suprotno očekivanjima, to se uporište nije moglo ni politički afirmisati ni vojnički učvrstiti. Seljaci su u većini bežali od poziva za priključenje četnicima. Uz nekoliko akcija čišćenja sela, partizanske snage Gorskog kotara, uz pomoć Proleterskog bataljona Hrvatske, razbile su gomirski četnički odred 24. jula, nanevši mu znatne gubitke. To je delovalo na osipanje četnika i, sem učešća kao vodiča u italijanskim pohodima, gomirski četnici nisu predstavljali neku ozbiljniju opasnost.²⁸⁷ Do izmene situacije došlo je krajem septembra tokom zamašnije italijanske ofanzive (16. IX – 4. X), kada je Italijanima pošlo za rukom da zarobe deo stanovništva iz Vrela i Jasenka i nešto manje u Drežnici koje su internirali u logor u Bakru. U saradnji s četničkim centrom na Sušaku i aktiviziranjem četvorice jugoslovenskih oficira, od interniranih izdvojeno je oko 200 muškaraca, čije su porodice ostavljene u logoru kao zaloga, dok su oni naoružani i prebačeni u Gomirje. S ovim snagama izvršena je mobilizacija u okolnim selima, kao i u Srpskim Moravicama tokom oktobra i novembra. Time su četničke snage narasle na oko 350 boraca. Jačanjem ovog centra, četničke snage otpočele su s ispadima u pravcu Drežnice, vezujući tako jače partizanske snage za odbranu sela i onemogućavajući ih da izvršavaju napade na italijanske i ustaške snage. Uz to, ove su se snage povezale sa snagama u Plašćanskoj dolini, prekidajući tako vezu s Likom, a pretila je opasnost da se prekine i veza sa Kordunom.²⁸⁸

U tom šestomesečnom procesu, iako u pojedinim uporištima brojno malo raste, u celini, s gledišta unutrašnje čvrstine, osnove na kojoj se izgrađuje, a naročito, u odnosu na porast snage NOP-a, četnički pokret nalazio se od početka u krizi koju četničko rukovodstvo nije uspevalo i nije moglo savladati, mada je bilo svesno o njenom postojanju. U svim pokušajima da se reši bilo koji čvorni problem: mobilizacija i organizacija jedinica, vojni i politički kadrovi, snabdevanje, kolaboracija s okupatorom i ustašama itd., rukovodstvo se nužno su-

²⁸⁶ AVII, 9/5 k. 172–D, 11/1 k. 281–D, 3/10 k. 103A, 57/8 k. 78–D, 20/23, 21/23, 25/23, 30/23, 36/23, 26/24, 28/24, 36/24 k. 1612. Zb. NOR V–4, 58–63, 337, 346.

²⁸⁷ AVII, 27/7 k. 213–D; Zb. NOR V–5 144, 298, 283–93, 46; Zb. NOR V–6, 98.

²⁸⁸ AVII, H–V–465, 10/2 k. 145–D, F1 H14–308, A–RPH, 1500, 1580, 1573, 1763. Zb. NOR V–7, 311–335; Zb. NOR V–8, 41–43, 274, 294–5; Zb. NOR V–9, 157, Zb. NOR V–10, 45.

kobljavalo sa suštinom četničkog pokreta.

Dok je mobilizacija brojno i strukturalno vidno izražavala uspon, četnički pokret je suštinski već pri kraju oktobra dostigao u tome kulminaciju, da bi neposredno zatim ušao u proces permanentnog opadanja, mestimično i rapidnog.

Posle aprilskomajskih pučeva prelaz boraca iz partizanskih jedinica sveden je na vrlo retke pojedinačne slučajeve, a za zahvatanje područja pod kontrolom partizanskih jedinica okupatori i četnici nisu imali snage. Pored toga na tim područjima do kraja oktobra uglavnom je završena mobilizacija za partizanske jedinice, dobrovoljna i kvalitetno na visokom nivou. Tako je za četnike mobilizacija, provedena na prisilnoj osnovi, donosila rezultate samo u područjima kontrolisanim od jačih okupatorskih snaga, upravo u onima gde NOP u početku nije uspeo da uhvati dublji koren i mobiliše jače snage. Neprevaziđeni strah za imovinu i porodicu od represalija, s jedne strane, a pod stalnim uticajem četničke i okupatorske propagande o partizanima da su ustaše, njihovoj sigurnoj propasti itd., te dobijanje pomoći od okupatora u ishrani, ugodniji život i početni izgledi da se bez većih teškoća sačeka svršetak rata, s druge delovali su na seljake u vezivanju za selo na čemu su Italijani i četnici, naoružavajući ih, izgrađivali sistem seoske odbrane. Putem, primene terora, posebno sistema batina i pretnji, paljevinom imovine i slično, mada se uspevalo onemogućiti širi rad organizacijama NOP-a i odlazak u partizanske jedinice, izgrađivani sistem seoskih četa, od početka i u daljem procesu, sve više je dolazilo u sukob s razvitkom događaja.²⁸⁹

Apsolutno oslonjene na snage okupatora i zavisne od njega u snabdevanju, kao i u izvršavanju akcija, prikovane za selo i obezbeđenje komunikacija, one su delile sudbinu okupatora. Zbog njihove podložnosti stalnom previranju, četničko rukovodstvo nije moglo ostvariti pokretanje tih snaga izvan sela, izvršiti jače koncentracije na pojedinim pravcima i formirati pokretne jedinice. Za ozbiljnije akcije odvajani su borci po spisku, ali ni oni na koje se računalo nisu hteli da se pokrenu, pogotovo ne bez prisustva italijanskih jedinica. Takvih je u Gomirju bilo oko 50, u Plašćanskoj dolini i L. Jasenici do 100, a u Gackoj dolini samo 200. U Gračacu od 700 četnika predviđeno je za udarnu jedinicu njih 300, ali kada je trebalo da se krene samostalno, na primer u septembru za Medak, sakupljeno je njih 60 koji su se razbežali kada su saznali kuda idu. Na Otriću i u V. Popini od njih 1000, po italijanskoj računici, (po našoj moglo je biti oko 700) u ofanzivu jula meseca moglo se pokrenuti samo 200. U Kninskoj krajini, s Bukovicom i Vrličkom krajinom od 2.800, po sopstvenom priznanju moglo se pokrenuti za akciju svega 1.500, dok su Italijani od početka

²⁸⁹ AVII, H-V-241, H-V-69, H-V-110, H-V-114, H-V-158, H-V-161, H-V-162/2, H-V-394, H-P-9, H-P-11, H-P-14, H-P-309, H-X-75; 25/23, 26/24, 28/24 k. 1612, 7/8 k. 78-D, 47/4 k. 150a-D; H-X-10.

do kraja godine ostali pri mišljenju da se te snage uopšte ne mogu pokrenuti dalje od svojih sela i da su ne samo nesigurne u borbi protiv partizana, već da postoji i opasnost da pređu partizanima.²⁹⁰

Pokušaj da se od izbeglih bosanskih četnika i onih izabраниh iz svih sela južne Like i Kninske krajine oformi udarna jedinica ostao je bezuspešan. S druge strane ni formiranjem letećih brigada u jesen nije se postigao neki rezultat, jer su se borci posle par dana provedenih u krstarenju po „sopstvenim“ selima vraćali, ostajući kod svojih kuća.²⁹¹

Problem naoružavanja mobilisanih nije se mogao rešiti po želji četničkog rukovodstva. Italijani su davali oružje posle probe, ali vodeći pri tome računa o svim mogućim posledicama, celishodnosti trenutne potrebe, i u zavisnosti od stepena mogućnosti ostvarivanja kontrole. Tako je tek u avgustu i septembru četničko rukovodstvo uspelo da dobije nešto veće količine oružja, ali i ovoga puta više francuskih nego grčkih pušaka, s ograničenim brojem od 5 do 15 metaka. A od oktobra, uplašeni da ne dođe do veće predaje partizanima, a i pod pritiskom NDH i Nemaca, Italijani su prekinuli s daljim naoružanjem četnika u Hrvatskoj. Uočavajući sve slabosti četničkih formacija, Italijani su, pored osnovnog nastojanja da se onemogući odlazak seljaka u partizanske jedinice, insistirali na učvršćivanju seoske odbrane kao predstraže garnizona, a u perspektivi, postepenim izdvajanjem proverenih, išli na oformljavanje regularne jedinice MVAC. Četničko rukovodstvo nije imalo snage da se tome suprotstavi. A isti problem se pojavljivao i kod komandovanja, jer su Italijani insistirali na podređivanju četnika garnizonu oko koga se nalaze, dok su četnici uporno zahtevali autonomiju. Mađari su Italijani u septembru formalno pristali i na njihovu samostalnost, dozvaljavajući Birčaninu da preuzme komandu i nad četničkim grupacijama u Lici, ništa se sadržinski nije izmenilo. Italijani su sve čvršće vezivali četničke jedinice za garnizon i one nisu mogle ništa da učine bez saglasnosti italijanske komande.²⁹²

Posebno pitanje za četnički pokret predstavljalo je usklađivanje odnosa s ustaško-domobranskim snagama i vlastima NDH, kao i usaglašavanje četničkog velikosrpskog programa s nužnošću mobilizacije svih kontrarevolucionarnih snaga u borbi protiv NOP.

Dok su ustaške vlasti do proleća 1942. u provođenju pacifikacije nastojale da se ne formiraju četničke snage, otpočinjanjem oružanih akcija četnika protiv partizanskih snaga odnosi se menjaju utoliko

²⁹⁰ AVII, H-V-80, H-V-81/1, H-V-110, H-V-114, H-V-136, H-V-241, H-V-394, H-V-753, H-X-10, H-X-21, H-X-37, H-X-42, H-X-75, H-V-207, 11/1 k. 281-D, 40/17 k. 103B, Zb. NOR V-9, 395-6.

²⁹¹ AVII, H-V-74, H-V-162, H-V-188, H-V-315, H-V-753, H-V-1196, H-P-16, H-P-20.

²⁹² AVII, H-V-205, H-X-32, H-X-37, H-X-30, H-X-40, H-X-42, H-X-38, H-X-75, H-X-266, H-X-344/1.

što oni počinju da podržavaju njihov stav, nastojeći pri tome da ih stave pod svoju kontrolu. Na tome je posebno radio veliki župan u Kninu Sinčić. A kada to nije uspjelo, vlasti NDH i komanda italijanskih trupa su se sporazumeli, polovinom juna, da se delatnost četnika ograniči samo na borbu protiv NOP-a i da se oni prisile na priznavanje NDH, zabranjujući im istovremeno ulazak u hrvatska sela. Delimično poštujući sporazum, Italijani su u početku pokušali da približe četnike ustašama, a onde gde to nije uvek bilo sprovedeno, prisiljavali su četnike da poštuju osnovne intencije sporazuma. Tako je i Đujić, kao najnepomirljiviji, bio prisiljen da pozove četnike na poštovanje organa vlasti NDH i da zabranjuje izazivanje incidenata. Usaglašavajući odnose s ustaško-domobranskim snagama prema mešnim prilikama i u nastojanju da civilne vlasti NDH materijalno pomognu četničke porodice, posebno izbeglice, te da se obezbedi isplata prinadležnosti činovnicima i penzionerima i normalizuje unutrašnji život, četnici su u osnovi ostali tolerantni prema NDH.²⁹³ Do osetnijeg pogoršanja došlo je početkom oktobra u Kninskoj krajini povodom masovnog pokolja koja su četnici izvršili u srednjoj Dalmaciji nad hrvatskim življem.²⁹⁴ Mada se naredilo četnicima kažnjavanje, pravdajući to nemogućnošću da obuzdaju četničke strasti, Italijani su bili prisiljeni da daju obavezu Paveliću da će dalje pokušaje sprečiti zabranom izdavanja hrane i slično, a ako treba i razoružavanjem.²⁹⁵ Na području Like odnosi nisu kvareni već su sve više dobivali konkretan oblik uzajamne saradnje.²⁹⁶

Stav prema hrvatskom stanovništvu uticao je i na odnose s predstavnicima JNS i HSS, što je dobilo konkretne oblike u mobilizaciji oficira. I pored pretnji javnog lišavanja čina i insistiranja kod Italijana da se nepoćudni sprovedu u zarobljeništvo, od nekoliko stotina oficira u Splitu i na Sušaku četničko rukovodstvo gotovo da nije dobilo nijednog. Od ukupno 34 aktivizirana oficira do septembra (5 viših i 29 nižih) 15 je dovedeno iz zarobljeničkih logora, a ostali su iz raznih drugih krajeva, pa su se samo sklonili u Dubrovnik i Split, ili su ostali u svojim selima. Od ovih samo su trojica hrvatske narodnosti. Do kraja godine aktivizirano je samo pet, a iz zarobljeništva je dovedeno još 8. Kako se četničko rukovodstvo nije usuđivalo da

²⁹³ AVII, 393/1, H-V-753, 11/1 k. 281-D, 2 do 24/6 k. 95-D, 18/1, 58/2 k. 76-D, 38/3, 3/9 k. 145-D, 3/2, 5/2, k. 320-D, 3/9, 4/9, 5/9 k. 153a-D, U-18, 23, 37, 61, 69, 71, 82, 100 k. 94; Zb. NOR V-6, 311-20; Zb. NOR V-9, 426.

²⁹⁴ AVII, H-V-753, H-X 349; 1. do 4. X oko 150 četnika iz Kninske krajine pod zaštitom Italijana spaliti su u Gatima, Dugopolju i okolnim selima oko 300 kuća i izvršili masovni pokolj hrvatskog življa. (AVII, U-144, 146, 147 k. 94 G izdić n. d., 575-576.)

²⁹⁵ AVII, H-X-44, H-X-59, H-X-237, 16/22 k. 197-D, 6/1 k. 214-D, 28/1b k. 153-D, U-161 k. 94. Zb. NOR V-8, 451-4.

²⁹⁶ AVII, H-X-33, H-V-205, 6/12 k. 195-D, 4/4 k. 76-D, 51/3 k. 76-D, 58/2 k. 76-D, 48/3 k. 215-D, U-85, 140 k. 94. A-RPH, 1698. Zb. NOR V-5, 677.

uzdiže rukovodioce iz redova kako građanstva tako i seljaštva, ovaj se problem posebno osećao u organizaciji i razvitku jedinica.²⁹⁷

Pokušaji da se usagласи saradnja s vodstvom JNS i HSS ostali su do kraja godine u okvirima ispitivanja i razmene gledišta. Kad se u okviru HSS u toku godine formirao jugoslovenski revolucionarni pokret (JUREP) (u ovom radu to pitanje ne tretiramo) njegovo rukovodstvo i četničko vodstvo u Splitu i na Sušaku izmenjali su krajem godine pisma o načelima saradnje, s težištem da se pitanje saradnje reši na nivou vodstva HSS i pokreta DM, što će dobiti konkretnije oblike tek u 1943. godini.²⁹⁸ U 1942. na pojedinim područjima, posebno u Gackoj dolini, četnici su u drugoj polovini godine ostvarivali saradnju s mesnim i sreskim vodstvima HSS, koja se svodila na davanje pomoći prilikom ostvarivanja saradnje s domobranskim snagama i usaglašavanje akcija da se spreči prilazak hrvatskih seljaka NOP-u.²⁹⁹

Pored neuspeha da se reše ta i niz drugih teškoća, ostalo je nerešeno i pitanje stvaranja koridora Lika-Dalmacija-Hercegovina.

Dobivanjem zadatka na sastanku s DM 12. jula u Hercegovini da se angažovanjem Dinarske divizije na pravcu B. Grahovo-Livno-Tomislavgrad i u koordinaciji s hercegovačkim i bosanskim četnicima uništi glavna partizanskih snaga u Bosni i tako ostvare uslovi za obezbeđenje jadranske obale za iskrcavanje Saveznika, koje su četnici predviđali, četničko rukovodstvo u Splitu računalo je u početku da će prebroditi sve teškoće pokreta, te je tom zadatku i posvetilo najveću pažnju.

Na tome pitanju pokazala se potpuna nemoć četničkog pokreta i iluzije rukovodstva u njegovu snagu. Pokušaj (u avgustu) majora Vranješevića, poslatog od DM, da odvoji 300 četnika iz Kninske krajine za prodor prema Livnu, potpuno je propao u početku.³⁰⁰ Ništa više nije učinio ni Birčanin u pokušaju da zainteresuje komandu 6. i 18. italijanskog korpusa za taj poduhvat. Zato se Birčanin, polovinom septembra, obratio direktno komandi II armije u Opatiji. Posle više od 15 dana „objašnjavanja“ da se navedeni problemi reše kompleksno i da se da odobrenje i sredstva za izvršavanje navedenog poduhvata, Birčanin je uspeo samo da izdejstvuje obećanje za oružje i za malu akciju za početak oktobra.³⁰¹ Dalja nastojanja u tom pravcu do kraja godine, sem odobrenja za prebacivanje 3000 hercegovačkih

²⁹⁷ AVII, H-V-99, H-V-142, H-V-153, H-V-165, H-V-167, H-V-221, H-V-341, H-V-753, H-V-506, H-V-394, H-V-1139-1149; A-RPH, 1700.

²⁹⁸ AVII, H-P-35, H-P-53/1.

²⁹⁹ AVII, H-V-1940, VK-P-408 k. 89. Gizdić, n. d., 721.

³⁰⁰ AVII, H-V-29, H-V-162/1.

³⁰¹ Birčanin, u svojstvu komandanta četnika u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, radio je na navedenom planu od jula meseca. Obilazeći komande divizija i 6. i 18. korpusa, Birčanin nije uspeo da ih zainteresuje za taj plan. Polovinom septembra otišao je u Opatiju gde je u načelu uspeo rešiti neke od

četnika u Kninsku krajinu, ostala su bezuspešna. Italijani su se, ocenjujući teškoće savlađivanja partizanskih snaga, orijentisali na povlačenje iz III a delimično i iz II zone. Tek s početkom priprema za IV ofanzivu, Italijani su taj plan uzeli u razmatranje, prilagođavajući ga svojim operacijskim pravcima.³⁰²

Oslabljene italijanske jedinice bez pomoći Nemaca nisu imale snage da zadrže uporišta a kamoli da preduzmu veću ofanzivu. Umešto grandioznog plana razbijanja glavnine partizanskih snaga i ostvarivanja koridora vezanog za ostale snage DM u Bosni i Crnoj Gori, četničko rukovodstvo moralo je da se bori za spasavanje četničkih jedinica od potpunog sloma na „sopstvenom terenu“. S prvim jačim udarcima partizanskih brigada na italijanska i četnička uporišta nastupila je i demoralizacija u četničkim jedinicama, koja se s vestima o povlačenju Italijana iz II zone pretvorila u opštu krizu, s ozbiljnim tendencijama rasula pokreta.

Proces demoralizacije i snažnog previranja otpočeo je istovremeno u južnoj Lici i u Kninskoj krajini, da bi ubrzo zahvatio sva četnička uporišta u Hrvatskoj.

Uništavanjem četnika u Radušu, krajem septembra, i razbijanjem puka „V. Karađorđe“ u Gračacu, 24. oktobra, četničke skupine

problema. Međutim plan nije mogao biti odobren jer su Italijani imali stav čvrstog vezivanja četničkih formacija za garnizone, a dobro su znali i da je teško pokrenuti veće četničke snage u takve akcije. Uz to su kasnije došli zadaci za pripremu IV ofanzive, za koju se Italijani nisu usudili da upotrebe Dinarsku četničku diviziju već samo hercegovačke četnike, a Đujićeve lokalno. Na ovom pitanju došlo je do sukoba i unutar rukovodstva i do demoralizacije samih rukovodilaca. Na Sušaku se i sam Birčanin iznervirao. Sukobljavajući se s Italijanima na pitanju komandovanja jedinicama, nerazumevanja za plan, nedovoljnosti u snabdevanju, insistiranju Italijana da u akcije idu zajedno četnici i domobrani, te traženje garancije da se ne stvaraju incidenti prema hrvatskom življu, Birčanin je pokušao da da ostavku na položaj, što je DM sprečio. Obaveštavajući DM o razgovorima, Birčanin se žali na italijanske postupke, gde kaže „Težnja Italijana da se četnička organizacija potpuno potčini italijanskoj vojsci i da čak i protiv komunista ne sme izvoditi akcije bez odobrenja, sputava ruke četničkom vodstvu... jer takav način saradnje se ne može objasniti narodu. Ako se to usvoji onda bi značilo da su četnici dobrovoljačka italijanska antikomunistička milicija... ja jasno vidim da od ovakve saradnje Srbi ne mogu ništa da očekuju, jer im se od Italijana nameću samo dužnosti a ne prizna nikakva prava... Ali ja pripadam srpskom narodu i izjavljujem iako stari protivnik komunističke doktrine, kao vođ četničkog pokreta, na jednom velikom području, nisam u stanju da pod ovako teškim uslovima branim pred srpskim narodom i njegovom istorijom kolaboraciju s italijanskom vojskom.“ U drugom pismu Birčanin je još nervozniji i piše DM da je pokušao prekinuti s kolaboracijom, ali da to nije učinio na savet Jevđevića, Grdžića, i Ivaniševića. Kako su na ovom pitanju radili i Grdžić i Jevđević, neuspeh je doveo do međusobnih ozbiljnih svađa, te je došlo do sukoba i između srpskog nacionalnog komiteta u Splitu s istim na Sušaku. (AVII, H-P-114, H-X-32, H-X-40, H-X-38, H-X-61, H-X-30, H-X-60, H-X-46, H-X-56, VK-V-41/3 k. 80.)

³⁰² Isto, zatim AVII, H-X-83.

južne Like zahvatila je opšta kriza.³⁰³ S napadima u novembru četnički redovi su se naglo osipali i do početka decembra prešlo je s ovog područja na stranu NOV-e preko 300 mobilisanih četnika.³⁰⁴

Krajem novembra demoralizacija je zahvatila i Gacku dolinu — Plaški i Gorski kotar. S likvidacijom Gomirja početkom decembra i saopštenjem Italijana da napuštaju II zonu, među četnicima je zavladala opšta panika.³⁰⁵ Dok jedni traže hitne pregovore s predstavnicima NOP-a, među kojima i najnepomirljiviji, da bi dobili u vremenu, drugi požuruju da usaglase saradnju s domobranskim snagama. Teškoću situacije priznale su i četničke starešine na sastanku održanom početkom decembra u Otočcu. Ocenjujući da je pretežan deo hrvatskog stanovništva za NOP, a da su „Srbi pocepani na četnike i partizane“, da je „život i rad i delanje četnika imao najjači oslonac u prisustvu italijanskih trupa, bez obzira da li ovaj fakat konvenirao ili ne bilo kome, on je istinit i na njemu je počivanla četnička organizacija“, te da su „odium na sebe navukli četnici saradnjom i to iskrenom saradnjom s Italijanima“, oficiri su konstatovali „da se nalaze u očajnoj situaciji, goroj no ikada“. Ukazujući na ovo Italijanima i četničkom rukovodstvu u Splitu i na Sušaku, konstatujući dalje „da će po odlasku Italijana svo stanovništvo prići partizanima“, čime „sve što je izgrađeno mora propasti“, oficiri su, zaključujući nemogućnost davanja otpora, predložili da se „snage koje se ne smiju predati partizanima“ povuku u zonu gde su četnici jaki.³⁰⁶

U tom smislu, ističući da je ovo prelomni momenat za mase, četnička komanda je 16. XII uputila posebno pismo italijanskoj komandi II armije i divizije „Re“, sa zahtevom da ostanu ili bar ostave jake domobranske garnizone, i „da ne zanemare predstražu, koja se bori protiv partizanstva na granici njihove zemlje“, jer propuštanje ovog momenta „može biti katastrofalno i za nas i za Vas“.³⁰⁷

Sumirajući to stanje četničko rukovodstvo na Sušaku uputilo je zvanični memorandum komandi II armije, zahtevajući obostrani uvidaj radi utvrđivanja šta je sve potrebno za ojačavanje četnika. Zatim se u njemu traži da se iz zarobljeništva dopremi 1000 jugoslovenskih graničara s odgovarajućim brojem oficira, a ako to nije moguće onda 500 Crnogoraca, koji bi ostali na tom području dok se

³⁰³ AVII, H-V-244/1, H-V-394, H-V-239, 39/3 k. 145-D; Zb. NOR V-7 282, Zb. NOR V-8, 8-13, 330-3, 339, 343, Zb. NOR V-10, 39-40. U Raduču je 25-26. IX zarobljeno 101 četnik, a u Gračacu je zarobljeno preko 90 i ubijeno 18.

³⁰⁴ AVII, H-V-241, H-V-244/3, 49/3 k. 103A, 10/22, 11/22 k. 1611. Zb. NOR V-8, 7-11, 367-9, Zb. NOR V-9, 8, 16-19, 128, 324, 349-353. Zb. NOR V-10, 40, 59-61, 93-96, 129-131, 211.

³⁰⁵ AVII, H-V-247; Zb. NOR V-10, 46, 165, 442, 347-350, 513-514. U Gomirju je 9. XII zarobljeno 180 četnika a do kraja meseca zarobljeno je još oko 50, a neki su se razbežali, tako da je u garnizonu ostalo samo 42 četnika.

³⁰⁶ AVII, 9/1 k. 103A, H-X-54; ARPH, 1432, 1437, 1438.

³⁰⁷ AVII, H-X-49.

ne organizuje lokalna vojska, te da se dovede iz zarobljeništva još 50 oficira, naoruža celo ljudstvo iz sela, a rok napuštanja zone da se produži sve dotle dok se gornje ne ispuni.³⁰⁸

A kada su Italijani odbili u načelu sve tačke memoranduma, sem „izbavljanje“ po nekog oficira,³⁰⁹ četnici su, ucenjujući Italijane naređenjem „da se ruši pruga ali ne u većem obimu“ s ciljem da se uspori odlazak iz Like i ostalih krajeva, sklopili sporazum o uzajamnoj saradnji s domobranskim garnizonom u Otočcu, koji ujedno predstavlja prvi pisani dokumenat te vrste u Hrvatskoj.³¹⁰

U Kninskoj krajini situacija nije bila ništa bolja. Razbijanjem četnika u Plavnu, napadima na Strmicu, razbijanjem i izbacivanjem četnika iz Vrlike, oslobođenjem Grahova i stalnim pritiskom jedinica NOV-e, previranje je zahvatilo čitavu krajinu.³¹¹ Streljanje preko 20 četnika u Strmici, uspostava prekog suda, teror bosanskih četnika i letećih brigada nisu mogli sprečiti previranje. Za nepun mesec dana, po sopstvenom priznanju, prišlo je na stranu NOV-e preko 600 četnika.³¹² Molećivo pozivanje da se izdrži, jer „na muci se poznaju junaci“, kao i obećanje o dolasku 18.000 četnika iz Crne Gore i slični proglasi, nisu pomogli.³¹³ S dolaskom 3000 hercegovačkih četnika, od kojih 1000 odlaze za Gračac, Đujić prelazi na stroge naredbe za paljenje kuća onih koji se u roku pet dana ne povrate, izdaje naređenje o opštoj mobilizaciji i strogo ukorava komandante u Gračacu da situacija nije očajna, mada „nije sjajna“.³¹⁴

Time se situacija nije poboljšala. Panika je zahvatila i građanske političare u Splitu koji se ponovo angažuju da ostvare građanski blok. Među prvima su „predstavnici Srba“ koji se 31. XII, žaleći se Birčaninu da su „zaprepasćeni kad [su — Đ. S.] čuli da je dinarska divizija svedena na 3000 a da je moral vojske popustio, da su se cela sela oko Knina predala partizanima pjevajući...“, zatim zahtevaju da se svi političari uključe u akciju „koji će s vama poneti odgovornost za rad“ i da se u četnički mjedinicama pojača politički uticaj.³¹⁵ U tom smislu pokrenuli su se i neki jugoslovenski nacionalisti, mobilisajući prvu grupu od 40 Hrvata-četnika za Kninsku krajinu.³¹⁶

I pored svega toga moral četnika je opadao a previranje seljaka raslo. Hercegovački četnici su „pljačkom i nezakonitom otimačinom

³⁰⁸ AVII, H-X-262.

³⁰⁹ AVII, H-X-263.

³¹⁰ AVII, H-V-506. Zb. NOR V-10, 327. Zb. NOR V-11, 325-6.

³¹¹ AVII, H-X-75. Zb. NOR V-8, 49-50, 144, 358. Zb. NOR V-9, 54, 32, 299-300. Zb. NOR V-10, 321-2.

³¹² AVII, H-V-243, H-P-33, H-X-56, H-X-75, H-X-231.

³¹³ AVII, H-P-26, H-P-27, H-P-27/1.

³¹⁴ AVII, H-V-232/1, H-V-234, H-V-277, H-P-259, H-X-47, 46/9 k. 145-D; Zb. NOR V-10, 96.

³¹⁵ AVII, H-P-37, Potpisnici su Ante Delineo, Marko Stojanac, Radoslav Čorović, dr Ivo Miović, Aćim Čavlina i dr Vlado Matošić.

³¹⁶ AVII, H-P-24, H-X-83, 16/22 k. 197-D; Gizdić, n. d., 765.

kako četničkih tako i komunističkih imanja mučno delovali“, a udarci jedinica NOV-e od Plaškog preko Vrhovina, Medka, Gračaca do Strmice postajali su sve jači.⁸¹⁷ Sa zalaskom u januar 1943. četničke snage, trpeći još veće gubitke, našle su se pred potpunim uništenjem. Taj proces je privremeno prekinula IV ofanziva.

Okupacijom i stvaranjem NDH na tlu Hrvatske isprepleo se niz suprotnosti u čijem se razrešavanju gotovo od početka nužno namevalo angažovanje svih političkih snaga i društvenih slojeva.

Tražeci izlazak iz situacije, karakteristične po rešenosti KP da se nastavi s otporom okupatoru, s jedne, i smrtnoj opasnosti od hrvatske buržoazije za Srbe u celini, s druge strane, u alternativni neminovne saradnje s KP i revolucionarnim pokretom ili s okupatorom, srpska buržoazija u Hrvatskoj odlučila se na poslednje.

S orijentacijom na sklanjanje u Srbiju, odnosno u Dalmaciju, ostavljajući na terenu neznatne snage, srpska buržoazija je već u tom procesu pregrupisavanja snaga pretrpela znatne gubitke i izgubila inicijativu u uticanju na srpske mase, dok se insistiranje na pomirljivom stavu prema okupatoru i ustašama u najtežim momentima po opstanak nužno odrazilo na proces diferencijacije baš kod tih masa, uslovljavajući njihov oštar zaokret ka liniji KP.

Nemoćna da spreči oružani sukob, jer su se srpske mase pokrenule u ustanak u celini, srpska buržoazija se brzo orijentisala na savlađivanje ustanka i njegovo pretvaranje u srpski nacionalni pokret, s čvrstim tendencijama da u saradnji s okupatorom povрати uticaj u srpskim masama i u procesu njihovog smirivanja skrši otpor KP i progresivnih snaga i sačeka u povoljnijem položaju svršetak rata.

Slajući se potpuno s Italijanima u oceni karaktera ustanka, srpska buržoazija se u zajednici s njima angažovala u akciji da ustanak svede na nužni bunt srpskih masa protiv ustaških zločina, izgrađujući tako osnovu za provođenje politike smirivanja i vezivanja tih masa za okupatora. Tom cilju podređene su sve akcije predstavnika građanskih stranaka i Italijana, dobivajući sadržinsku formu na benkovačkom, otričkom i padenskom sastanku. Delimično postignuti rezultati u tome, izraženi u trenutnom sprečavanju napada na okupatora u delu Dalmacije i Like, više kao rezultat trenutne organizacione slabosti ustanka, ili pak neshvatanja navedenih tendencija od dela rukovodećih kadrova neko kao odraz sopstvene snage, nisu bili i odlučujući. Osnovni cilj, pretvaranje ustanka u bunt srpskih masa, nije postignut. Okupator nije imao snage da silom uguši ustanak, a srpska buržoazija, bez organizacija i sa programom koji nije nudio ni garancije trenutne zaštite a pogotovo ne i perspektivu demokratiskog razvitka, još manje je mogla da zahvati ustanike i usmeri ih u srpski nacionalni pokret. Suprotno tome, eksponirajući se kao zaštitnici interesa srpske buržoazije i okupatora, u procesu dalje po'a-

⁸¹⁷ AVII, H-X-83, H-P-57, 9/9 k. 103A.

rizacije ustanika, predstavnici građanskih stranaka gubili su i ono malo simpatija koje su imali od ranije ili su ih stekli prvih dana ustanka.

Suočena s tim, upravo s činjenicom da je KP prelaskom iz ilegalnosti i otpočinjanjem oružanog ustanka ostvarila uticaj na široke slojeve, okupljajući u NOP ne samo radnike već gotovo u celini i seljake, kao i deo građanskih snaga, i da su se te mase osvedočile u njenu snagu kako u ostvarivanju uslova za zaštitu od ustaškog terora, tako i u vođenju borbi do konačne pobeđe, srpska buržoazija, oslanjajući se potpuno i javno na okupatora, odlučila se na organizaciju sopstvenih snaga orjentisanih da podrže okupatora i u oružanom sukobu unište NOP.

Dajući prednost snagama koje su se u borbi protiv ustanka pokazale ekstremnije i otpočele s formiranjem četnika, predstavnici buržoazije orijentisali su se da taj pokret izgrade u osnovnu snagu, kako za borbu protiv NOP-a tako i za posleratno uređenje zemlje.

Ta orijentacija, u početku usmeravana na agitaciju da ustanici usvoje parolu čekanja i izolaciju KP, sa istovremenim stvaranjem četničkih organizacija i oružanih formacija, imala je za neposrednu posledicu kolebanje ustanika u Lici i Dalmaciji u prelasku na oružanu borbu protiv italijanskih trupa, a na Kordunu i delimično u Korskotaru u sputavanju te borbe. Mađari se time nije uspelo trajnije i odlučnije uticati na pregrupisavanje ustaničkih snaga u svoju korist, s ostvarivanjem znatnijeg uticaja u selima Kninske krajine i duž komunikacija Knin—Medak, Vrhovine—Ogulin, Vrhovine—Otočac i otpočinjanjem oružanih akcija protiv partizanskih snaga, NOP u svojoj osnovnoj misli — uništenje okupatora i ustaša, morao je nužno računati i s uništavanjem novih formacija — četnika. Što se u tome nisu već u početku uspeli postići odlučujući rezultati, ima se zahvaliti nepovoljnom stepenu odnosa snaga okupatora i partizanskih jedinica, kao i činjenici da su četničke formacije, organizujući se na područjima pod kontrolom jačih okupacionih snaga i uz njihovu svestranu pomoć, brojno narastale i, pored znatnog ojačavanja okupatorskog sistema odbrane garnizona i komunikacija, one-mogućavale pre svega rad organizacijama NOP-a, progonile pristalice i sprečavale odlazak seljaka u partizanske jedinice, a učestvujući zajedno s Italijanima u ofanzivnim zahvatima i ispadima na oslobođenu teritoriju, vršile pljačku i teror nad stanovništvom. Imajući to u vidu, rukovodstvo NOP-a u kompleksnom razmatranju problema daljeg razvitka i zahvatanja svih područja, naročito naseljenih hrvatskim življem, moralo je odlučno da rešava i problem četničke opasnosti, odvajajući u tom pravcu znatne snage.

Ostvarivanjem višeg stepena u razvitku partizanskih jedinica i mogućnošću koja je proizlazila iz celokupnog snažnog razvitka NOP-a, da se u napadima na okupatorska uporišta, kao i u zahvatanju na-

rodnooslobodilačkom borbom novih područja, koncentrišu jače snage, rešavanje problema četničke opasnosti dobilo je poseban značaj i ušlo u završnu fazu.

Taj tempo razvitka, iako s delimično ostvarenim rezultatima u vezivanju znatnog broja seljaka, četnički pokret nije izdržao. Postižući rezultate isključivo u zavisnosti od snage okupatora, i to samo u prisilnom ili špekulativnom vezivanju seljaka za selo, nemoćan da se osamostali, četnički pokret je od početka bio prisiljen na deljenje sudbine s okupatorom, gubeći time osnovno obeležje samostalnog pokreta. Oružane formacije, organizovane na toj osnovi, postale su pomoćni odredi italijanskih trupa, ali s bitnom razlikom što ni Italijanima ni četničkom rukovodstvu nije polazilo za rukom ni da ih vojnički učvrste, niti da spreče previranja s tendencijama prelaska boraca na stranu NOP-a.

Dok su četničke starešine svesno sarađivale s okupatorom dotle se kod boračke mase pod uticajem propagande i relativno mirnog života vremenom počela brisati shvatanja o saradnji kao izdaji, smatrajući da time spasavaju srpski živalj. Međutim, sa sagledavanjem razvoja događaja u svetskim i jugoslovenskim okvirima i sve jasnijim uočavanjem snage okupatora, odnosno jačanja NOP-a, razvijalo se i drugo shvatanje — odgovornost za služenje okupatoru. A kako se u ostvarenim odnosima snaga u Hrvatskoj nije moglo ostati neutralan, proces diferencijacije nužno se pojačavao i na pitanju sutrašnjice. Iz tog procesa, već u toku oktobra—decembra iskristalisala su se znatne snage ne samo seljaka već i dela inteligencije među kojima i četničkih starešina, koje kidaju veze s četničkim pokretom i spremaju se da pređu na stranu NOP-a. Kako su to snage koje su se kolebale i nisu bile nikada čvrsto vezane za četnički pokret, udarci partizanskih jedinica na italijansko—četnička uporišta usledili su blagovremeno, oslobađajući te snage da se brže i slobodnije opredeljuju za borbu protiv okupatora. A s prelaskom znatnog dela tih snaga na stranu NOP-a ne samo da su postignuti kvantitativni već i kvalitativni rezultati. Oslobađajući se straha od četničkih starešina i okupatora, ti delovi su raskinuli i s tendencijama špekulacije i vrlo brzo su potpuno srasli s NOP-om, jačajući njegovu vojnu i političku snagu. U tome je u osnovi i bio vidno izražen politički poraz četničkog pokreta u Hrvatskoj. S koncentracijom znatnih partizanskih snaga u sva područja gde su se nalazila četnička uporišta, postojali su dobri izgledi da se ovaj proces završi i četnici vojnički dotuku. Međutim, s otpočinjanjem četvrte ofanzive ovaj je proces prekinut, što će u daljoj borbi imati za posledicu uništavanje četnika više u zavisnosti od vojne snage i umešnosti jedinica prilikom izvođenja operacijskih zahvata.

Đuro Stanisavljević

Dj. Stanisavljević

DIE ENTSTEHUNG UND ENTWICKLUNG DER ČETNIK-BEWEGUNG IN KROATIEN (1941–1942)

Von der in der Einleitung des Artikels dargelegten Feststellung ausgehend, dass die Četnik-Bewegung in Kroatien ein Bestandteil der Četnik-Bewegung Jugoslawiens sei, bearbeitet der Verfasser in seiner Studie die Entstehung und Entwicklung der Četnik-Bewegung für das Jahr 1941–1942, mit besonderen Betonung des spezifischen Charakters der Bedingungen, unter welchen sich diese Bewegung in einzelnen Gegenden sowie in ganz Kroatien entwickelte und gibt zugleich eine Schilderung der Militär – und politischen Kräfte der Bewegung, die in der obengenannten Periode entstanden und sich entwickelten.

Im ersten, kürzeren Teil seiner Studie gab der Verfasser die Schilderung und die Analyse der wichtigsten Daten aus dem gesamten Geschehen in Kroatien, seit den ersten Tagen des Angriffs der Achsenmächte auf Jugoslawien im April 1941. bis zum Ausbruch des Waffenstillstandes im Juli 1941. Im zweiten Teil, aber, neben kurzen und charakteristischen Schilderungen der Ereignisse aus der Entwicklung der Volksbefreiungsbewegung, gab er ausführlich die Einzelheiten und das Gesamtbild der Entstehung und Entwicklung der Četnik-Bewegung, ihr Programm, ihre Streitkräfte, die territoriale Verbreitung, die Aktionen und die Zusammenarbeit mit den italienischen und Ustaši- und Landwehrkräften, sowie ihre Beziehungen zum Zentrum der Četnik-Bewegung Jugoslawiens und ihre Unterordnung demselben. Da sich die Četnik-Bewegung Kroatiens in der obengenannten Periode fast ausschliesslich auf den von den Serben bewohnten Territorien entwickelte, so war auch die Intensität der Entwicklung der Volksbefreiungsbewegung gerade in diesen Gebieten am stärksten und aus diesem Grunde stellt auch die Schilderung der Ereignisse zum grössten Teil den Entwicklungsprozess des serbischen Volkes dar.

So setzt der Verfasser im ersten Abschnitt die grundlegenden Daten aus dem Prozess der Umgruppierung der Kräfte auseinander, welche in den ersten Tagen des Aprilkrieges und der Proklamierung des Unabhängigen Staates Kroatien mit grösserer Intensität ausgeführt wurden. Der Schwerpunkt dieser Darlegungen liegt in der Schilderung der Schwierigkeiten in der Lage der Serben; in diesem Prozess, aber, trotz des fest gefassten Beschlusses der Kommunistischen Partei, den Widerstand gegen die feindliche Okkupation fortzusetzen, entschloss sich die serbische Bourgeoisie in Kroatien zu einer Zusammenarbeit mit der Okkupationsmacht und in dieser Richtung vollzogen sich ihre ersten Aktionen, anfänglich auf die Ausnützung der Gegensätze zwischen Italien, Deutschland und dem Unabhängigen Staat Kroatien berechnet. Im zweiten Abschnitt wurde die Schreckenerrschaft der Ustaši über serbische

Bevöhrkerung mit mehr Einzelheiten geschildert; im Laufe dieses Prozesses kam es auch zu einer intensiveren Umgruppierung der gesamten serbischen Bevölkerung. Während sich die Hauptmassen des serbischen Volkes, unter der direkten Leitung oder unter dem Einfluss der Kommunistischen Partei, auf Vorbereitung eines bewaffneten Widerstandes gegen die Okkupationstruppen und die Ustaši, orientierten verband sich die serbische Bourgeoisie, obwohl sie zum grossen Teil vernichtet und zersprengt wurde, fest mit den Okkupationsmächten und sich zur Auswanderung nach Serbien, unter den Schutz der deutschen, oder nach Dalmatien, unter den Schutz der italienischen Truppen entschloss. In dieser Richtung fing sie auch an ihre Kräfte zu ordnen und Ausschüsse zu bilden, welche bald zu Kernpunkten in der Ausbildung der Četnik-Bewegung wurden und durch welche die Führungen bürgerlicher Parteien ihre ersten Verpflichtungen im Dienste der Okkupationsmächte übernahmen.

Um eine allseitige Einsicht in die Entstehung der Četnik-Bewegung zu ermöglichen, gab der Verfasser im dritten Abschnitt einen Querschnitt durch die ersten Tage des Waffenaufstandes in Kroatien mit spezifischen Merkmalen der anfänglichen Entwicklung und Heranwachsens der Zentren des Aufstandes in einzelnen Gebieten, um im vierten Abschnitt die Aktionen der Italiener und der serbischen bürgerlichen Gruppen darzulegen, welche Aktionen auf die Unterdrückung des Aufstandes und die Liquidierung seiner leitenden Kraft, der Kommunistischen Partei, gerichtet wurden, um den Aufstand in eine serbische Nationalbewegung zu verwandeln, die den Italienern die Durchführung der Politik der Pazifizierung in Kroatien ermöglichen sollte und zugleich der serbischen Bourgeoisie zu gestatten, die Kräfte bereit zu machen, deren Tätigkeit, sich auf den Sieg der Verbündeten verlassend, eine entscheidende Rolle in der Entwurung der inneren Gegensätze und in der Wiederherstellung des Königreichs Jugoslawien spielen würde in dem Augenblick der Beendigung des zweiten Weltkrieges.

Durch einen Vergleich der Schwächen des Aufstandes auf einer und der Konzentration italienischer, Ustaši-Landwehrkräfte und aller übrigen, vor allem serbischen, Konterrevolutionskräfte, zum Zweck der Unterdrückung des Aufstandes auf der anderen Seite, gab der Verfasser in diesem sowie im nachfolgenden Abschnitt eine Darstellung der Grundlagen auf welchen die Četnik-Bewegung aufgewachsen war, ihrer Entwicklungslinie, der politischen Intentionen der Bewegung und ihres konterrevolutionären Inhalts, sowie der Schwierigkeiten, welche sie der Entwicklung der Volksbefreiungsbewegung bereitete.

Zu schwach um den Aufstand politisch zu versprengen und die Aufständischen zur Zusammenarbeit mit den Okkupationsmächten zu verleiten, entfalteten die Vertreter der serbischen Bourgeoisie, nach der Machtübernahme in dem grössten Teil Kroatiens seitens der italienischen Okkupationstruppen, in fester Verbundenheit mit den Italienern, eine allseitige Tätigkeit unter den Aufständischen, um sie von den Angriffen auf die Okkupatoren abzuraten und für die Verteidigung der Dörfer von den Angriffen der Ustaši zu gewinnen, mit einer entschiedener Tendenz die eigenen Streitkräfte zu formieren, welche die Durchführung dieser Politik sichern würden. All diese Begebenheiten wurden im sechsten Abschnitt geschildert, während sich der Verfasser im siebten Abschnitt mit einer ausführlichen Darlegung des Charakters der Militärorganisation beschäftigt und über die Gründung erster Četnik-Abteilungen und den Beginn der bewaffneten Aktionen gegen die Volksbefreiungsbewegung im Frühling 1942 berichtet. Der Verfasser schildert im achten Abschnitt den raschen und wichtigen Aufgang der Volksbefreiungsbewegung, welcher die serbischen bürgerlichen Politiker zu einer entschiedener Aktion nötigte, die

zur Entwicklung der Četnik-Kräfte und zur Formierung der Četnik-Einheiten bis zur Mitte des Jahres 1942. führte auf jenen Gebieten, wo die Okkupationskräfte am stärksten waren. Er gibt zugleich Schilderungen der seitens der Führung der Volksbefreiungsbewegung unternommenen Aktionen, die auf die Liquidierung der Četnik-Bewegung und das Umfassen sämtlicher Gegenden Kroatiens durch die Volksbefreiungsbewegung, besonders jener, welche vorwiegend von den Kroaten bewohnt sind, gerichtet waren.

Im letzten, neunten Abschnitt sind die Erfolge der Četnik-Bewegung dargelegt, ihre territoriale Verbreitung, die Stärke der Militärorganisation, die Formen der Zusammenarbeit und der Verbundenheit mit den Okkupationskräften, sowie die Anfänge der offenen Zusammenarbeit mit den Ustaši und der Landwehr. In diesem Zeitraum, nachdem sie den Höhepunkt ihrer Entwicklung erreicht hatte, geriet die Četnik-Bewegung, im Herbst 1942, mit der Werwirklichung einer höheren Stufe in der Entwicklung der Einheiten der Volksbefreiungsarmee und der aus der ganzen kräftigen Entwicklung der Volksbefreiungsbewegung hervorgegangenen Möglichkeit, in den Angriffen auf die wichtigen Stützpunkte der Okkupationstruppen stärkere Kräfte zu konzentrieren, in eine allgemeine Krise, welche sie nie mehr zu überwinden vermochte. Unter den alltäglichen Schlägen, gingen die Četnik-Kräfte auseinander und nur die vierte feindliche Offensive rettete sie von einer totalen Niederlage in militärischer Hinsicht. Unfähig der Bauernmasse etwas Neues für die Zukunft anzubieten und von den Okkupatoren unabhängig zu werden, war die Četnik-Bewegung von vorn genötigt, das Schicksal der Okkupatoren zu teilen und verlor dadurch das Grundmerkmal einer selbständigen Bewegung und ihre Waffenformationen wurden zu Hilfsabteilungen italienischer Truppen.

Neben einer umfassenden Benutzung von Dokumenten aus den Četnik-, Ustaši-Landwehr – und italienischen Quellen sowie zu einem guten Teil jener, die aus der Volksbefreiungsbewegung stammen, benützte der Verfasser für seine Studie auch jene Materialien, die er selbst oder durch verschiedene Archive angesammelt hat, meistens mittels einer unter einer grösseren Anzahl der Teilnehmer an den freignissen angestellten Enquete, hauptsächlich für das Jahr 1941., welcher Zeitraum ist sonst ziemlich arm an Originaldokumenten.